
jaargang 14 november

8 8 8

Gezin, opvoeding
en criminaliteit

Colofon

Justitiële Verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum van het Ministerie van Justitie en Gouda Quint BV. Het tijdschrift verschijnt negen keer per jaar.

Redactieraad

dr. J.J.M. van Dijk
dr. J. Junger-Tas
drs. A.B. Hoogenboom
drs. P.H. van der Laan
drs. Ed. Leuw
dr. G.J. Veerman

Redactie

drs. J.C.J. Boutellier
mr. M.R. Duintjer-Kleijn
drs. M.R. van den Toorn (tijdelijk)
mr. P.B.A. ter Veer

Redactieadres

Ministerie van Justitie, WODC
Redactie Justitiële Verkenningen
Postbus 20301
2500 EH 's-Gravenhage
tel: 070-70 71 47

WODC-documentatie

Voor inlichtingen: 070-70 65 53
(E.M.T. Beenackers, C.J. van Netburg).

Abonnementen

Justitiële Verkenningen wordt gratis verspreid onder personen en instellingen die beleidsmatig werkzaam zijn ten behoeve van het Ministerie van Justitie. Degenen die in aanmerking denken te komen voor een gratis abonnement kunnen zich uitsluitend schriftelijk wenden tot bovenstaand redactie-adres. Andere belangstellenden kunnen zich tegen betaling abonneren. Zij dienen zich te wenden tot: Uitgeverij Gouda Quint BV
Postbus 1148
6801 MK Arnhem
tel: 085-45 47 62

Administratie en adreswijzigingen

De abonnementenadministratie wordt verzorgd door:
Libresso BV
Postbus 23
7400 GA Deventer
tel: 05700-3 31 55
Adreswijzigingen kunnen worden doorgegeven door het adresstrookje toe te zenden aan Libresso.

Beëindiging abonnement

Betaalde abonnementen kunnen tot uiterlijk 31 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd. Gratis abonnementen kunnen desgevraagd te allen tijde beëindigd worden.

Abonnementsprijs

Abonnementsprijs bedraagt f 60,- per jaar; studenten-abonnementen f 48,- per jaar (gedurende maximaal vijf jaar). Betaling geschiedt bij voorkeur met de te ontvangen stortings-acceptgirokaarten.

Nabestellingen

Losse nummers kunnen worden nabesteld bij Libresso of Uitgeverij Gouda Quint (bij meer dan dertig exemplaren). De prijs van losse nummers bedraagt f 10,- (exclusief verzendkosten).

Ontwerp en drukwerk

Staatsdrukkerij

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de Minister van Justitie weergeeft.

Inhoud

Blz.	
5	Voorwoord
7	dr. J. Junger-Tas Veranderingen in het gezin en reacties op delinquent gedrag
31	dr. J. Dekker Het gezin als bron van goed en kwaad; de strijd tegen kinder- en oudergebreken in de negentiende eeuw in Nederland
52	drs. J.C.J. Boutellier Opvoeden in een weerbarstige samenleving; een gesprek met dr. Lea Dasberg
60	prof. dr. J.R.M. Gerris Bevordering van de socio-morele ontwikkeling; een theoretische en praktische uitwerking
90	drs. M.M.J. van Ooyen-Houben en drs. E.G.M.J. Berben Protectieve factoren; een paradigmatische ommezwaai of nieuwe kleren van de keizer?
118	Literatuuroverzicht
118	Algemeen
121	Strafrecht en strafrechtspleging
127	Criminologie
136	Gevangeniswezen
-	Reclassering

Voorwoord

Twee derde van alle ouder-kindinteracties bestaat uit pogingen van de ouders om hun kinderen tegen hun wil in te beïnvloeden. Dit gegeven, ontleend aan het artikel van prof. Gerris in dit nummer, wijst er op dat de opvoeding klaarblijkelijk van jongsaf aan voor een belangrijk deel in het teken staat van bijsturing van (ongewenst) gedrag van kinderen. Het lijkt dan ook niet onredelijk om te veronderstellen dat de aard van het opvoedingsproces op enigerlei wijze samenhangt met het vertonen van crimineel gedrag. Deze veronderstelling vinden we ook terug in het beleidsplan *Samenleving en criminaliteit*. Daarin wordt gesteld dat de 'controlerende' taak van de opvoeders (ouders, onderwijzers, jongerenwerkers en dergelijke) is achtergebleven ten opzichte van de vrijheidseisen die jongeren zijn gaan stellen.

Dit themanummer over gezinsopvoeding en criminaliteit sluit een trits waarin *Justitiële Verkenningen* aandacht heeft besteed aan de drie socialisatieterreinen die over het algemeen worden onderscheiden: onderwijs (JV4, 1987), vrije tijd (JV5, 1988) en het gezin. In voorliggend nummer wordt met een justitiële blik gekeken naar het gezin. Vanzelfsprekend is een dergelijke justitiële interesse niet nieuw, de kinderbeschermingswetgeving vormt onder andere het resultaat van bezorgdheid over een 'crimineel' resultaat van een slechte opvoeding. In dit themanummer worden dan ook een historische en een pedagogische invalshoek ten aanzien van gezinsopvoeding gepresenteerd.

In het openingsartikel analyseert J. Junger-Tas de samenhang tussen veranderingen in het gezin en de maatschappelijke reactie op jeugdig crimineel gedrag. Het beschermingsmodel, opgekomen ten tijde van de industriële revolutie, lijkt in onze post-moderne samenleving te worden afgelost door een individualistisch model waarin rechten en verantwoordelijkheden

van jeugdigen een centrale plaats innemen. Zij pleit ervoor de beschermingsgedachte niet geheel te laten varen, om recht te doen aan de persoonlijkheid in wording van de jeugdige en doet verslag van een Europees initiatief in deze richting.

J. Dekker schetst vervolgens de opkomst van de kinderbeschermingsgedachte. In de negentiende eeuw wordt een steeds belangrijker plaats toegedicht aan de gezinsopvoeding bij het voorkomen van crimineel gedrag. Daartegenover ontstaat een 'archipel' van duizenden tehuizen, waarin de gezinsbanden juist worden doorgesneden. Deze zijns inziens paradoxale situatie vormt de inzet van 'de strijd tegen kinder- en oudergebreken' in de negentiende eeuw.

De overgang naar de pedagogische invalshoek wordt gevormd door een interview met historisch pedagoge Lea Dasberg. Zij hamert op het belang van de verantwoordelijkheid; die van het kind maar ook die van de samenleving. Als jongeren verantwoordelijkheid voor hun eigen toekomst wordt onthouden, kan het hen moeilijk worden verweten als ze zich onverantwoordelijk gedragen. Een toekomstgerichte normatieve houding van opvoeders is daarbij onontbeerlijk, want 'je kunt niet leren lopen op een grond die wijkt'.

In het vierde artikel geeft prof. Gerris een overzicht van de wetenschappelijke inzichten ten aanzien van de socio-morele ontwikkeling. Hij concludeert daaruit dat een combinatie van milde controle en ondersteuning van kinderen uitgangspunt voor opvoeding dient te zijn. Hij geeft een aantal academische adviezen voor de opvoedingspraktijk.

Ten slotte informeren M. van Ooyen en E. Berben over een recente ontwikkeling in het onderzoek naar gedragsproblemen bij kinderen. Hierin hebben altijd de risicofactoren in de opvoeding centraal gestaan. Deze optiek lijkt te worden afgelost door aandacht voor zogenaamde protectieve factoren, elementen in de opvoeding die, ondanks een slechte uitgangspositie, voorkomen dat probleemgedrag ontstaat. Hoewel zij deze 'positieve' intentie als een verademing beschouwen ten opzichte van de vroegere onderzoekstraditie, vragen zij zich wel af of conceptueel niet eenvoudigweg de keerzijde van de risicomedaille wordt opgepoetst.

Veranderingen in het gezin en reacties op delinquent gedrag

dr. J. Junger-Tas*

Inleiding

De opvattingen die een samenleving heeft over kinderen en jeugdigen zijn bepalend voor de wijze waarop die kinderen en jongeren worden gevormd en opgevoed en – als gevolg daarvan – ook voor de wijze waarop die samenleving zijn deviante en delinquente kinderen behandelt. Elke samenleving construeert de sociale werkelijkheid van het 'kind-zijn' in overeenstemming met zijn sociale en economische leefomstandigheden en als die samenleving verandert, zal ook de benadering en opvoeding van kinderen veranderen.

Zo was er bijvoorbeeld in de Europese middeleeuwen – volgens de Franse historicus Ariës – geen onderscheid tussen de generaties. (Ariës, 1960) Het concept van een afzonderlijke kindertijd bestond eenvoudig niet: vanaf zes- à zeven-jarige leeftijd moest het kind een bijdrage leveren aan het gezinsinkomen en werd het dientengevolge van geen enkele activiteit van de volwassenen uitgesloten.

In het pre-industriële tijdperk hadden kinderen vrijwel geen rechten. Ze werden beschouwd als 'bezit' van hun vader, die absolute macht over hen had en hen naar zijn eigen goeddunken kon gebruiken en misbruiken. De positie van kinderen was overigens een weerspiegeling van die van hun ouders: ook zij waren dikwijls – als slaven of lijfeigenen – 'bezit' van andere volwassenen met een hogere status. Net als hun kinderen hadden ze nauwelijks rechten, ze konden niet beschikken over hun eigen leven en leefden in absolute afhankelijkheid van hun heer en meester.

* De auteur is als raadadviseur jeugddelinquentie en jeugdbescherming verbonden aan het WODC.

In de 18e eeuw, met de opkomst van de burgerij, en nog sterker in de 19e eeuw, ontwikkelt zich echter langzaam het zogenaamde 'beschermingsmodel'. Dit was het gevolg van de industriële revolutie, die ingrijpende veranderingen veroorzaakte in het gezin. Het gezin ging zich geleidelijk meer oriënteren op waarden zoals romantische liefde, intimiteit, groeiende zorg en affectie voor kinderen. (Shorter, 1975)

Het beschermingsmodel gaat er van uit dat kinderen in de eerste plaats beschermd moeten worden door hun ouders en in de tweede plaats door instellingen zoals de kerk, de school en particuliere weldadigheidsorganisaties. Als dit alles geen resultaat heeft dient de overheid in te grijpen en inderdaad ziet men vanaf dit tijdperk officiële autoriteiten een steeds grotere rol gaan spelen in de levens van kinderen.

Een tweede belangrijk veranderingsproces is gestart in de jaren tussen beide wereldoorlogen en dit bereikte zijn hoogtepunt in de jaren zestig en zeventig van deze eeuw. Kinderen worden meer en meer beschouwd als individuele personen met een aantal rechten dat gerespecteerd dient te worden. Die rechten omvatten onder meer het recht op eigen keuze van opleiding, vrijetijdsbesteding, partner en woonplaats.

Het beschermingsmodel is voornamelijk gebaseerd op 'vrijwaring van', dat wil zeggen op vrijwaring van wrede behandeling, van honger, van gebrek aan een dak boven het hoofd en van gebrek aan onderwijs, terwijl het individualistische model veeleer gebaseerd is op het toekennen van individuele rechten aan kinderen op basis van leeftijds- en competentiegronden. (Lee, 1982)

In dit artikel wil ik de relatie onderzoeken tussen veranderingen in het gezin en het ontstaan van het beschermingsmodel en het individualistische model, zoals dit tot uiting komt in de reacties op delinquent gedrag van jongeren. Ik zal mij hierbij beperken tot ontwikkelingen in de Westerse wereld, voornamelijk in Noord-Amerika en Europa, omdat deze landen een aantal fundamentele waarden delen en een relatief vergelijkbare politieke en sociaal-economische organisatie kennen.

Beziet men de veranderingen die optreden tijdens het industrialisatieproces van de Westerse landen dan zijn de volgende vragen voor ons onderwerp van belang: hoe hebben veranderingen in de levensom-

standigheden van de meerderheid van de bevolking geleid tot veranderingen in het gezin en in de opvattingen over het gezinsleven en welke rol zijn de autoriteiten gaan spelen ten aanzien van het gezinsleven; op welke wijze is een buitengewoon uitgebreid systeem van bescherming en controle van zowel jeugddelinquentie als van de risico-groep 'kinderen in gevaar' tot stand gekomen?

De moderne geïndustrialiseerde samenleving en de reacties op jeugddelinquentie

Het gezin

Vóór de industrialisatie leefden de meeste mensen in kleine, hechte, meest agrarische gemeenschappen met een sterke sociale controle, gebaseerd op familiebetrekkingen en gemeenschapsbanden. Ieders sociale status was eens en voor al bepaald door de positie van zijn familie in het sociale netwerk en de gezinsstructuur was autoritair van aard. Sommige onderzoekers wijten de fundamentele verschuiving van een dergelijke corporatistische, sterk gereguleerde samenleving waarin groepswaarden het individu beheersen, naar een samenleving waarin individuele waarden alles overheersend zijn aan de ontwikkeling van het kapitalisme. (Stearns, 1975; Shorter, 1975)

De traditionele, lokale en gesloten economie die de sociale status, het inkomen en het gehele leven van de mens bepaalde, maakt plaats voor een grote regionale of nationale markt waar mensen zich vrijelijk in konden bewegen. Shorters these is dat de kapitalistische markt-economie het individualisme stimuleerde: de strijd om het bestaan betekende dat men voor zichzelf moest opkomen en geen rekening kon houden met de lokale gemeenschap, normen van groepsloyaliteit en verplichtingen ten opzichte van de uitgebreide familie. Mensen maakten zich hiervan los; ze wilden vrij zijn en een eigen onafhankelijke identiteit verkrijgen. Beide onderzoekers onderstrepen het enorme gewicht van deze veranderingen voor de positie van vrouwen. De markt-economie stelt vrouwen voor het eerst in staat zich te onttrekken aan de traditionele sociale controle en om hun eigen weg te zoeken.

Het proces van industrialisatie en 'modernisering' ging gepaard met wat wel de 'demografische transitie' wordt genoemd, die vanaf 1875 plaatsvond. Deze

wordt gekenmerkt door de volgende elementen (Van der Woude, 1985):

- de eerste fundamentele demografische variabele die veranderde was de mortaliteit, met name de kindersterfte;
- de tweede variabele die verandering onderging was de nuptialiteit, eerst uitgedrukt in een grotere huwelijksfrequentie, later in een daling van de huwelijksleeftijd;
- tenslotte daalde vanaf 1900 het geboortecijfer drastisch; deze trend, die slechts door de na-oorlogse 'baby-boom' onderbroken werd, heeft zich in feite voortgezet tot op deze dag;
- deze veranderingen hebben geleid tot de zogenaamde 'huishoudensverduunning' en het toenemen van het aantal huishoudens van een en twee personen.

De daling van de kindersterfte wordt toegeschreven aan een verhoging van de welvaart, een algemene verbetering van de huisvesting, de volksgezondheid, hygiëne, voeding en een betere zorg voor babies.

De gestadige daling van het geboortecijfer wordt veroorzaakt door het geleidelijke algemeen verbreide gebruik van contraceptieve technieken. Het gebruik van deze technieken maakt deel uit van de moderne rationele benadering van het leven waarin de mens zo'n belangrijk aspect van zijn leven niet aan het toeval wil overlaten maar wil controleren. Met de modernisering van de samenleving werden huwelijk en gezin steeds populairder: meer jonge mensen dan ooit tevoren in de geschiedenis traden in het huwelijk en zij investeerden ook meer emoties en affectie in het gezin dat ze stichtten dan daarvoor gebruikelijk was.

Het pre-moderne gezin was voornamelijk een produktie-eenheid en vormde het kader waarbinnen de kinderen gesocialiseerd werden onder het absolute gezag van de vader. Deze droeg niet alleen sociale en culturele waarden en normen aan zijn eigen kinderen over, maar hij leerde zijn zonen een vak en oefende toezicht op hun werk uit. Binnen deze economische eenheid hadden de kinderen een voornamelijk economische waarde: de inspanningen van ieder gezinslid waren nodig om het hoofd boven water te houden.

De industrialisatie betekende de desintegratie van deze gezinsstructuur. Hoewel ook de snelle urbanisatie een bedreiging vormde voor het traditionele

gezin, was het toch vooral het veranderingsproces van kleinschalige industrie, gecombineerd met veelvuldige thuisarbeid, naar steeds grotere fabrieksconcentraties onder sterk gewijzigde arbeidsomstandigheden, dat een eind maakte aan het traditionele gezin. Hoe dit in zijn werk ging is bijvoorbeeld beschreven voor de katoenindustrie in Lancaster, Engeland. (Smelser, 1959)

In het begintijdperk van de industriële revolutie werd het systeem van de huisnijverheid niet aangetast: de nieuwe spinmachines konden thuis gebruikt worden, de gezinseconomie bleef intact en de vader bleef zijn zoon het vak leren. Met de groei van de fabrieken mochten de spinners hun eigen helpers inhuren en zij kozen daar in het algemeen hun vrouw, kinderen en familieleden voor. Op deze wijze bleef het gezin als economische eenheid bestaan, de kinderen bleven werken onder het gezag van de vader en werden door hem geschoold. Een netwerk van sociale controles, gebaseerd op familie- en gemeenschapsbanden zorgde ervoor dat de traditionele organisatie van het arbeidersgezin bewaard bleef. Maar in de tweede helft van de 19e eeuw maakten de steeds grotere fabrieken en technologische veranderingen het onmogelijk voor gezinnen om samen te werken als produktie-eenheid. De vraag naar ervaren vaklieden werd steeds kleiner, terwijl de vraag naar ongeschoolde werklieden groeide: het oude systeem van vaktraining en leerlingplaatsen, gebaseerd op familiebanden en familietraditie, stortte ineen. Dit proces, dat zich vrijwel overal aftekende, had voornamelijk vier belangrijke gevolgen.

In de eerste plaats betekende dit het begin van een langzame afbrokkeling van het absolute gezag van de vader over zijn kinderen. Zijn rol omvatte niet langer de vaktraining, samenwerking en directe supervisie van zijn kinderen in de werkplaats. En hoewel het gezin voor zijn overleving de kinderen nog even hard nodig had als tevoren, kon de vader niet meer die controle uitoefenen die eerder het geval was.

Een tweede gevolg – dat sterk met het eerste samenhangt – was dat nu eerst kinderarbeid een echt probleem werd. Zo lang de kinderen onder het directe gezag en toezicht van hun vader stonden, stoorde niemand zich er aan dat ze werden geslagen om ze wakker te houden of dat het zware werk hun krachten te boven ging en hun gezondheid onder-

mijnde. Zo lang de gezinnen gezamenlijk werkten werden wreedheid en ruwe behandeling van kinderen als vrij normaal beschouwd en als het absolute recht van de vader. Toen kinderen echter zonder hun ouders in de fabrieken gingen werken, werden de condities waaronder ze moesten arbeiden en het tegen hen gerichte harde optreden om hun produktiviteit te verhogen als een echt probleem gepercipieerd dat niet getolereerd kon worden.

Dit betekende – en hiermee komen we op het derde gevolg – de start van een proces van beschermende wetgeving ten aanzien van kinderen (en ook van vrouwen). Geheel in afwijking van het dan heersende waardepatroon waarbij waarden zoals onafhankelijkheid, ijver en soberheid hoog in het vaandel stonden, bleek dat een groot aantal gezinnen niet in staat was de gezondheid en het welzijn van hun kinderen te bewaken en te bevorderen. Speciale wetgeving die het welzijn van kinderen en vrouwen diende te verzekeren, bleek noodzakelijk. Op te merken valt overigens dat ook na herhaaldelijke parlementaire en andere enquêtes over de bedroevende omstandigheden waaronder kinderen moesten werken, beschermende wetgeving op zeer grote tegenstand stuitte: velen zagen er een aantasting in van de zelfstandigheid en vrijheid van de man, als hoofd van het gezin.

Uiteindelijk kwam die wetgeving er aan het eind van de vorige eeuw (in Nederland rond 1905) en hiermee was een eerste steen gelegd voor een bouwwerk van wetgeving en maatregelen waarmee de staat, maar ook kerkelijke organisaties steeds meer functies en verantwoordelijkheden overnamen die eerder tot de taken en functies van het gezin behoorden. Voorbeelden hiervan zijn het inrichten van een formeel openbaar onderwijssysteem onder toezicht en financieel gesteund door de overheid, georganiseerde steun voor de armen, zieken en geestelijk gestoorden en een systeem van gesubsidieerde woningbouw voor minder vermogende bevolkingsgroepen. Hiermee werd tevens het einde ingeluid van het gezin als socialiserend en producerend instituut dat exclusief voorzag in opvoeding en opleiding en in de overdracht van religieuze, morele en culturele waarden.

Een vierde gevolg van de sociale en economische omwenteling die met de industriële revolutie gepaard gaat is de ontwikkeling van (het concept) 'adoles-

centie' als een speciale periode in het leven, die gekenmerkt wordt door problemen en spanningen.

Aan het eind van de 19e eeuw wordt door veel schrijvers en opvoeders melding gemaakt van de gevaren en verleidingen van het leven in de grote stad, die vooral voor jongeren een bedreiging vormen. Een aantal van hen verbindt de 'crisis' van adolescenten en de 'Sturm und Drang' periode bij jongeren met de in dezelfde periode optredende stijging van de jeugdcriminaliteit.

Er is een aantal redenen aan te geven voor de ontdekking van dit nieuwe verschijnsel. (Demos en Demos, 1909) Met de geleidelijke vermindering van de kinderarbeid en de uitbreiding van het onderwijs kwamen kinderen, met name in de grote steden, in een wereld terecht die geheel gescheiden was van de wereld der volwassenen. Bovendien was de economische rol van kinderen sterk verminderd of zelfs verdwenen. Hierbij kwam dat op grond van een sterk verbeterde gezondheid, de fysieke volwassenheid op steeds lagere leeftijd intrad: jongeren werden fysiek steeds eerder volwassen terwijl de afhankelijkheid van hun ouders steeds langer gerekt werd. Tenslotte gingen adolescenten zich zelf beschouwen als een aparte groep; ze gebruikten dikwijls de 'peer-groep' om gedrag uit te proberen dat door volwassenen als onbegrijpelijk en afkeurenswaardig werd gezien.

Wat valt er te concluderen met betrekking tot de voornaamste veranderingen in het gezin die zich in de loop van de 19e eeuw en de eerste helft van de 20e eeuw voltrokken hebben?

Het gezin heeft ontegenzeggelijk geleden aan wat algemeen 'functieverlies' wordt genoemd: het was niet langer een economische productie-eenheid, het kon niet langer het alleenrecht behouden van onderwijs en opvoeding, beroepstraining en socialisatie in het geloof, de goede zeden en de cultuur. Maar het gezin kreeg voor zijn leden een andere en minstens even belangrijke betekenis door een hogere levensstandaard, betere hygiëne, verzorging en gezondheid en een kleiner aantal kinderen. Deze elementen leidden tot een gezinsklimaat van meer affectie, grotere zorg voor de opvoeding, meer tolerantie en respect voor kinderen. Tegelijkertijd echter verzwakte het ouderlijk gezag en dit leidde tot bepaalde ouder-kind problemen die hun uitdrukking vonden in het begrip puberteit. Via een zeer gelei-

delijk proces onttrokken jongeren zich meer en meer aan de invloed van hun ouders terwijl de periode waarin ze van die ouders afhankelijk zijn steeds langer werd.

Interventie van de overheid

Aan het eind van de 19e eeuw werden de meeste regeringen van de westerse landen geconfronteerd met wat men toen 'de sociale kwestie' noemde: een groeiende stadsproletariaat dat met armoede, epidemieën en abominabele woonomstandigheden te kampen had. In het merendeel van de Europese landen ontstond een systeem van armenzorg gebaseerd op individueel 'casework', diepgaand onderzoek en persoonlijke contacten met de steunzoekers door 'beschaafde' opzichteressen uit de middenklasse. (De Regt, 1984) In eerste instantie werd de armenzorg geheel gedragen door kerkelijke organisaties, later ging de overheid hieraan een steeds grotere bijdrage leveren.

De in Engeland in 1896 opgerichte Charity Organization Society, die de samenwerking tussen bestaande weldadigheidsverenigingen moest bevorderen, had grote invloed op andere Europese landen. Steun werd afhankelijk gemaakt van een deugdzaam leven: bedelaars, dronkaards en prostituées kregen geen steun evenmin als degenen die geen werk wilden aannemen als dat hen aangeboden werd.

De vrouwelijke armenverzorgeren van de weldadigheidsvereniging moesten het vertrouwen inwinnen van de armen teneinde ze te kunnen helpen met hun problemen; ze adviseerden hen over het goed omgaan met geld en met betrekking tot de opvoeding van hun kinderen. De grootste weldadigheidsvereniging in Amsterdam had zelfs de macht om verwaarloosde en delinquente kinderen uit de gezinnen weg te halen en ze in een inrichting te plaatsen. (Jaarverslag 1873, in De Regt, 1984)

De armenverzorgeren eisten ook dat kinderen naar school gingen en ze gingen vaak langer door met het verlenen van steun om de kinderen in staat te stellen een vak te leren. De weldadigheidsverenigingen wilden de armoede opheffen door de armen 'beschaving' bij te brengen en door zelfstandigheid en opwaartse sociale mobiliteit te stimuleren. Ze oefenden een aanzienlijke macht uit over degenen die hun hulp behoeften en die gewoonlijk niet in staat

waren hun verregaande bemoeizucht te ontwijken; deze ging zo ver dat zelfs familieleden en burens ingeschakeld werden voor informatie.

Het is van belang te signaleren dat de filosofie van liefdadigheidsverenigingen, volgens welke ze de armen moesten opvoeden en 'beschaven' en ze leren hoe ze 'beter' zouden moeten leven, aan de basis staat van de opleiding voor het maatschappelijk werk. De eerste school voor Maatschappelijk werk in Nederland werd opgericht door een van de leidende vrouwen van de Vereniging voor Arme Zorg in Amsterdam. Hetzelfde geldt voor de Londense Charity Organization Society: het was de eerste organisatie die zorgde voor een beroepsmatige opleiding van maatschappelijk werkers en die het individuele casework en gezinsgericht maatschappelijk werk ontwikkelde. (Bruce, 1961)

Samenvattend kan worden gesteld dat in de tweede helft van de 19e eeuw langzaam de behoefte ontstond aan de constructie van een soort veiligheidsnet dat de oude, nu verdwenen instituties zou moeten vervangen. Het is de kerk geweest die als eerste aan deze nood is tegemoet gekomen, later gevolgd door de overheid. Uitvoerders van het weldadigheids-'beleid' waren voornamelijk rijke vrouwen uit de middenklasse: zij ontwikkelden een netwerk van maatschappelijk werk activiteiten met als expliciet doel om niet alleen de werkende klasse te beheersen en te controleren, maar ook ze op te voeden en ze te brengen tot een 'hoger' niveau van beschaving en fatsoen en ze nieuwe waarden en gedragsnormen over te dragen, die hen in staat zouden stellen om zich aan de eisen van de moderne maatschappij aan te passen. (De Regt, 1984)

Gerechtigd ingrijpen: het beschermingsmodel

Er waren echter hele groepen van de bevolking die grote moeite hadden zich aan te passen aan de nieuwe eisen van de tijd en hopeloos achterbleven: de ongeschoolde werkers, dagloners, venters, dokwerkers. Deze groepen konden niet wennen aan het fabriekswerk, de regelmatige tijden en de noodzakelijke discipline. Ze werden als onmaatschappelijk beschouwd omdat ze de heersende standaard van fatsoenlijk, ordelijk en gedisciplineerd gedrag verwierpen. Jeugddelinquentie werd gezien als het gevolg van het gedesorganiseerde, corrumperende

stadsleven dat gepaard ging met ziekte en dood, verlaten, scheiding, ouderlijk wangedrag en de desintegratie van het gezin. Dit alles betekende dat het gezin geen controle meer kon uitoefenen op de kinderen.

De kinderen van deze 'achtergebleven' en moeilijk te disciplineren groepen waren vaak verwaarloosd en aan hun lot overgelaten; ze zwierven door de straten en voorzagen in hun eigen onderhoud door te bedelen en delicten te plegen. Maar de hervormers van die tijd (de zogenaamde filantropen) meenden dat als men nu maar de juiste maatregelen zou nemen men de misdaad uit zou kunnen bannen. Eén van die maatregelen was de kinderen weg te halen uit de corrumperende omgeving van de grote stad, die door velen werd gezien als een poel des verderfs, en ze te heropvoeden in een inrichting. Gerichte opvoeding en strenge discipline zouden het karakter van de kinderen veranderen en het wapenen tegen de verleidingen van het stadsleven. De inrichtingsopvoeding was voornamelijk gebaseerd op eisen van gehoorzaamheid, respect voor het gezag, ordelijkheid en ijver. Een impliciete vooronderstelling hierbij was dat een dergelijke vorming van kinderen, de orde en de stabiliteit in de gemeenschap zou herstellen.

De eerste inrichtingen waren weeshuizen maar deze werden al snel beschouwd als ook bijzonder geschikt voor verwaarloosde en verlaten kinderen en natuurlijk voor delinquenten. De inrichting moest een mini-samenleving vormen waarin wet en orde zouden worden geëerbiedigd, waar kinderen werden gerehabiliteerd en zouden leren te werken en te gehoorzamen. De drie basisprincipes waren: isolement, gehoorzaamheid en werken en de instructie was 'hard werken, alle bevelen gehoorzamen en absolute stilte bewaren'. (Rothman, 1971)

De hervormers geloofden dat de inrichting een ideale plaats vormde voor opvoeding en training en dat ze zowel veiligheid als orde bood. De filosofie aan de basis van deze hervorming kan aldus geresumeerd worden (Platt, 1969):

- jeugddelinquenten moesten gescheiden worden van de corrumperende invloed van volwassen criminelen;
- inrichtingen moesten op het platteland gebouwd worden, ver van de grote steden;
- in de inrichting diende affectie en leiding geven gecombineerd te worden met duidelijke discipline en indien nodig moesten kinderen gestraft worden;

- luiheid, gemakzucht en genotzucht zouden moeten worden tegengegaan door middel van een militaire tucht, lichaamstraining en doorlopend toezicht;
- arbeid, training en religie vormden de essentiële onderdelen van de heropvoeding: kinderen dienden belangrijke maatschappelijke waarden te leren zoals ijver, zuinigheid, bedachtzaamheid, realistische ambities en aanpassingsvermogen;
- plaatsing in een inrichting moest voor onbepaalde duur zijn;
- er werd geen enkele noodzaak gevoeld voor enige vorm van rechtsbescherming omdat de inrichting immers niet strafte maar heropvoedde.

Hoewel de grote heropvoedingsgestichten al vrij snel degenereerden in een soort legerkampen met een zwaar accent op detentie in plaats van op hervorming, kan niet ontkend worden dat de vele soorten inrichtingsopvang van de armen, zieken, geestelijk gehandicapten en kinderen, het produkt vormden van hervormingsgezinde en optimistische 'redders' van de slachtoffers in de samenleving. Die hervormingen hadden zowel conservatieve als progressieve trekken.

Conservatief was de nostalgie van de filantropen naar de pre-industriële, kleine agrarische gemeenschappen, gebaseerd op traditie, stabiliteit en controle. In de inrichting probeerden zij dergelijke rustige hard werkende en traditionele gemeenschappen te herscheppen. Progressief, of zo men wil moderner, was hun opvatting dat men kinderen niet met geweld maar met psychologische technieken, via overreding, morele vorming en affectie diende op te voeden. Modern was ook hun opvatting dat kinderen niet het slachtoffer mochten worden van de organisatie van de samenleving en dat de samenleving in dit opzicht een taak en verantwoordelijkheid had.

Dit alles heeft tenslotte geleid, zoals men weet, tot het oprichten rond de eeuwwisseling van gespecialiseerde organen die zich zowel met verwaarloosde en mishandelde kinderen als met zogenaamde 'onhandelbare' en delinquente kinderen bezighielden. In de meeste landen was dat een speciale jeugdrechtbank of kinderrechtbank, in een aantal andere landen waren dit zogenaamde buiten-justitiële 'welzijnsraden'.

Deze ontwikkeling weerspiegelt een groeiend ingrijpen van autoriteiten in de samenleving: één van de redenen voor het ontstaan van de gespecialiseerde

jeugdrechtbank was immers de overweging dat men nu via een rechterlijke uitspraak zou kunnen ingrijpen in de gezinnen teneinde de kinderen te kunnen beschermen. Kenmerkend hiervoor is de maatregel tot ontzetting uit de ouderlijke macht en later de ondertoezichtstelling. Dit type maatregelen is in de meeste Westeuropese landen in dezelfde periode ingesteld. Het ideaal van het nieuwe jeugdbeschermingsysteem was de kinderrechter, die als een medisch specialist of een gespecialiseerd psycholoog, de juiste diagnose van de achtergrond, persoonlijkheid en behoeften van het kind zou kunnen stellen en vervolgens de juiste beslissing zou nemen over de maatregel of behandeling die het best aan deze behoeften tegemoet komt. In dit systeem werd veel aandacht geschonken aan de persoonlijkheid van het kind en veel minder aan het gedrag dat de aanleiding voor het ingrijpen vormde. Grote nadruk werd hierbij gelegd op hulpverlening en behandeling in plaats van straffen.

Het opvallendste kenmerk van het beschermingsmodel is evenwel de grote macht van de kinderrechter die, op zo informeel mogelijke wijze, veeleer als een welwillende en 'in het belang van het kind' operende beslisser fungeert dan als een werkelijk rechter. De procedure in het kinderrecht wijkt dan ook op kardinale punten af van die van het volwassenen strafrecht, waardoor met name de rechtspositie van het kind uitermate zwak bleef.¹

De post-moderne samenleving en de reactie op jeugddelinquentie

De Tweede Wereldoorlog betekende een onderbreking van een ontwikkeling die zijn wortels had in de industriële revolutie. Na de oorlog echter zien we een geweldige versnelling van het proces van verandering. In de eerste plaats werd in de Westeuropese landen de zogenaamde 'welvaartstaat' gevestigd, een systeem gebaseerd op herverdeling van inkomen en bescherming van de burgers tegen het risico van calamiteiten als ziekte, invaliditeit en werkloosheid. De periode van de jaren vijftig tot de jaren zeventig ging gepaard met een tot dan toe ongekennde welvaart, een toenemende consumptie van zowel immateriële zaken – zoals onderwijs – als materiële goederen en

eveneens een groeiende individualisering van de samenleving.

Het gezin

De onmiddellijk na-oorlogse periode wordt gekenmerkt door een buitengewoon grote populariteit van het huwelijk, een daling van de huwelijksleeftijd en een sterke verhoging van het geboortecijfer. Maar vanaf de jaren zestig ging het geboortecijfer weer dalen en werden de gezinnen kleiner.

In tegenstelling tot de pre-industriële samenleving, waar het gezin deel uitmaakte van een breder gemeenschapsnetwerk, vormt elk gezin nu zijn eigen aparte wereldje. Bovendien is het gezin, als gevolg van functieverlies, steeds sterker gebaseerd op de emotionele en affectieve relatie tussen de twee huwelijkspartners. Op grond van de hoge verwachtingen die elk van de partners koestert ten aanzien van de ander in termen van affectieve en emotionele behoeftebevrediging, is het huwelijk een bijzonder instabiel instituut geworden. Hoewel ook in onze tijd huwelijk en gezin zeer belangrijke functies voor de individuele mens vervullen, zijn ze onder steeds grotere druk komen te staan en zeer kwetsbaar geworden voor verbreking door scheiding of verlaten.

Er zijn schattingen dat in ons land, van hen die tussen 1943 en 1970 geboren zijn, een op de drie huwelijken zal eindigen in een scheiding, terwijl in landen als Zweden, Denemarken, Engeland en de Verenigde Staten dit percentage tot veertig procent zal oplopen. De scheidingscijfers zijn sinds de jaren zestig gestadig opgelopen en mensen scheiden na steeds kortere huwelijksperioden. (Roussel en Festy, 1979) Tabel 1 geeft enkele cijfers te zien van een aantal Europese landen.

Duidelijk blijkt dat het aantal scheidingen per 1000 huwelijken sedert 1971 aanzienlijk gestegen is, met name in de Westeuropese landen. Overigens hoeft dit niet te betekenen dat de betekenis van het huwelijk is afgenomen: onderzoek onder gescheidenen in ons land toont aan dat van degenen die vijf jaar of langer gescheiden leven, de helft een nieuwe huwelijks-partner heeft gevonden. (Langeveld, 1985)

Twee andere verschijnselen houden met het vorige verband: het groeiend aantal kleine huishoudens en de groei van het aantal één-oudergezinnen. Grotere

Tabel 1: Echtscheidingen per 1000 huwelijken in de EG-landen

	1971	1981	1985
Engeland	5,8	11,5	13,2
België	2,8	6,1	7,3
Denemarken	10,8	12,1	12,6
Frankrijk	3,5	6,8	8,1
Duitsland	5,2	7,2	8,6
Griekenland	1,7	2,5	?
Italië	2,5	0,9	1,1
Luxemburg	2,6	5,9	7,2
Nederland	3,7	8,3	9,9
Portugal	0,3	2,8	3,7
Spanje	?	1,1	?

Bron: National Children's Home, 'Children in Danger', 1988

welvaart, huisvesting, grotere geografische mobiliteit en de groeiende waardering voor privacy en zelfstandigheid, hebben geleid tot wat men wel de 'gezinsverdunding' noemt, dat wil zeggen het toenemende aantal huishoudens van één à twee personen op steeds jongere leeftijd. (Van der Woude, 1985) Zowel in West-Europa als in de Verenigde Staten is er een groeiende groep mensen die samen gaan leven zonder te trouwen. Die groep bestaat enerzijds uit jonge, nog nooit gehuwde personen en anderzijds uit personen die al eerder gehuwd waren (Glick en Spanier, 1980).

Hoewel de meeste jonge mensen uiteindelijk toch in het huwelijk treden, verwacht het CBS voor Nederland dat in de toekomst 25% à 30% van de bevolking niet zal trouwen. In de grote steden van ons land is het aandeel van de éénpersoonshuishoudens toegenomen van 26% in 1979 tot 36% in 1983; in 1983 stond in 5% van de huishoudens een vrouw aan het hoofd van het gezin en in 8% van de huishoudens was sprake van ongehuwd samenwonen. (SCP, 1980) In datzelfde jaar maakte nog slechts 46% van de bevolking in de grote steden deel uit van een gezin.

Een tweede ontwikkeling is de groei van het aantal één-oudergezinnen met een vrouw aan het hoofd. Roussel en Festy (1979) merken weliswaar op dat we helemaal niet weten hoeveel gezinnen zonder vader er in voorbije perioden waren, maar de indruk bestaat toch dat er in dit opzicht in het huidige tijdsbestek

Tabel 2: Aandeel één-ouder gezinnen op totaal aantal gezinnen met kinderen in 1981

	Percentage	Aandeel
Engeland	14,1	1 op 7
Wales	13,1	1 op 7
Schotland	14,0	1 op 7
Platteland	12,6	1 op 8
Grote stadscentra	15,5	1 op 6
Londen	19,1	1 op 5
Zeer verpauperde wijk (Lambeth)	32,4	1 op 3

Bron: Census 1981

van een sterke toename sprake is. Om een juist idee te krijgen van de omvang van dit verschijnsel moet men de cijfers berekenen ten opzichte van het totaal aantal gezinnen met kinderen. Tabel 2 toont dit voor Groot-Brittannië.

Uit de tabel blijkt duidelijk dat het aandeel van de één-oudergezinnen het laagst is op het platteland en in de kleinere steden; het is aanzienlijk groter in de grote steden en bereikt een hoogtepunt in de verpauperde wijken van de grote stadscentra waar een op de drie gezinnen geen vader heeft. Wat Nederland betreft blijkt uit CBS-gegevens dat in 1960 zo'n 80% van alle huishoudens bestond uit echtparen met en zonder kinderen; het aantal alleenstaanden was toen 12% en het aantal één-oudergezinnen 6%. In 1985 bestond nog maar 60% van de huishoudens uit echtparen en was het aandeel van de alleenstaanden opgelopen tot 28%. Het aandeel van de één-ouder gezinnen was gestegen tot 7%. Dat is geen grote stijging maar het verschil zit vooral in de oorzaak van het wegvallen van een der ouders: het aantal verweewden is met de helft teruggelopen, het aantal gescheiden ouders is verviervoudigd en ook het aantal ongehuwde ouders nam toe.

Van alle gezinnen met kinderen is in 1985 10% één-oudergezin: de verwachting is dat dit percentage in het jaar 2010 gestegen zal zijn tot 20%. Van alle 0 tot 17-jarigen leefde in 1985 9% in een één-oudergezin: ook hier verwacht men een stijging tot 17% in het jaar 2010. (SCP, 1988) Hieraan dient te worden toegevoegd dat de huidige economische recessie vooral dit soort gezinnen treft. Zo is in Engeland het inkomen van één-oudergezinnen minder dan de helft (45%) van

het inkomen van gezinnen waar beide ouders aanwezig zijn. (National Children's Home, 1988)

De ontwikkeling sinds de jaren zestig samenvattend kan gezegd worden dat tegenwoordig jonge mensen op latere leeftijd trouwen dan in de periode direct na de Tweede Wereldoorlog en ze plannen nauwkeurig een kleiner aantal kinderen. Hoewel de meeste jongeren wel degelijk een huwelijk zullen sluiten zal naar schatting zo'n 20% niet trouwen. Rond 45% van alle samenwonende en getrouwde mensen zullen ten minste eenmaal in hun leven de relatie verbreken, maar de meeste van hen zullen een nieuwe partner vinden.

Het aantal één-oudergezinnen en gezinnen met stiefouders zal toenemen. Hoewel de meeste mensen toch liever samen met anderen leven dan alleen, is de nadruk die vroeger op een stabiele en blijvende verhouding lag, verschoven naar een verhouding gericht op de vervulling van de persoonlijke verlangens van iedere individuele partner. In deze situatie van een tegelijk grotere aandacht voor individuele belangen en een eveneens grotere emotionele en economische onzekerheid, krijgt de adolescentie een nieuwe betekenis.

Adolescentie: een nieuwe status

Het is ongetwijfeld zo dat door het bewust plannen van het kindertal en het kleiner worden van de gezinnen, het kind en de adolescent veel centraler zijn komen te staan in het gezin. Het ouder-kind systeem is gebaseerd op wederkerigheid en ouders en kinderen stellen bepaalde eisen aan elkaar. Volgens sommigen eisen veel ouders zelfs meer affectie van hun kinderen dan deze bereid zijn te geven, waarbij de afhankelijkheid van ouders ten opzichte van hun kinderen met de leeftijd sterk zou toenemen. (Roussel, 1975) Dit lijkt me een wel wat extreme visie, maar het is zeker zo dat de huidige emotionele, affectieve en materiële investering in kinderen hun positie ten opzichte van de oudere generatie ten zeerste heeft versterkt. Deze ontwikkeling leidde onder meer tot het 'individualistische' model waarin aan het kind en de adolescent een reeks positieve rechten wordt toegekend, die uitsluitend worden bepaald door de individuele behoeften van de jongere en zijn verstandelijke en fysieke vermogens.

Er is, zo stelt De Swaan, een verschuiving

opgetreden van een 'bevelshuishouding' naar een 'onderhandelingshuishouding' (1979). Zowel huwelijkspartners als ouders en kinderen bepalen elkaars rollen, plichten en rechten door middel van een voortdurend onderhandelingsproces: op welke gebieden kunnen de ouders hun gezag nog laten gelden en hoeveel vrijheid mag een kind hebben, rekening gehouden met zijn leeftijd? Het is duidelijk dat er in dit type gezin een heel subtiel machtsevenwicht bestaat. Het is dan ook geen wonder dat velen spreken van de 'permissieve' samenleving, waar ouders niet in staat zijn sociale waarden en normen over te dragen en de kinderen hun toevlucht nemen tot de 'peer'-groep voor hun socialisatie. Ouders en andere opvoeders leken te verwachten dat hun kinderen, als ze maar genoeg liefde, zorg en vrijheid kregen, hierop automatisch zouden reageren met goed gedrag en met aanvaarding van het heersende waarden en normensysteem.

Ingrijpende veranderingen in technologie en arbeidsmarkt, vergezeld door een omvangrijke jeugdwerkloosheid hebben geleid tot hernieuwde en sterkere competitie. Studenten studeren weer harder en streven naar een vroegere intreding op de arbeidsmarkt dan zo'n tien jaar geleden. De bescherming die de sociale voorzieningen bieden is minder groot geworden, zodat jongeren weer met hardere leefomstandigheden geconfronteerd worden.

Maar ook de gezinsopvoeding lijkt te veranderen. Gegevens uit een recent onderzoek dat aan de universiteit van Montreal werd verricht en waarin twee groepen adolescenten werden vergeleken over een periode van tien jaar, toonden aan dat de gedragsregels in de gezinnen in 1985 duidelijk strikter waren dan in 1974. (Tremblay e.a., 1986) Tegelijkertijd was de discipline vaker gebaseerd op psychologische technieken, in 1985 gaf een kleiner aantal jongeren dan in 1974 aan dat hun ouders lichamelijke straffen toedienden. Ook op school werd het gedrag strenger gecontroleerd en participeerden jongeren vaker in sportactiviteiten en georganiseerde vrije tijdsbestedingen in 1985 dan in 1974. Kortom het leven van jongeren is in 1985 gestructureerder dan in 1974: 'de socialiserende pressie heeft een geprononceerder en duidelijk dwingender karakter'. (Tremblay e.a., 1986, p. 59)

Een andere belangwekkend resultaat is dat de zogenaamde 'gezinsverdunding' en het toenemend aantal één-oudergezinnen gedeeltelijk gecompenseerd worden door een groter vriendennetwerk: de jongeren uit 1985 verklaarden een groter aantal intieme vrienden te hebben dan de jongeren in 1974. Tenslotte waren ze van mening dat de school een goed middel is voor sociale mobiliteit en ze waren dan ook bereid hun studies uit te breiden. De onderzoekers geven echter aan dat, behalve de genoemde veranderingen, het leven van adolescenten in 1985 niet wezenlijk verschilde van dat in 1974: de individualiseringstendensen in steeds kleinere gezinnen en het streven naar meer autonomie van elk gezinslid is blijven bestaan en dit geeft aan dat het hier om een zeer wezenlijke ontwikkeling gaat. Hoewel het 'individualistisch' model in de opvoeding dus het dominante model blijft, worden ouders door externe sociale en economische omstandigheden gedwongen tot het stellen van meer eisen aan hun kinderen. Het is niet langer mogelijk om zo 'permissief' als vroeger te zijn, men kan zijn kinderen niet langer een hoog inkomen tijdens de studie garanderen en zeker niet gedurende een groot aantal jaren.

Meer nadruk op individualisme en autonomie is nu ook gaan betekenen een grotere verantwoordelijkheid voor het eigen leven. De zorg en bescherming van de oudere generatie zal beperkter zijn; verwachtingen van meer conventioneel en op aanpassing gericht gedrag zullen explicieter worden en er zal meer pressie op jongeren uitgeoefend worden om ze de harde feiten van het leven te doen aanvaarden.

Er zal, kortom, minder nadruk gelegd worden op de adolescentie als een verlenging van de onbezorgde kindertijd en meer nadruk op de naderende volwassenheid in een wereld die gekenmerkt wordt door sociale veranderingen en minder nadruk op bescherming.

Het jeugdstrafrechtstelsel: het individualistische model

De hierboven geschetste veranderingen in samenleving en gezin hebben hun weerslag gevonden in het jeugdstrafrechtstelsel. De eerste tekenen hiervan verschenen in de V.S. waar de fameuse Gault-zaak veel belangstelling trok (in RE Gault, 387 U.S. 1-1967). De aanleiding voor de zaak betrof een

minderjarige jongen die voor de kinderrechter verscheen voor het uiten van onzedelijke taal door de telefoon. De jongen werd door de kinderrechter voor onbepaalde tijd in een inrichting geplaatst. Het Amerikaanse Hooggerechtshof bepaalde vervolgens dat een minderjarige het recht heeft op: tijdige mededeling van de preciese tegen hem ingediende aanklacht; confrontatie en ondervraging van de klager en van andere getuigen; vertegenwoordiging door een advocaat; het niet beantwoorden van vragen. (Platt, 1969, p. 161)

Het waren vooral de grote discretionaire bevoegdheid van de kinderrechter en het gebrek aan rechtsbescherming van minderjarigen die tot vele protesten hadden geleid. In feite werkten alle sectoren in het systeem – politie, officier van justitie, maatschappelijk werker, kinderrechter en soms zelfs de advocaat – samen om tot een beslissing te komen 'in het belang van het kind'. Hierop werd steeds meer kritiek uitgeoefend. Men was van mening dat de emancipatie van de jeugd meer respect voor hun autonomie vereiste, en dat jongeren bovendien recht hadden op dezelfde rechtsbescherming als volwassenen.

Deze verandering in oriëntatie had belangrijke gevolgen voor de positie van jongeren. Als object van zorg en bescherming had de jongere minder rechten maar ook minder verantwoordelijkheid. Meer rechten betekent tevens grotere verantwoordelijkheid voor het eigen gedrag. De kenmerken van het nieuwe systeem zoals dit langzamerhand gestalte krijgt, kunnen als volgt worden samengevat:

- een vervaging van de verschillen tussen het jeugdstrafrecht en het volwassenenstrafrecht;
- een versterking van de rechtspositie van minderjarigen in het zogenaamde 'due process' model;
- een geringer accent op het beginsel van bescherming, zorg en behandeling en grotere nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van de jongere;
- een sterkere nadruk op het dragen van de gevolgen die dit gedrag voor anderen heeft;
- minder aandacht voor de persoonlijkheid en de behoeften van de jongere en meer aandacht voor de slachtoffers van delinquentie;
- een sterk accent op de eis tot schadevergoeding, compensatie en reparatie van schade of letsel aan het slachtoffer, hetzij een particulier, hetzij de gemeenschap.

Eén van de bekendste uitingen van de veranderde opvattingen is de opkomst en verbreiding van de alternatieve sancties. Dit is niet alleen een Nederlandse ontwikkeling, deze sancties komen ook voor in Noorwegen, Duitsland, Engeland, Frankrijk, België en Nieuw-Zeeland. Meestal is dit in de vorm van dienstverlening maar in Engeland en in ons land komen ook vormen van gedragstraining voor gebaseerd op gedragstherapeutische principes. Het jaarverslag 1987 van de Raden voor de Kinderbescherming vermelden voor dat jaar zo'n 2000 alternatieve sancties, gemiddeld 100 per arrondissement. Slechts tien procent hiervan werd niet met succes voltooid meestal op grond van verzuim van afspraken of recidive.

Naast alternatieve sancties die overwegend door de kinderrechter, maar eveneens door de Officier van Justitie opgelegd kunnen worden, hebben zich de zogenaamde diversie projecten ontwikkeld. Deze zijn voornamelijk gericht op het tegengaan en voorkomen van vandalisme en zijn beter bekend onder de naam Halt projecten. Gebaseerd op hetzelfde basisprincipe als de alternatieve sancties wordt in dit geval een grotere rol gespeeld door de politie, die bij succesvol verloop de zaak seponeert via een politiese pot. Op dit ogenblik zijn er zo'n twintig Halt bureaus, maar de verwachting is dat er tegen 1990, dankzij de startsubsidies die het Ministerie van Justitie verleent, ongeveer veertig Halt bureaus zullen zijn die dan een zestigtal gemeenten zullen bedienen.

Naast deze ontwikkeling moet echter gewezen worden op de toenemende neiging tot harder ingrijpen, met name tegen de oudere minderjarigen. In verschillende landen heeft een vermindering van de tolerantie ten aanzien van jeugddelinquentie geleid tot meer vrijheidsstraffen: zo nam in Engeland en Wales het aantal jongeren van 14 tot 17 jaar dat een vrijheidsstraf kreeg toe (Morris en Giller, 1987) en hetzelfde verschijnsel werd voor ons land vastgesteld tussen 1981 en 1985. (Junger-Tas en Kruissink, 1987) Het ziet er naar uit dat de samenleving thans minder 'kind-gericht' is dan vijftien jaar geleden.

Weliswaar hebben we jongeren meer rechten geschonken, maar dit is gekoppeld aan een grotere verantwoordingsplicht voor hun gedragingen. Als ze hier niet aan beantwoorden hebben we minder geduld en grijpen we harder in dan voorheen.

Tot slot: een Europees geluid

De hier beschreven tendensen baarden een aantal lidstaten van de Raad van Europa zorgen. Daarom werd in 1983 een 'Select Committee of Experts on Juvenile Delinquency' ² in het leven geroepen. De Commissie werd onder meer verzocht om vanuit een vergelijkend perspectief de recente ontwikkeling in de reacties op jeugddelinquentie in de lidstaten te onderzoeken, met name de invloed van neo-klassieke ideeën en het toegenomen gebruik van de vrijheidsstraf. Bezien zou moeten worden welke aanbevelingen aan de lidstaten op dit terrein gedaan zouden kunnen worden.³

Hoewel de leden van de Commissie van zeer verschillende horizons afkomstig waren, waarbij sommigen een typisch 'beschermings' model hanteerden en anderen een meer uitgesproken 'rechts' model, heeft men elkaar gevonden in het uitspreken van twee basisprincipes:

- Het jeugdstrafrecht dient zich blijvend te onderscheiden van het volwassen strafrecht. Hoewel het toekennen van meer rechten en het aanspreken van de jeugdige op zijn verantwoordelijkheden zeer belangrijk zijn, dient men er rekening mee te houden dat een jeugdige een onvolgroeid wezen is, die specifieke behoeften aan opvoeding en socialisatie heeft. Daarom dient de welzijnsbenadering bij het tegemoetkomen aan de behoefte aan hulp en zorg niet te worden verlaten.
- Men dient zich veel inspanningen te getroosten om alternatieven voor de vrijheidsstraf te ontwikkelen en om vanuit een opvoedingsperspectief zinvolle maatregelen in de gemeenschap te creëren.

De Commissie is voorstander van *diversie* teneinde te voorkomen dat minderjarigen in het jeugdstrafrecht terechtkomen en in een vroeg stadium educatieve maatregelen te kunnen nemen. Ze stelt echter wel de volgende voorwaarden:

- toestemming van de jeugdige is noodzakelijk;
- rekening dient gehouden te worden met de rechten van het slachtoffer;
- indien afspraken niet nagekomen worden, dient de zaak vervolgd te worden;
- als de zaak succesvol is verlopen dient er een politiesept te volgen.

De Commissie dringt er met klem op aan de *voorlopige hechtenis* zo veel mogelijk terug te dringen

en, indien dit niet mogelijk is, de duur ervan zo kort mogelijk te houden. Dit zou tot stand gebracht kunnen worden door het zo spoedig mogelijk opstellen van een rapport via bijvoorbeeld de vroeghulp, waarin voorstellen voor een alternatieve oplossing worden gedaan. De Commissie pleit eveneens voor versterking van de *rechtspositie* van minderjarigen door die rechten uitdrukkelijk te vermelden. Hierbij worden onder meer genoemd het recht op bijstand door een advocaat, het recht op een tweede (expert) opinie, het recht om mening te geven over de overwogen maatregelen, het recht op herziening van de opgelegde maatregel en het recht op bescherming van privacy.

Waar het om *ingrijpen door de kinderrechter* gaat beveelt de Commissie aan dat deze altijd de mogelijkheid onderzoekt van een ambulante maatregel, rekening houdend met de persoonlijkheid en behoeften van de jeugdige. De Commissie spreekt zich uit tegen maatregelen van onbepaalde duur. Als *plaatsing* noodzakelijk lijkt zou de kinderrechter moeten kunnen beschikken over een breed scala van plaatsingsmogelijkheden: kleinschalige voorzieningen, pleeggezinnen, begeleide kamerbewoning, gezinshuizen en dergelijke. Ook in het geval van een *vrijheidsstraf* dient een minderjarige zoveel mogelijk te profiteren van de mogelijkheden tot voorwaardelijke straffen. Tenslotte pleit de Commissie, met het oog op de onvolwassenheid van veel adolescenten, voor een '*adolescenten*' *strafrecht* dat betrekking zou hebben op jong volwassenen van 17/18 jaar tot zo'n 23 jaar.

Boven alles benadrukt de Commissie dat lidstaten het aantal alternatieve maatregelen zou moeten vermenigvuldigen, zodat men op den duur niet meer zijn toevlucht zou hoeven te nemen tot de *vrijheidsstraf*. Hierbij worden in het bijzonder aanbevolen:

- werkzaamheden verricht in de vrije tijd, zoals dienstverlening;
- reclasseringstoezicht en onder toezichtstelling met werkelijk toezicht en hulp en steun;
- trainingsprogramma's van verschillend type: sociale vaardigheden, vaktraining en dergelijke;
- schadeherstel door schadevergoeding, mediatie, werk of andere compensatie.

Het rapport van de Commissie schetst een beeld van de huidige stand van zaken in de deelnemende lidstaten en geeft tegelijkertijd uitdrukking aan de

zorgen die er leven over de toekomst van het jeugdstrafrecht. Concluderend wil ik de drie rode draden vermelden die door het rapport van de Commissie lopen en haar werkzaamheden en aanbevelingen bepaald hebben.

1. Het behouden van het 'welzijns'beginsel dat reacties op jeugddelinquentie rekening dienen te houden met de persoonlijkheid en behoeften van minderjarigen en dat zij het voorwerp dienen te zijn van speciale interventie en – indien noodzakelijk – van speciale behandeling, dit alles in het bijzonder gebaseerd op de beginselen van de VN Verklaring van de Rechten van het Kind uit 1959.
2. Het beginsel dat minderjarigen dezelfde rechtsbescherming als volwassenen dienen te hebben.
3. Het uitgangspunt dat het jeugdstrafrechtstelsel zijn doelstelling van opvoeding en sociale integratie dient te behouden en de vrijheidsstraf voor minderjarigen zo veel mogelijk zou moeten terugdringen.

De Commissie heeft gepoogd een synthese, en daarmee een verzoening, tot stand te brengen tussen het 'beschermings'- en het 'individualistische' model. Het zou immers buitengewoon te betreuren zijn indien we het 'individualistische' of 'rechts' model zo ver zouden doorvoeren dat in het geheel niet meer gesproken kan worden van een afzonderlijk jeugdstrafrechtstelsel. We zouden dan het kind met het badwater weggooien en alles wat met veel moeite bereikt is op het terrein van opvoeding en hulpverlening, bescherming en begeleiding aan boord zetten.

De grote uitdaging in de komende decennia zal zijn om een systeem te ontwikkelen dat zowel de rechten en verantwoordelijkheden van de jeugdige accentueert als aan zijn persoonlijkheid en vorming en de daaruit voortvloeiende behoeften tegemoet komt.

Noten

¹ Een voorbeeld hiervan is het driehoeksoverleg in kinderzaken, waarin kinderrecht, Openbaar Ministerie en de Raad voor de Kinderbescherming zich te zamen buigen over de vraag in welke van de binnengekomen gevallen er vervolgd zou moeten worden. Thans heeft de Minister van Justitie een wetsontwerp bij de

Tweede Kamer ingediend dat een eind wil maken aan deze vorm van overleg.

² Deelnemende lidstaten waren: Frankrijk, Duitsland, Engeland, Ierland, Zweden, Italië, Zwitserland, Liechtenstein, Spanje, Portugal, Turkije en Nederland. De Commissie werd voorgezeten door auteur dezes.

³ De aanbevelingen zijn goedgekeurd door de European

Committee on Crime problems in juni 1987 en door het Comité van Ministers in september 1987.

Literatuurlijst

Aries, Ph.

L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime

Paris, éditions du Seuil, 1973

Bruce, M.

The coming of the Welfare State

London, Batsford, 1961

Junger-Tas, J., M. Kruissink

De ontwikkeling van de jeugdcriminaliteit in 1986 (Trends in juvenile delinquency, 1987)

's-Gravenhage, WODC, Ministerie van Justitie, 1987

Langeveld, H.M.

Binding in vrijheid – een studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening

Sociale en Culturele studies 6

's-Gravenhage, Sociaal en Cultureel Planbureau, Staatsuitgeverij, 1985

Lee, J.A.

Three paradigms of childhood

Canadian Rev. Soc. + Anthr., 19-4-1982

Morris A., H. Giller

Understanding juvenile justice

Platt, A.

The Child Savers

Chicago, University of Chicago Press, 1969

Regt, A. de

Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940

Meppel, Boom, 1984

Rothman, D.J.

The discovery of the Asylum

Boston, Little, Brown & Company, 1971

Roussel, L.

Le mariage dans la société française contemporaine – Faits de population – Données d'opinion

P.U.F., 1975, cahier nr. 73

Roussel, L., P. Festy

Recent trends in attitudes and behaviour affecting the family in Council of Europe member states

Strasbourg, Council of Europe, 1979

Shorter, E.

The making of the modern family

New York, Basic Books, 1975

Smelser, N.J.

Social change in the Industrial Revolution

London, Routledge & Kegan Paul, 1959

Sociaal en Cultureel Planbureau

Sociale en Culturele Verkenningen

Rijswijk, SCP, 1986

Stearns, P.

European Society in upheaveal

New York, McMillan, 1975, 2nd. ed.

Swaan, A. de

Uitgaansbeperking en uitgaansangst – over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding

Amsterdam, Meulenhoff, 1979

Tremblay, R.E., M. Leblanc e.a.

La conduite délinquante des adolescents à Montréal (1974-1985)

Montreal, Université de Montréal, 1986

Woude, A.M. van der

Bevolking en gezin in Nederland, pp. 19-71

In: Holthoon, F.L. van (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815*. Assen, Van Gorcum, 1985

Het gezin als bron van goed en kwaad

De strijd tegen kinder- en oudergebreken in de negentiende eeuw in Nederland

dr. J. Dekker*

Inleiding

‘Niets ter wereld kan in de plaats der moederliefde treden’, schreef Jan Klootsema, de auteur van het eerste Nederlandse handboek over pedagogische pathologie, of de leer der kindergebreken. Maar hij schreef in datzelfde boek ook het volgende over de gestichten voor verwaarloosde en misdadige kinderen. ‘In ieder geval wachte men zich voor die eigenaardige sentimentaliteit, welke gezins-imitaties wil geven, maar ondanks zichzelf genoodzaakt wordt om gezinsparodieën te leveren. Onze gestichten moeten inderdaad gestichten zijn d.w.z. ze moeten ook naar buiten toe in niets meer aan het huisgezin herinneren, zoodat ze allereerst voldoende grootte behoren te hebben voor de ontwikkeling van wat men een ‘gestichtsgeest’ zou kunnen noemen’ (Klootsema, 1904: resp. p. 85 en p. 112).

Dit artikel gaat over de spanning tussen gezin en tehuis in verband met de (her)opvoeding van kinderen teneinde jeugdcriminaliteit tegen te gaan. Criminaliteit van jeugdigen is niet slechts een probleem van onze tijd. Het doet zich voor sinds jeugd en criminaliteit bestaan. De mate waarin jeugdcriminaliteit voorkomt verschilt uiteraard wel naar tijd en plaats. Exacte gegevens hierover bezitten we niet, en dat komt niet alleen omdat de statistieken in vroegere jaren slecht werden bijgehouden. Het komt mede omdat de criteria met behulp waarvan die cijfers werden en worden verzameld aan verandering onderhevig zijn. De normen inzake het overschrijden van grenzen en de grenzen zelf zijn constant in beweging. (Parker, 1981)

* De auteur is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Faculteit der Algemene Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Limburg

Opvoeding is al evenmin een fenomeen dat eerst in de moderne tijd naar voren komt, al willen sommige auteurs ons anders doen geloven. (DeMause, 1974) En het kerngezin dan, is dat toch niet van recente datum? (Shorter, 1975) Auteurs zoals Shorter proberen het kerngezin te definiëren in functie van affectie tussen de leden ervan, en in functie van de omvang (vader, moeder, enkele kinderen; geen grootouders, geen broers of zusters, geen inwonend personeel, geen inwonende getrouwde kinderen). Maar kerngezinnen bestonden reeds vele eeuwen in vele delen van West-Europa. En affectie ten opzichte van kinderen komen we tegen in de meest uiteenlopende bronnen en over een periode van vele eeuwen. (Peeters, 1975; Dekker, 1979; Groenendijk, 1984) Gezin, opvoeding en criminaliteit van jeugdigen zijn dus verschijnselen van de lange duur. Ze manifesteren zich in verschillende perioden uiteraard verschillend. Er is dus steeds iets nieuws onder de zon.

Aan het begin van de negentiende eeuw nam de belangstelling voor jeugdcriminaliteit sterk toe. Sinds de achttiende eeuw was dat al het geval voor de criminaliteit in zijn algemeenheid. Men dacht dat de criminaliteit zelf ook toenam. Toename van belangstelling voor criminaliteit, strafrecht en straftoepassing werden niet voor het eerst geïnterpreteerd als toename van de criminaliteit, in dit geval van jeugdigen, zelf. In Londen werd zelfs, in 1815, een maatschappij opgericht onder de veelbetekende naam 'Society for Investigating the Causes of the Alarming Increase of Juvenile Delinquency in the Metropolis'. Illustere figuren uit de toenmalige intellectuele en sociale elite zoals de politiek-economen David Ricardo en James Mill waren lid van dit gezelschap.

In deze bijdrage laat ik de ontwikkelingen in de ons omringende landen voor wat ze waren. Er is in dit verband geen ruimte om er nader op in te gaan. Bovendien was Nederland wat betreft deze problemen in de negentiende eeuw geen buitenbeentje. In landen als België, Frankrijk, Duitsland en Engeland waren dezelfde ontwikkelingen aan de gang. (Dekker, 1985, pp. 13-95) In het vervolg beperk ik mij tot enkele opmerkingen over de toenemende aandacht, onder meer van de wetgever, voor het probleem met als voorlopig eindresultaat de kindervetten van 1901; geef ik enkele impressies van oudergebreken en kindergebreken; werpen we een blik op

een nieuwe heropvoedingsstrategie; en worden we ten slotte geconfronteerd met een paradox: het gezin als bron van goed en kwaad. Immers, aan de ene kant werd het gezin meer dan ooit beschouwd als de beste en eigenlijk ook de enige verantwoorde opvoedingsinstututie voor wat betreft het bijbrengen van waarden en normen, het vormen van het karakter en het afleren van kindergebreken. Tegelijkertijd meende men in veel gevallen te moeten vaststellen dat juist in het gezin de kiemen werden gelegd voor het latere kwaad.

Aandacht voor kindergebreken en oudergebreken

De aandacht voor kinderen en opvoeding was in de loop van de achttiende eeuw in Nederland sterk toegenomen. Onder invloed van de Verlichtings-ideeën van bijvoorbeeld John Locke en Jean-Jacques Rousseau (de Emile) was er in de Spectatoriale Geschriften heel wat gepubliceerd over het belang van de gezinsopvoeding en de wijze waarop deze vorm moest krijgen. (Berk, 1984) In 1780 verscheen er een *Proeve over de Opvoeding* van de hand van Betje Wolff, speciaal gericht op de Nederlandse moeders. (Wolff, 1780) Van wijdere strekking, met meer pretenties, was het *Huisboek voor vaderlandsche huisgezinnen* van Johannes Martinet uit 1793. In dit lijvige boekwerk richtte deze 'meester der vrije konsten, doctor in de wijsbegeerte (...) en predikant te Zutphen' zich tot de Nederlandse huisgezinnen en hun leden, zoals daar waren ondertrouwde lieden, jonge echtgenoten, kinderen, jongelingen, hoofden van de huisgezinnen, dienstboden en ouden van dagen. Al deze groepen kregen uitgebreide adviezen mee. Grote nadruk viel op het belang van de lichamelijke en de zedelijke opvoeding en vooral op het belang van het opvoeden door de ouders zelf. De plaats van de opvoeding van de kinderen binnen het huwelijk werd benadrukt. De christelijke en maatschappelijke deugden moesten allereerst via gezin en huwelijk worden doorgegeven. Het pedagogische ideaal van de christelijke burger zou zo gerealiseerd kunnen worden. (Martinet, 1803)

Met deze teksten – ik heb er slechts enkele bij wijze van voorbeeld genoemd – werd een al langer (Vader Cats!) bestaande mentaliteit ten opzichte van de functie van het gezin bij de opvoeding veel sterker

gepropageerd. Normale Nederlanders waren christelijke burgers en normale Nederlandse kinderen waren op weg naar die toestand. Een gedeelte van de veelomvattende opvoedingstaak zou in de opvatting van verlichte Nederlanders niet op de schouders van de ouders behoeven te rusten. Vaardigheden als lezen en schrijven en kennis van geschiedenis, aardrijkskunde en natuurlijke historie konden op school worden aangeleerd. Daartoe moest een schoolsysteem worden opgezet; sinds 1795 werd de Nederlandse overheid daarbij zeer actief. Het pedagogische ideaal van de christelijke burger werd ook haar ideaal en in wetgeving, sedert 1801, probeerde zij dat te concretiseren.

Hoewel onderwijs pas honderd jaar later verplicht werd, begon het al snel vanzelfsprekender te worden dat Nederlanders ten minste tot hun twaalfde jaar onderwijs genoten. Normale kinderen waren voortaan kinderen die opgroeiden in een fatsoenlijke christelijk gezin en die gedurende zes jaar onderwijs genoten. Andere kinderen, die niet aan deze criteria voldeden of konden voldoen, werden beschouwd als een groep waarvoor extra inspanningen moesten worden geleverd. Aanvankelijk lieten die inspanningen op zich wachten. Dat hing samen met de wel erg grote discrepantie tussen de theorie en de praktijk; de laatste was er een van onvoldoende onderwijsvoorzieningen, van schoolverzuim, van kinderarbeid, van bittere armoede, van fysieke zwakte van kinderen.

Op wetgevend gebied gebeurde bijzonder weinig nadat de Napoleontische wetboeken vrijwel ongewijzigd waren ingevoerd. De inhoud daarvan was ook voor jeugdigen van groot belang. Het principiële onderscheid in de behandeling tussen jeugdige en volwassen criminelen werd ook in Nederland nu algemeen ingevoerd. Op lokaal niveau bestonden al eerder, soms sinds de late middeleeuwen, speciale bepalingen ten behoeve van straffen voor zeer jeugdige wetsovertreders.

De belangrijkste bepalingen in de Code Pénal, handelend over jeugdigen, stonden in artikel 66. Indien men, onder de zestien jaar, zonder oordeel des onderscheids handelde bij het overtreden van de wet, werd men vrijgesproken en of naar huis gestuurd of naar een correctie-huis gebracht, om daar gedurende een in het vonnis vastgelegde periode te worden vastgehouden en opgevoed. Overigens werden zij, die (zoals vermeld in artikel 40a) tot gevangenisstraf

waren veroordeeld, ook naar zo'n correctiehuis gestuurd. De wetgever maakte dus wel onderscheid naar categorie maar niet naar behandeling. Ten slotte werd in artikel 68 vastgelegd dat jeugdigen geen pronkstelling mochten ondergaan, dat wil zeggen dat ze niet in het openbaar mochten worden tentoongesteld. Hoewel de voorzieningen aanvankelijk achterbleven bij de wetten werd het principiële onderscheid tussen kinderen en volwassenen vastgelegd. De overheid nam de heropvoeding van jonge misdadigers voor haar verantwoordelijkheid.

Tegen 1840 ging men ook een andere categorie kinderen onderscheiden, de zogenaamde verwaarloosde kinderen. Hier zag de overheid geen taak voor zichzelf, hier moest het particuliere initiatief ingrijpen. In landen als Engeland en Frankrijk dacht men al langer in de tweedeling van misdadige en verwaarloosde kinderen. (Carpenter, 1851) Deze wijze van indelen van kinderen kwam nu ook in Nederland in zwang. Van Toorenburg schrijft dat 'we nu ook het begrip geboren (zien) van het 'verwaarloosde kind' als een bijzondere verschijningsvorm'. (Van Toorenburg, 1918, p. 28) Verwaarloosde kinderen werden onderscheiden zowel van weeskinderen als van misdadige kinderen. Zij hadden in veel gevallen ouders en zij waren niet veroordeeld wegens een misdrijf. Omdat de overheid behalve ten aanzien van de categorie misdadige kinderen geen taak voor zichzelf zag, bood de wet vrijwel geen mogelijkheid tot het aan de ouders ontnemen van de ouderlijke (destijds de vaderlijke) macht. Pas na 1850 zouden ideeën worden ontwikkeld die een aantasting konden gaan vormen voor niet goed uitgeoefende ouderlijke macht. Deze ideeën mondden uit in de zogenaamde kindervetten van 1901, welke van kracht werden in 1905. Hierop kom ik zo dadelijk nog terug.

De zorg voor verwaarloosde kinderen werd tegen 1850 een vraagstuk, waarover in de diverse levensbeschouwelijke kringen werd nagedacht. In verband met hun aandeel in de tehuizenketen welke na 1850 tot stand kwam vormden de Protestanten van verschillende modaliteiten en de Rooms-Katholieken de belangrijkste stromingen. Daarnaast was er grote invloed van de liberalen in instellingen zoals de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' en het 'Genootschap tot zedelijke verbetering van gevangenen' uit 1823, dat zich in het bijzonder met jeugdige gevangenen bezighield. Het onderscheid in

levensbeschouwing had in de praktijk soms te maken met belangstelling voor verschillende categorieën kinderen.

De orthodoxe protestanten, zoals dominee Otto Gerhard Heldring, waren vooral geïnteresseerd in de zwaarste gevallen, de diepst gezonkenen in de meest ellendige toestanden. Dit hing samen met een diep geworteld zondebesef bij de heropvoeders. 'Niet bij de politieambtenaren of regeeringspersonen ligt in de eerste plaats de schuld, maar bij de gemeente des Heeren. Zij heeft toegelaten, dat de wereld het onderscheid tusschen goed en kwaad zoo goed als geheel heeft uitgewischt, zoodat de schande van vele zonden (...) tot een *minimum* is gedaald,' zo schreef men in de jaren tachtig in het periodiek 'Bouwstenen'. (Dekker, 1985, p. 136) De gematigder protestanten, zoals Willem Hendrik Suringar, hielden zich met de iets lichtere gevallen bezig, met kinderen die verwaarloosd waren, maar bij wie een redelijke kans tot herstel en redding aanwezig was. Ook de katholieken waren aanvankelijk vooral geïnteresseerd in de niet hopeloze gevallen. In de tweede helft van de negentiende eeuw zouden zij echter de opvoeding van alle niet-normale kinderen tot hun gebied gaan rekenen, evenals die van alle normale, zoals we aan de schoolstrijd kunnen zien.

In de tweede helft van de negentiende eeuw deden zich nieuwe ontwikkelingen voor in de wetgeving en in de wetenschappelijke benadering van kinderen. De wet tegen kinderarbeid uit 1874, het beroemde kindernetje van Van Houten, was van principieel belang, ook al was de wet niet erg effectief want zonder inspectie – die werd eerst in 1889 ingesteld. De kinderwereld werd nu wettelijk scherper omlind: die wereld was thuis bij vader of moeder, of op school bij de onderwijzer. Zij was niet meer in de fabriek of de werkplaats, laat staan op straat. Tegelijk werd de opvoedingsplicht van ouders explicieter vastgesteld. De wet gaf, bij overmatige arbeid en verwaarlozing, een overigens nog zeer beperkte, mogelijkheid tot inbreuk op de ouderlijke macht. Die inbreuk geschiedde door de overheid en wegens het bewust nemen van pedagogische verantwoordelijkheid door die overheid kan de wet pedagogisch genoemd worden.

De opvattingen van de overheid wat betreft verwaarloosde en misdadige kinderen bleven, voor zover vastgelegd in wetgeving, grotendeels

ongewijzigd. Dat was merkwaardig, want in landen als Engeland en Frankrijk waren reeds vele veranderingen in de wetgeving aangebracht. (Dekker 1985: hoofdstuk 1) Wel waren er in de tientallen jaren tussen het invoeren van de Code Pénal in 1811 en het van kracht worden van het nieuwe Wetboek van Strafrecht van Modderman in 1886 regelmatig voorstellen gedaan voor een nadere regeling van de positie van jeugdigen. Die voorstellen, die in de richting gingen van een apart jeugdrecht, kwamen echter niet terecht in het uiteindelijke wetboek. Er bleef in 1886 maar één belangrijke wijziging over, namelijk dat voor kinderen beneden tien jaar het oordeel des onderscheids werd afgeschaft en dat zij per definitie ontoerekeningsvatbaar werden verklaard. Het toepassen van het 'oordeel des onderscheids' op de groep boven 10 en tot 16 zou in de praktijk echter op grote moeilijkheden stuiten en rechtsongelijkheid tot gevolg hebben. Dit werd na vijftien jaar dan ook weer afgeschaft.

De wetenschappelijke aandacht voor kindergebreken werd in deze periode in Nederland stevig gefundeerd. De bron van het criminele gedrag lag, zo vond men, hoofdzakelijk in het gezin. In de Nederlandse 'criminologie', voor zover deze al bestond als discipline, ging men allengs misdaad als een sociaal verschijnsel beschouwen in plaats van de misdaad, de persoon van de dader en de straf geïsoleerd te bekijken. Simon van der Aa juichte deze ontwikkeling toe, die vooral gestimuleerd werd door de beroemde jurist mr. S.A. Van Hamel (1842-1917). Voor jeugdcriminaliteit betekende dat volgens hem het volgende: 'Algemeen - de uitzonderingen zijn inderdaad zeer zeldzaam - doet zich bij de jeugdige misdadigers als factor van de misdaad voor eene onvoldoende, verwaarloosde of slechte opvoeding'. (Simon van der Aa, 1890, p. 5)

Zocht men de oorzaak in de gezinsopvoeding, dan lag het voor de hand ook de remedie daar te zoeken. De jurist L. Del Baere, in 1891 gepromoveerd op een studie over de invloed van opvoeding en onderwijs op criminaliteit en eveneens aanhanger van de nieuwe 'sociologische' school binnen de criminologie, drong aan op diverse pedagogische maatregelen. Hij pleitte voor het invoeren van een leerplichtwet als algemene maatregel van preventie en drong aan op uitgebreide opvoedings- en onderwijsvoorzieningen in de gevangenis om herhaling van misdaad te

voorkomen. Want 'verbetering van den mens (en niet bestraffing, JD) is het eminente doel waarnaar ook door den Staat behoort gestreefd te worden'. (Del Baere, 1891, p. 102)

In 1895 kwam de Zutphense rechter Jhr. mr. D.O. van Engelen met een reeks van hervormingsvoorstellen, die allen neerkwamen op het vervangen van bestraffing door opvoeding en het benadrukken van de pedagogische taak en plicht van de overheid. Indien noodzakelijk moest deze worden afgedwongen door middel van het doorbreken van de ouderlijke macht! Hoe lang moest die heropvoeding duren? Langer dan cellulaire vrijheidsberoving? Een strafmaat en strafduur waren niet zo moeilijk vast te stellen, maar hoe lang zou een heropvoedingsproces moeten duren? Een vaste grens kennen we niet, stelde Van Engelen vast, maar 'aan den andere kant mag opvoeding geene levenslange vrijheidsbeneming worden'. (Van Engelen, 1891, p. 65)

Ook bij pedagogen werd in toenemende mate aandacht geschonken aan kindergebreken, die tot misdadig gedrag zouden kunnen leiden. De kiemen voor de pedagogische pathologie en de orthopedagogiek werden in deze jaren gelegd. (Dekker, 1985, Deel I) Naast biologische factoren was vooral de gebrekkige opvoeding van belang bij het ontstaan en het uit de hand lopen van kindergebreken. Kindergebreken hingen samen met oudergebreken, met gebreken in de pedagogische plichten van de ouders. We komen hierop nog terug. Eerst gaan we iets uitgebreider in op de totstandkoming van de kinderwetten van 1901, waarbij kindergebreken en oudergebreken in de wet aan elkaar werden gekoppeld. Deze wetten kunnen worden beschouwd als het voorlopige sluitstuk van de hierboven geschetste discussies over kindergebreken, oudergebreken en de taak van overheid en particulier initiatief bij de preventie van jeugdcriminaliteit.

De kinderwetten van 1901-1905

De beroemde pedagoog J.H. Gunning Wzn. noemde de kinderwetten van 1901 'een triomf voor de paedagogiek'. (Gunning, 1938, p. 38) Maar zij, die aan de wieg van deze wetten stonden, werden niet slechts door pedagogische motieven geleid. In het beroemde rapport van de Maatschappij tot Nut van 't

Algemeen uit 1898, dat de beslissende stoot gaf tot de totstandkoming van de kindervetten, benadrukte men 'de groote nadeelen die voor de geheele samenleving voortvloeien uit de verwaarloozing van het kind'.

Tegelijkertijd schreef men: 'Want vóór alles geldt het, het kind te beschermen en te redden en daarmee het kwaad in den wortel aan te tasten'. (Vraagstuk, 1898, p. 5, 11) Van Toorenburg koos overduidelijk voor één motief. 'De grote drijfveer waaraan de totstandkoming (van de kindervetten, JD) is te danken, is gelegen in de vrees voor de aanzienlijke toename van misdaad bij de jeugd'. (Van Toorenburg, 1918, p. 72)

In de memorie van toelichting op het wetsvoorstel ter verandering van het Wetboek van Strafrecht probeerde de liberale bewindsman P.W.A. Cort van der Linden de belangen van maatschappij en kinderen uit elkaar te houden door ze te koppelen aan de twee onderscheiden categorieën kinderen. 'In het eerste geval (bedoeld zijn 'verwaarloosde' kinderen, JD) toch zal allereerst aan bescherming van het kind, in het tweede (bedoeld zijn 'misdadige' kinderen, JD) aan bescherming der maatschappij moeten worden gedacht. Voor de eerste groep wordt, niet zonder financieelen steun van den Staat, een beroep gedaan op de bijzondere liefdadigheid. Doch de tweede groep neemt de overheid zelve in haare hoede, omdat het een deel is van hare eigenaardige taak voor de veiligheid der maatschappij zorg te dragen.' (De Vries/Van Tricht, 1905, p. 37) Tijdens de behandeling van de wetsvoorstellen werd dit scherpe onderscheid echter prijsgegeven.

De inhoud van de wetten zal ik op deze plaats slechts kort memoreren. Het betrof een drietal wetten: de burgerlijke kindervet, de strafrechtelijke kindervet en de uitvoeringswet, de zogenaamde kinderbeginselenwet. De burgerlijke kindervet leidde tot een unaniem door de Tweede Kamer gesteunde wijziging in de relatie tussen ouders, kinderen en overheid. De ouderlijke macht kon voortaan worden afgenomen van de ouders of de voogd door middel van een kinderbeginselenmaatregel in plaats van een strafmaatregel. In concreto werden twee maatregelen ingevoerd, de ontzetting (welke weliswaar bestond, maar binnen het Wetboek van Strafrecht) en de ontheffing. Deze maatregelen konden worden genomen indien de plicht tot opvoeding niet werd nagekomen, hetzij door onmacht (dan gold ontheffing) hetzij door schuld (dan gold ontzetting).

Ouderlijke macht was plicht tot opvoeding geworden in plaats van louter het beschikken over kinderen. Het probleem van de scheiding van opvoeding en straf speelde uiteraard geen rol bij deze wet, waarbij niet de kinderen maar de ouders in de beklagenbank stonden.

Bij de tweede kindwet, over straffen en strafrechtspleging ten aanzien van jongeren, was de relatie tussen opvoeding en straf juist wel een centraal probleem. Men was het er over eens dat de overheid zich, in verband met haar taken ten aanzien van openbare orde en veiligheid, moest bezighouden met het straffen van misdadigers, en dus ook van jeugdige misdadigers. Het particuliere initiatief hoefde zich hiermee niet bezig te houden. Maar de overheid wilde een stap verder gaan. Zij wilde, ook bij de aanpak van misdadige jongeren, zowel straffen als opvoeden. De minister formuleerde het als volgt: 'Als hoofdbeginsel is (...) gesteld, dat de wetgeving op de misdadige jeugd niet uitsluitend het karakter zal moeten hebben van een samenstel van opvoedingsmaatregelen. Tegen een stelsel om jeugdige personen aan elke strafrechtelijke aansprakelijkheid te onttrekken, verzet zich zoowel het publiek belang als het begrip van zedelijke verantwoordelijkheid; evenzeer als een volwassen persoon, behoort een kind voor zijne daden verantwoordelijk te zijn, zij het dan ook in meer beperkte mate en in anderen zin (..). Het kind heeft nog niet voldoende vermogens om na te denken en onderscheidt de werkelijkheid nog zeer onvolkomen van hetgeen de verbeelding voor oogen tooverst.' En de minister concludeert dan: 'Waar de objectief crimineele daad het gevolg is van gebrekkig inzicht of onrijpheid van zedelijk besef, daar zal wel op zijne plaats zijn opvoeding, maar niet straf.' Hij werd in deze opvatting gesteund door de sociaal-democraten, die hem wat betreft de uitvoering van het beleid binnen de Rijksopvoedkundige Gestichten fel aanvielen. Woordvoerder Henri Hubert van Kol formuleerde het als volgt: '*Niet straffen, maar genezen, niet wreken, doch behoeden voor den val.*'

De woordvoerder voor de protestanten, A.F. De Savornin Lohman, moest niets hebben van die vermenging van straf en opvoeding. In het volgende vat hij eerst de opvatting van de minister samen en geeft dan zijn eigen oordeel. 'De straf moet worden opvoeding; de misdadiger wordt het voorwerp van

medelijden en wanneer hem eenig leed wordt aangedaan, dan geschiedt dit door den nood gedwongen en met de noodige plichtplegingen (...). Een van tweeën: of een dader is te beschouwen als kind en behoort dan in een opvoedingsgesticht, of hij is te beschouwen als mensch en moet alsdan gestraft worden; in het eene geval moet hij naar andere beginselen worden behandeld dan in het andere, maar juist het nu gevolgde gemengde stelsel kan per slot van rekening geen goede resultaten geven (...). Met dit wetsontwerp voor zich weet men niet wat men doen moet, straffen of opvoeden.'

Toch kwam ook dit wetsontwerp door de kamer, en nog wel unaniem (vergelijk daarmee de wet op de leerplicht die met één stem verschil werd aangenomen en minder diep ingreep op het gezinsleven van de Nederlanders). Maar om dat te bereiken had de minister een belangrijke concessie moeten doen. Wilde hij aanvankelijk misdadige kinderen aan de overheid toevertrouwen en de verwaarloosde kinderen aan het particulier initiatief, door het vermengen van opvoeding en bestraffing voor de misdadige kinderen moest hij de zorg voor hen eveneens gaan delen met het particulier initiatief. Opvoeding kon immers niet als overheidstaak worden beschouwd, en zeker niet als taak voor uitsluitend de overheid, zelfs niet bij de opvoeding van jeugdige criminelen. Bij opvoeding stond het gezin centraal en daarmee in geval van nood de particuliere gezinsvervangende instellingen.

De minister gaf de Kamer in overweging het particulier initiatief ook bij de dwangopvoeding in te schakelen, waarbij het begin van die opvoeding in een Rijksopvoedingsgesticht zou plaatsvinden. Dat ging de confessionelen echter nog niet ver genoeg. Via het aannemen van het amendement Lucasse-Loef zorgden zij ervoor dat ter beschikking van de regering gestelde kinderen de facto onmiddellijk ter beschikking van het particulier initiatief gestelde kinderen konden worden. (Dekker, 1985, pp. 151-161) De confessionelen, en met hen het particulier initiatief, behaalden hiermee een grote overwinning. Zij hadden in de jaren hiervoor reeds de meeste heropvoedingshuizen opgezet. Tevens hadden ze een grote politieke macht verworven. Ze konden akkoord gaan met de zeer principiële in het gezinsleven ingrijpende kindervetten, omdat de ouderlijke macht en de uitoefening ervan in de praktijk meestal

bij dat door hen gedomineerde particuliere initiatief kwam.

Kindergebreken en oudergebreken in de praktijk

Hoe zag men in de praktijk van de heropvoeding de verhouding tussen oudergebreken en kindergebreken? We citeren de directeur van een beroemde residentiële instelling, 'Nederlandsch Mettray', een tehuis dat zich ten doel stelde preventief hulp te verschaffen, zodat kinderen niet tot misdaad zouden vervallen. De directeur, net aangetreden na een periode van conflicten binnen de instelling, omschreef in 1885, zo'n vijfendertig jaar na de oprichting, opnieuw het doel van het tehuis. Hij deed dit op utilistische wijze, dat wil zeggen met nadruk op het nuttige effect van het kindertehuis voor de samenleving. 'Mettray is geene ziekelijke uiting eener menschlievende gedachte, maar tracht langs den weg van goede opvoeding en strenge tucht, het aantal der toekomstige paria's der maatschappij te verminderen; werkt zij daardoor in het belang van het individu, ook ons geheele volk geniet door haar preventief karakter de voordeelen hiervan. Indien het mogelijk ware, al de kinderen, die in hunne jeugd *door hun omgeving en eigen verdorven karakter* (cursivering JD) tot misdadigers opgroeien, en een gevaar voor hunne medeburgers dreigen te worden, in inrichtingen als Mettray te doen opvoeden, de onderste lagen der maatschappij zouden toch vermoedelijk een ander en minder afschrikwekkend beeld te aanschouwen geven.' (Dekker, 1985, p. 201)

De directeur zag zowel in de omgeving als in het karakter factoren die tot slecht gedrag konden leiden. In de dossiers van de kinderen kwam dit eveneens naar voren. Bij sommigen lag het vooral aan het karakter van het kind, bij velen waren het vooral de ouders, die de oorzaak van slecht gedrag waren, en regelmatig was het samenspel van factoren. Dan veroorzaakten oudergebreken plus een slecht karakter samen kindergebreken en slecht gedrag. Met 'omgeving' had de directeur vooral de ouders en het gezin op het oog. Het oudergebrek kwam neer op een gebrek aan pedagogisch kunnen of willen handelen.

We laten nogmaals de directeur aan het woord. Hij was van mening dat zijn instelling vooral kinderen uit de grote steden van het kwaad zou kunnen afhouden.

Het zou een groot succes zijn indien men erin zou slagen 'om die stedelingen voor het verderf te bewaren, dat uit den aard der zaak aan onze groote steden eigen is'. In die steden waren de grootste vijanden van het goede te vinden. 'Ligtsinnige jongelingen en meisjes, die in luiheid, losbandigheid en liederlijkheid langs de straten slenteren, en in broodronkenheid, in ontucht, in kroegen en bordeelen, in bedriegelijken en oneerlijken handel en wandel, een pad bewandelen, dat met giftig onkruid geheel is overdekt.' (Dekker, 1985, p. 201) De omgeving kon dus ruimer zijn bedoeld. Hele steden stimuleerden de kindergebreken en brachten de kinderen tot misdaad. Maar natuurlijk was het een oudergebrek van de eerste orde om kinderen de kans te geven in zo'n omgeving te verkeren.

We noemen enkele voorbeelden van gedrag van kinderen, dat volgens de informanten werd veroorzaakt door een tekort aan opvoeding. 'De één had nog nooit op een bed geslapen, en wilde den eerste avond met klompen, en geheel gekleed er instappen. Een ander had zich, zoo hij zeide, in geene vier jaren gewassen (in zijn geval is waarschijnlijk ook het bijbrengen van tijdsbesef achterwege gelaten, JD). Een derde had 's nachts altijd op den vloer onder matten gelegen. Een vierde, hoewel nog zeer jong, was liedjeszanger, en zwierf altijd op straat. Het heeft meer dan eene maand geduurd, vóór deze zijne kousen kon aan- en uittrekken.' Kortom: 'De geschiedenis van hun jeugdig leven is veelal dezelfde en diep treurig. Oorzaak: misbruik van sterken drank door een of beide ouders; gevolg verwaarlozing en niet zelden verregaande mishandeling.' (Dekker, 1985, p. 214)

Door deze verwaarlozing, soms vergezeld van mishandeling, vertoonden de kinderen een reeks kindergebreken. In de negentiende eeuw rekende men daar bijvoorbeeld toe: 'afkeer van arbeid; drift, toorn, wildheid; uitgelatenheid, ruw gedrag, onbeleefdheid; lichtgeraaktheid; ongestadigheid, onrust, verstrooiheid, ongeduld, ongehoorzaamheid, lichtzinnigheid; vreesachtigheid (...); snoepachtigheid, gebrek aan schaamtegevoel; huichelarij, vleierij; gebrek aan waarheidsliefde, neiging tot geheimhouding, tot verdraaiing, leugen; gebrek aan liefde tot orde;' enzovoort. (Geluk, 1882, p. 204) Uiteraard waren niet alle kinderen, die in meer of mindere mate met deze gebreken waren behept, automatisch verwaarloosd,

laat staan misdadig. Het waren kindergebreken en dat betekende dat de meeste kinderen er wel enige van bezaten. Ze moesten door middel van opvoeding worden verdreven. Ontbrak die opvoeding geheel of gedeeltelijk, dan namen de risico's sterk toe en kon immoreel gedrag en jeugdcriminaliteit het gevolg zijn, zo dacht men.

In dossiers van kinderen, geplaatst in een negentiende-eeuws kindertehuis, vonden we onder meer de volgende beschrijvingen, daterend van omstreeks 1865: 'Humeur is vrij goed: de moeder prijst zijn aanhankelijkheid; het heeft nog weinig leerlust, maar grooten speellust getoond; het kan zich goed met makkers verstaan, het is niet overgevoelig voor bestraffing, die dikwijls noodig was wegens snoepen, liegen, schoolverzuim.' Of over een andere jongen: 'opgeruimd van humeur, driftig en leugenachtig van karakter. De jongen ontloopt van tijd tot tijd zijne moeder en loopt bedelende langs den straat. Zijn opvoeding wordt geheel verwaarloosd.'

Omstreeks 1900 formuleerde men het als volgt: 'De twee jongste kinderen, vooral M. (hebben) den slechten invloed van de vader meer ondervonden, terwijl de ongunstige financiën ook een slechten invloed hadden. (Na het verlaten van de school ziet de jongen) steeds 't voorbeeld van zijn vader: drankmisbruik, kleine oplichterijen, kleeren beleenen en verkoopen om geld te krijgen, vloeken, schelden, enz. Toen de kinderen door de ouders verlaten waren, wisten zij dan ook aan geld te komen door van alles uit de huishouding te verkopen, door 't opentrekken van muntgasmeters, door 't verkoopen van kranen der waterleiding, lood van de daken enz. Voor deze misdrijven die niet zijn aangegeven, waren veel verzachtende omstandigheden, doch zeker komt van de jongen niets terecht als hij in dezelfde omgeving blijft ... Wanneer de jongen aan orde en tucht gewent en een of ander vak leert is er veel kans dat hij goed terecht zal komen.' (Dekker, 1985, pp. 257-258) In dit geval was dus het gezin zelf door het voorbeeld van de vader criminaliserend. Door nog net op tijd in te grijpen en de jongens daardoor te vrijwaren van een veroordeling met alle consequenties van dien probeerde men de zaak in de hand te houden.

We zagen dat in de perceptie van de 19de eeuwers zowel oudergebreken, kindergebreken als ook een combinatie van beide gebreken tot misdaad kon leiden. Het beleid werd er steeds meer opgericht deze

gebreken tijdig op het spoor te komen en preventief in te grijpen. Een van de middelen om dat te doen was een residentiële inrichting, een heropvoedings-tehuis.

Een residentieel netwerk

In de loop van de negentiende eeuw verrees er in West-Europa een ware archipel van duizenden instellingen, opgericht om de gevolgen van kindergebreken en oudergebreken, en de kindergebreken zelf, te bestrijden. Al eeuwen bestond er een netwerk van weeshuizen, waarvan de oorspong in de late middeleeuwen is te vinden. Deze tehuizen waren bestemd voor kinderen zonder vader en moeder. Zij voorzagen in de behoefte aan de vervanging van de opvoeders, omdat deze er niet meer waren. Zij waren niet verzezen met het oog op ouder- of kindergebreken. Zij waren het gevolg van het harde maar nuchtere feit dat veel ouders de middelbare leeftijd bij lange na niet haalden. Berucht was de sterfte van veel moeders in het kraambed.

Naast dit netwerk, en aanvankelijk sterk onafhankelijk ervan, ontstond in de loop van de negentiende eeuw een nieuw netwerk van tehuizen. Zij kregen de naam van correctiehuizen, reddingstehuizen, kindertehuizen, soms ook agrarische kolonies. Ook in deze tehuizen werden kinderen grootgebracht. Maar de aanleiding daartoe was volstrekt anders dan die in de aloude weeshuizen. Nu vormden oudergebreken en kindergebreken het aankopingspunt voor opname en daaropvolgende therapie of behandeling. Ouders voedden hun kinderen niet goed op, of zij lieten opvoeding zelfs helemaal achterwege. Kinderen, en zeker kinderen met een grotere gevoeligheid voor kindergebreken, geraakten – zo meende men – op het slechte pad. De samenleving, in concreto de belangrijkste pressiegroepen uit de negentiende eeuw – katholieken, protestanten, liberalen (de sociaal-democraten kwamen pas tegen 1900 in het stuk voor) – spande zich in om dit tegen te gaan.

Alleen al in Nederland kwamen in de loop van de negentiende eeuw meer dan honderd tehuizen tot stand met een capaciteit voor meer dan tienduizend kinderen. In Duitsland ging het om bijna duizend tehuizen, in Engeland was de kinderbeschermingsbeweging – want zo kunnen we het fenomeen noemen –

van eenzelfde omvang. In de jaren dertig en veertig ontstonden de modellen: de agrarische kolonie, het meestal Protestantse reddingstehuis (gericht op het redden van in een toestand van zonde geraakte jeugdigen), de cellulaire jeugdgevangenis, het gezinshuis en combinaties hiervan. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwamen er nog enkele modellen bij. Voor Nederland was belangrijk het stelsel van Rijksopvoedkundige Gestichten. Kenmerkend voor die periode was echter vooral de enorme expansie. Er ontstond een ware archipel. (Dekker, 1985, pp. 330–344, 432–445) Vele tienduizenden kinderen werden daardoor uit het oorspronkelijke gezin gelicht. In hun geval was dat voor de rest zo bejubelde gezin een bron van kwaad geworden.

De paradox van het gezin als bron van goed en kwaad

De gezinsopvoeding kreeg in de loop van de negentiende eeuw steeds meer nadruk, zoals we gezien hebben. De normen voor de gezinsopvoeding werden tegelijkertijd hoger. (De Regt, 1984) Er ontstond daardoor een duidelijker criterium voor wat betreft het constateren van kindergebreken en oudergebreken. Het uitbannen daarvan zou de maatschappij ten goede komen, het tolereren ervan zou de samenleving in grote problemen brengen.

Hoe kon dit in de grond maatschappelijke probleem worden aangepakt? Een van de mogelijkheden bestond uit een indirecte beïnvloeding van het gezin en de opvoeders, via het onderwijs, via het verspreiden van opvoedingspropaganda, en dergelijke. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was hierin zeer actief. (Kruithof, 1980) Het invoeren van verplicht onderwijs werd in liberale kringen een belangrijk streven. Ook confessionelen wilden er wel aan, maar verbonden leerplicht aan subsidiëring van bijzonder onderwijs. De schoolstrijd was er het gevolg van. Het streven naar onderwijs voor alle kinderen leidde in de loop van de negentiende eeuw tot een toenemend schoolbezoek. (Knippenberg, 1986) Toch verzuimden, met name voor 1901, veel kinderen, of gingen helemaal niet naar school. Tot 1901 hoefde dat ook niet (al stelden sommige instellingen van armenzorg hun zorg afhankelijk van het

bezoeken van de school door de kinderen). Vele kinderen slenterden door de sloppen en stegen van de grote steden, op zoek naar vertier, naar mogelijkheden tot misdadig gedrag.

Men kon ook directer ingrijpen in de gezinnen. Een van de middelen daarbij was de armenzorg. Het al langer (Groen Van Prinsterer, Willem Suringar in de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw) bestaande streven om het gedrag van de leden van huisgezinnen via de armenzorg te veranderen werd na 1870 nog uitgebreider toegepast. Men drong de gezinnen binnen en bracht ze – met de dreiging de armenzorg te staken als stok achter de deur – nieuwe waarden en normen bij, niet het minst op het terrein van de opvoeding. (De Regt, 1984) Men kon nog rechtstreeks werken: door de band tussen ouders en kind al dan niet tijdelijk door te snijden, door de opvoeding over te dragen of over te nemen. Het beste dat er in de wereld van de opvoeding bestond (vgl. Klootsema) was blijkbaar toch niet altijd het beste. De kinderbescherming was geboren en in korte tijd werd zij een institutie, een ‘wereld van de kinderbescherming’, met de ontheffing van en de ontzetting uit de ouderlijke macht als machtige wapens. (Dekker, 1985, pp. 164–165)

In de periode tot de invoering van de kindervetten, moest de ‘wereld van de kinderbescherming’ op andere wijze opereren. Immers, in die periode was de toestemming van de ouders noodzakelijk. Hoe valt te verklaren dat duizenden kinderen in de tehuizen terecht kwamen, terwijl de diagnose niet zelden luidde: slecht gedrag onder invloed van een combinatie van kinder- en oudergebreken? Er kon al zo massaal zonder wetgeving worden heropgevoed, omdat er werd onderhandeld, binnen een systeem van vraag naar heropvoeding, ook bij de ouders, en een aanbod, dat steeds verder groeide.

Het is niet ongebruikelijk – zij het aanvechtbaar – om er vanuit te gaan dat het normbesef van elite en massa destijds op pedagogische gebied mijlen ver uiteenliep. Aannemende dat dit het geval was zou er dan een grootscheepse civilisatiecampagne nodig zijn geweest om de massa een nieuw normbesef op te leggen. Wat van zo’n theorie waar moge zijn, zij gaat in ieder geval niet op bij de heropvoeding. De manier waarop vele ouders van jongens, opgenomen in het kindertehuis ‘Nederlandsch Mettray’, over het gedrag en het karakter van hun kinderen schreven, was naar

burgerlijke maatstaven gerekend onbeholpen. Qua inhoud verschilden de slordig geschreven en geformuleerde teksten van die ouders echter niet fundamenteel van de inhoud van teksten, aanwezig in de pedagogische literatuur uit die dagen. Het ging over dezelfde kindergebreken, zoals hoofdigheid, leugenachtigheid, onbetrouwbaarheid, opvliendheid, enzovoort. Opvattingen over elementaire opvoedkundige zaken waren gelijkelijk aanwezig bij althans gedeelten van zowel de elite als de massa. Er was dus in beginsel communicatie mogelijk tussen die groepen. En die was noodzakelijk omdat onderhandeling alleen bij gratie van communicatie mogelijk was.

Nu is bekend dat vaak anderen zich aanboden om het onderhandelingsproces soepeler te doen verlopen, zoals een onderwijzer, een predikant, soms de burgemeester van een klein dorpje. Maar de beslissing tot opname, en vaak ook de beslissing tot het voortijdig terughalen van het kind, moest door de ouders gebeuren. Deze betaalden ook vaak. Ze maakten dus ook een financiële afweging.

Binnen de heropvoedingswereld was men van mening – en die mening werd vastgelegd in reglementen – dat de heropvoeding moest duren tot aan het bereiken van de leeftijd van achttien jaar, soms nog langer. Dan eerst was het behandelingsplan volledig doorlopen. Op grond van eigen, vaak financiële overwegingen, maakten de ouders echter veelvuldig gebruik van de inrichting. Zij ‘consumeerden’ bij wijze van spreken via hun kinderen gedurende een door hun zelf bepaalde periode ‘opvoedingscultuur’, die zij gedeeltelijk bekostigden en gedeeltelijk vergoed kregen. In sommige perioden haalde men het kind in meer dan de helft van het aantal gevallen voortijdig terug. Men had het kind weer nodig in het huishouden of in het bedrijf, men wilde nu inkomsten van het kind zien, men dacht de opvoeding van het aanvankelijk zo lastige kind nu weer zelf aan te kunnen, er kon verandering opgetreden zijn in de huiselijke situatie, men vond dat er nu wel genoeg geld naar de instelling was gebracht, enzovoort. (Dekker, 1987, p. 76)

De instellingen hadden hierbij tot 1905, tot de invoering van de kindervetten met de mogelijkheid van ontzetting of ontheffing, het nakijken. Men probeerde de ouders uiteraard onder druk te zetten en soms lukte dat. Maar geregeld klaagde men over

het lastige fenomeen van het voortijdig weghalen van de kinderen. Verder dan klagen en moreel onder druk zetten kwam men echter tot 1905 niet. De instellingen waren dan ook in de meeste gevallen zeer geïnteresseerd in een wettelijke regeling, waarbij zij zelf de heropvoeding van begin tot eind in de hand konden houden, en hun maatschappelijke, godsdienstige, morele en pedagogische opvattingen kracht konden bijzetten door middel van de wet. Zij hielden vast aan de gezinsopvoeding als het beste dat er was. Zij zorgden tegelijkertijd voor een in ruime mate aanwezig alternatief, de inrichtingsopvoeding als 'second best' voor het geval het gezin toch niet altijd de bron van alle pedagogisch goeds bleek te zijn.

Conclusie

In de eerste helft van de negentiende eeuw leidde de toenemende belangstelling voor opvoeding, gezin en criminaliteit tot een diagnose, gevolgd door een paradoxale therapie. Diagnose en therapie werden op zo'n grote schaal verwezenlijkt dat we kunnen spreken van een grootscheepse verbreiding van een nieuwe strategie tegen jeugdcriminaliteit en wangedrag van kinderen.

Wat hield die diagnose in? Men constateerde maatschappelijke problemen zoals jeugdcriminaliteit en meende dat de oorsprong ervan, voorzover het jeugdig gedrag betrof, in de gezinsopvoeding was te vinden. Kinderen waren behept met kindergebreken en de ouders waren er niet in geslaagd om die op tijd te elimineren. Daardoor geraakten de kinderen op het slechte pad en kwamen niet tot, om met de beroemde pedagoog Martinus Langeveld te spreken, 'zelfverantwoordelijke zelfbepaling' en 'constructief deelgenootschap aan de maatschappij'. Aan het begin van hun redenering stond een maatschappelijk probleem – het risico van het ineensstorten van de maatschappelijke en morele orde –, aan het eind stond, als doel, het creëren van een veilige samenleving, en er tussenin stond, als middel, als therapie, de opvoeding of heropvoeding.

Wat hield die therapie echter in? Terwijl de goede gezinsopvoeding werd gepropageerd verzeen er in de loop van de negentiende eeuw in alle Westeuropese landen bij vele honderden tegelijk kindertehuizen, waarbij de band tussen ouders en kinderen werd

verbroken en zelfs vaak voorgoed werd doorgesneden. De therapie vereiste dat. De omgeving, het gezin, droeg – zo meende men – zo sterk bij tot slecht, op den duur zelfs crimineel, gedrag van de kinderen, dat in het uiterste geval die omgeving moest worden vervangen. Dan maar geen gezin, maar een gezinsvervangend tehuis, waarbinnen soms pogingen werden ondernomen om het gezin na te bootsen, via kleine wooneenheden, met een ‘vader’ of ‘moeder’ aan het hoofd. Dit systeem van residentiële heropvoeding werd begeleid door een streven naar wettelijke maatregelen, die het mogelijk maakten kinderen bij crimineel gedrag in speciale opvoedingstehuizen op te nemen, en ouders bij pedagogische nalatigheid of onmacht hun kinderen te ontnemen. De kindervetten van 1901 waren er het resultaat van.

Literatuurlijst

Baere, L. Del

De invloed van opvoeding en onderwijs op de criminaliteit
Amsterdam, 1891

Berk, M.

Over de opvoeding der kinderen. Opvoedkundige denkbeelden in de Spectatoriale Geschriften
Pedagogische Verhandelingen jrg. 7, nr. 1, 1984, pp.3–27.

Carpenter, M.

Reformatory Schools for the Children of the Perishing and Dangerous Classes, and for Juvenile Offenders
London, 1851

Dekker, J.J.H.

Informatieproblemen bij een historisch-pedagogisch debat
Utrechtse Pedagogische Verhandelingen, jrg. 2, nr. 3, 1979, pp. 30–42

Dekker, J.J.H.

Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814–1914, met bijzondere aandacht voor ‘Nederlandsch Mettray’
Assen, Van Gorcum, 1985

Dekker, J.J.H.

Heropvoeding in de negentiende eeuw: cultuurdwang en culsumptie.

In: Dekker, J.J.H. e.a. (red.) *Pedagogisch werk in de sociale leving. De ontwikkeling van professionele opvoeding in Nederland en België in de twintigste eeuw.* Leuven, ACCO, 1982, pp. 65–81.

DeMause, Lloyd (red.)

The history of childhood
New York, Harper & Row
Engelen, Jhr.D.O. van
De verwaarloosde jeugd en de jeugdige misdadigers met betrekking tot onze wetgeving
Haarlem, 1895

Geluk, J.

Woordenboek voor opvoeding en onderwijs
Groningen, 1882

Groenendijk, L.F.

De nadere reformatie van de jeugd. De visie van Petrus Wittewagen op de christelijke huishouding
Dordrecht, 1984

Gunning, J.H.Wzn

De studie der paedagogiek in Nederland gedurende de jaren 1898-1938. Een schets
Amsterdam, z.j. (1938)

- Klootsema, J.**
Misdeelde kinderen. Inleiding tot de paedagogische pathologie en therapie
Groningen, 1904
- Kruithof, B.**
De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860
Symposion, jrg. 2, nr. 1, 1980, pp. 22-37
- Knippenberg, H.**
Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw
Amsterdam, 1986
- Martinet, J.F.**
Handboek voor vaderlandsche huisgezinnen
Amsterdam, 1803 (orig.1793)
- Parker, G.**
Crime and the early modern Historian
Tijdschrift voor Geschiedenis, jrg. 94, nr. 4, 1981, pp. 595-601
- Peeters, H.F.M.**
Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd, ca.1500-ca.1650
Meppel, Boom, 1975 (oorspr. 1966)
- Regt, A. de**
Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940
Meppel, Boom, 1984
- Shorter, E.**
The Making of the Modern Family
New York, Basic Books, 1975
- Simon van der Aa, J.**
De Rijksopvoedingsgestichten in Nederland
Amsterdam, 1890
- Toorenburg, P.A. van**
Kinderrecht en Kinderzorg in de laatste honderd jaren
Leiden, 1918
- Vraagstuk**
Het vraagstuk van de verzorging der verwaarloosde kinderen, in opdracht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, bewerkt door mr. J.A. Levy, P.H. Hugenholz jr.,
Jhr. mr. A.J. Rethaan Macaré, Th. Nolen (rapporteur)
Amsterdam, 1898
- Vries, A.D.W. de, F.J.G. van Tricht**
Geschiedenis der wetgeving op de misdadige jeugd. (Wettèn van 12 Febr.1901 (S 63) en 12 Febr. 1901 (S 64). Verzameling van regeeringsontwerpen, gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen enz., bijeengebracht, gerangschikt en bewerkt
Haarlem 1905 (deel I) en 1907 (deel II)
- Wolff, B.**
Proeve over de opvoeding, aan de Nederlandsche moeders
Meppel, Boom, 1977 (naar de vermeerderde tweede druk uit 1780)

Opvoeden in een weerbarstige samenleving

Een gesprek met dr. Lea Dasberg

drs. J.C.J. Boutellier

Lea Dasberg was hoogleraar historische en theoretische pedagogiek in Amsterdam. In 1987 nam zij afscheid en emigreerde naar Israël. In haar afscheidsrede wond zij er geen doekjes om: de pedagogiek moet terug naar haar rationalistische oorsprong en de moed opbrengen om weer normatief te zijn: van proces naar doel, van begeleiding naar leiding, van introvert naar extravert, van individu naar gemeenschap. De pedagogiek moet het *avontuur* van een reis met een open bestemming weer aandurven.

Een dergelijk pleidooi voor een toekomstgerichte optimistische pedagogiekbeoefening was lange tijd niet gehoord. De pedagogiek heeft zich volgens Lea Dasberg teveel laten meeslepen in de romantisering van het individu en de zelfontplooiingsfilosofie, terwijl zij in het teken dient te staan van de mens als een sociaal bewust architect van een betere samenleving.

Eerder deed zij van zich spreken met het boek *Grootbrengen door kleinhouden* (1975). In dit boek, dat inmiddels zijn elfde druk beleeft (de tiende druk werd uitgebreid met een hoofdstuk over de periode 1975-1984), beschrijft zij de opkomst vanaf circa 1750 van een opvoedkundig 'Jeugdland', een eigen wereld voor opgroeienden, los van de boze volwassenenwereld. In de twintigste eeuw (onder andere door de Tweede Wereldoorlog) lijkt de illusie van een dergelijke vrijplaats van de onschuld te worden doorbroken. Kinderen komen door oorlogservaringen en later door de media en andere ontwikkelingen weer meer in contact met de wereld van de volwassenen, zonder er echt deel aan te kunnen nemen. Sterker nog, de volwassen wereld gaat zich richten naar de jeugd; de volwassene wordt meer kind en een wereld van pedagogische inconsistentie is het gevolg. De economische crisis, die eind van de jaren zeventig

inzet, maakt het volwassenen-continent weer grimmiger, terwijl de bescherming van het 'Jeugdland' is weggefallen. Tegen deze achtergrond plaatst zij de vlucht van jongeren in drugs, mystiek en zelfmoord.

In Israël heeft Lea Dasberg een experimenteel onderwijsproject opgezet in de Negev. Momenteel geeft zij in Jerusalem gastcolleges aan de Hebreeuwse Universiteit, houdt zij zich bezig met de invoering van het vak 'democratie op school' (enigszins vergelijkbaar met het Nederlandse vak maatschappijleer) en heeft ze zitting in de Jerusalemse Raad voor de Rechten van het Kind. Tijdens een kort verblijf in Nederland vragen we haar naar haar visie op de morele ontwikkeling van kinderen en de rol van de opvoeding daarin.

Binding

In Nederland is sprake van een vertienvoudiging van de criminaliteit sinds 1960, waarvan een groot deel voor rekening komt van jongeren. In het preventiebeleid van justitie wordt er onder andere van uitgegaan dat de binding van jongeren aan de samenleving dient te worden versterkt. Bent u van mening dat de binding van jongeren aan de samenleving is afgenomen?

'Ik zou graag een onderscheid maken tussen binding aan het gezin en binding aan de school. Er is ontegenzeggelijk sprake van een fragmentarisering van het gezin. Dat zie je bijvoorbeeld al aan de inrichting van de huizen. Er is geen sprake meer van een huiskamer met een grote tafel met een lamp erboven waar alle gezinsleden verblijven. Kinderen hebben een eigen kamer met een eigen platendraaier en een eigen radio – althans als er een groot huis is. Toch heb ik de indruk dat juist de laatste jaren de band met thuis weer wat hechter is geworden. Ouders worden bijvoorbeeld weer uitgenodigd op de feestjes van hun kinderen en studenten gaan met Kerstmis weer naar huis. Dat is natuurlijk een oppervlakkige observatie, maar in de jaren zeventig was dat toch in sterke mate niet meer het geval. Er wordt ook weer anders gepraat over de ouders.

Ik denk dat dat komt omdat ouders nu zelf voortkomen uit de rebelse generatie van de jaren zestig, ze staan weer dicht bij hun kinderen dan een aantal jaren geleden. In *Grootbrengen door kleinhouden*

signaleer ik ook de algemene tendens dat ouders en kinderen naar elkaar toegroeien.'

Maar in dat boek bent u niet bepaald positief over die tendens .

'Dat is waar, ik vind het geen positieve ontwikkeling dat ouderen zich zo sterk zijn gaan richten op jongeren, maar ik zie dit toch wel als positief gevolg, dat ouders weer meer een band met hun kinderen lijken te krijgen.

Vertrouwen

'Ik wil het ook nog hebben over de binding met de school. Ik hoorde van de week dat op een gymnasium hier in Amsterdam een klasseleraar na de vakantie had gezegd dat negen uur spijbelen per week is toegestaan. Bij meer uren zou er een paar dagen schorsing volgen. Als dat verhaal klopt, vind ik dat een fatale ontwikkeling. Waarom zou negen uur spijbelen zijn toegestaan? Negen uur! In een week! Spijbelen is gewoon niet toegestaan, nog geen half uur. Een dergelijke afspraak betekent dat de school zijn greep op de leerlingen totaal verloren heeft.

Ik ben al even weg uit Nederland, dus ik moet voorzichtig zijn, maar ik heb de indruk dat dit ook te maken heeft met de achteruitgang in de kwaliteit van het onderwijzend personeel. Vroeger was een onderwijzer op de lagere school een heel knap persoon, die veel wist ... een autoriteit waar leerlingen van opaan konden, waarvan ze regels konden verwachten, waar lijn in zat. Dat is niet meer het geval, en kinderen prikken daar doorheen. Als ze bijvoorbeeld merken dat er geen antwoord komt op vragen buiten de stof, dan is er geen eerbied meer, het vertrouwen valt weg. Ik ga ervan uit dat kinderen een ontzaglijke behoefte hebben aan autoriteit, aan mensen die ze leiding geven, die ze vertrouwen. Ik geloof dat het wegvallen van het vertrouwen in de volwassenen van de school een veel groter probleem is dan de fragmentarisering van het gezin.'

Heeft dat wegvallen van vertrouwen niet meer te maken met veranderde gezagsverhoudingen dan met de kwaliteit van leerkrachten?

'Gezag en autoriteit zijn natuurlijk negatieve zaken geworden. Maar als er sancties zijn, is er wel ontzag

voor gezag. Men heeft inderdaad in veel sectoren van de maatschappij het gevoel gekregen dat er geen sancties gesteld mogen worden. Maar ik vind het altijd opvallend dat in deze permissieve Nederlandse maatschappij zoveel ontzag bestaat voor de sociale wetgeving. Ik ken mensen met een uitkering die niet gaan studeren omdat dat niet mag. Persoonlijk zou ik een dergelijke gehoorzaamheid nooit op kunnen brengen. Ik zou me geen moment bedenken en toch gaan studeren. Als de maatschappij je niet in staat stelt je nuttig te maken door te werken, dan is het eenvoudigweg misdadig als het je wordt verboden om je tijd nuttig te besteden. In dat geval zou mijn eigen morele gezag sterker zijn dan de sancties die daar op staan. Maar goed, er is dus klaarblijkelijk wel gezag als er sancties zijn. Het toestaan van negen uur spijbelen, of spijbelbussen vind ik dan ook belachelijk, daarmee legitimeer je iets dat niet mag. Dan moet je het onderwijs en de opleidingen voor onderwijzend personeel maar gaan verbeteren.'

Toekomstidealen

Bij de aanvaarding van haar ambt als hoogleraar in 1980 sprak Lea Dasberg zich uit tegen de ontluistering van – wat in elk geval in die jaren nog werd gezien als – 'ouderwetse' idealen. Een fragment uit haar inaugurele rede: 'Het ziet er naar uit dat we alle identificatiemogelijkheden ... hebben verboden: vader worden is autoritair, moeder worden is ongeëmancipeerd, een held die het vaderland redt is reactionair, het geloof verspreiden is opium uitdelen aan het volk, een uitvinder worden is ongeoorloofde prestatiedrang, succes en roem wijzen op verfoeilijke wedijver, zieke mensen beter maken is bevordering van de overbevolking, een actieve rol in het bedrijfsleven is meewerken aan de groei waar onze wereld aan ten onder gaat. Waar laat men een kind dan nog voor leren? Wat stellen we kinderen in het vooruitzicht als ze hun best doen? Waar kan een kind dan nog naar verlangen, waar kan het nog nieuwsgierig naar zijn, waar kan het zich nog voor inzetten.' (p. 25)

In uw werk verzet u zich tegen elke vorm van pessimisme en negatieve toekomstverwachtingen. Maar is pessimisme ten aanzien van de mogelijkheden van grote groepen jongeren met weinig kansen in zekere zin niet

reëel, of liever gezegd waar zou het optimisme op gebaseerd moeten zijn?

‘Ik zeg die dingen in de eerste plaats als pedagoog. Opvoeden is per definitie een optimistische aangelegenheid. Je hebt iets in handen wat nog van alles moet worden, en je gaat ervan uit dat dat ook gebeurt. Dat hoop je, dat wil je, maar je weet het niet zeker. Dat is utopisch. Een kind naar school sturen en tegelijkertijd zeggen ‘je wordt toch werkloos’, of als het naar de derde wereld wil zeggen ‘dat is koloniaal’, dat soort dingen kunnen niet samengaan. Als je zo denkt moet je je verre van kinderen houden. Opvoeden impliceert een toekomstperspectief.’

Maar er is toch een enorme jeugdwerkloosheid?

‘Dat zoveel jongeren werkloos zijn is iets verschrikkelijks. En als ze door de overheid wordt voorgehouden dat ze er rekening mee moeten houden dat ze niet aan bod komen, dan vind ik dat een vorm van sociale moord. Als pedagoog heb je dan de plicht om je in het politieke strijdgewoel te gooien. Dan geef je indirect ook weer hoop aan jongeren, dan zeg je, ‘ik leg me als opvoeder hier niet bij neer’. Veel jongeren groeien op met het idee dat een uitkering een vanzelfsprekendheid is. Begrijp me goed, ik ben niet tegen een uitkering – als de maatschappij iemand lam legt, heeft ze de plicht om te zorgen dat die persoon kan leven – maar die uitkering is een surrogaatrecht. Het eigenlijke recht is arbeid. Jongeren moeten worden opgevoed in de wetenschap dat het een surrogaat is en dat ze er aan moeten werken het te vervangen door het origineel. Daarom vind ik ook dat ze dan moeten kunnen studeren.’

Verantwoordelijkheid

Hoe kijkt u in dat verband dan aan tegen de toename van de jeugdcriminaliteit?

‘Het heeft een ongelooflijk demoraliserende invloed, als je het besef van verantwoordelijkheid aan mensen ontnemt. Dat kan uitmonden in bijvoorbeeld criminaliteit. Als je de verantwoordelijkheid niet hebt, kun je in feite niet spreken van criminaliteit. Er is sprake van criminaliteit als iemand de verantwoordelijkheid ten opzichte van de samenleving doorbreekt. Als je stelselmatig leert dat je geen verantwoordelijkheid hebt, dat alles over je heen

komt en dat je je lot moet aanvaarden, dan kun je niet bestempeld worden als iemand die zijn verantwoordelijkheid ten opzichte van de maatschappij doorbreekt ... die heb je dan niet.

Wat dat betreft zie ik een groot probleem in de bureaucratie en de ontwikkeling daarvan met de computer. Als er niemand aanspreekbaar is op fouten, dan worden belangrijke sociale codes ten aanzien van verantwoordelijkheid doorbroken. Ik denk dat veel jongeren het gevoel hebben dat de verantwoordelijkheid voor hun eigen leven ze ontnomen is. Als er wordt gezegd, wij zullen zorgen dat je te eten hebt en dat je kunt wonen, maar je kunt zelf niets doen ... dat heeft consequenties voor de moraliteit, je bent dan namelijk niet meer immoreel. Het is inconsequent om geen verantwoordelijkheid te geven, maar die opeens wel aan iemand toe te dichten als die iets doet wat je onwenselijk vindt.'

Hebben we het nu over een tekortschietende maatschappij of over een te vrijgevege maatschappij?

'We hebben het over allebei. Aan de ene kant ontnemt men mensen de essentialia en aan de andere kant worden surrogaten toegestopt. Je kunt dat vergelijken met gescheiden ouders die hun kinderen gaan verwennen uit schuldgevoel. Maar wat ze bieden is surrogaat, want wat dat kind wil is een gaaf gezin.'

Gezin

Dat brengt ons weer terug bij het gezin. De cijfers geven aan dat er steeds minder wordt gewoond in het traditionele gezinsverband. Dat brengt sommigen ertoe om te zeggen dat het gezin op de terugtocht is en dat bijvoorbeeld een 'vriendennetwerk' veel belangrijker is. Daartegenover zien we een sterke tendens tot een herwaardering van het gezin als fundamentele samenlevingsvorm. Wat is uw visie op de positie van het gezin?

'Ik heb een hele hoge waardering voor het gezin. Ik zeg niet dat het de hoeksteen is, dat is jammer genoeg niet meer zo. En ik zeg ook niet dat ik per se tegen alternatieve samenlevingsvormen ben. Ik vond de communes in de jaren zestig een leuk experiment, maar het is opvallend dat er weinig communes zijn blijven bestaan.

In Israël heb je dat prachtige experiment van de kibboetsiem, die werden opgericht in verzet tegen het gezin en tegen de burgerlijke cultuur. Later kreeg je ook kibboetsiem uit religieuze motieven. Kinderen werden gezamenlijk opgevoed, sliepen in aparte kinderhuizen en zagen de ouders eigenlijk alleen na werktijd tot het naar bed gaan, en dan nog vaak samen met anderen. Nu vallen er twee dingen op. In de eerste plaats heeft dat experiment zich nooit echt uitgebreid. Het gaat al jarenlang om vier procent van de bevolking. En in de tweede plaats gaat men er steeds meer toe over om aan het huisje van de ouders een kinderkamer te bouwen. Men herstelt steeds meer de vorm van het gezin. Dat vind ik veelzeggend.'

In Grootbrengen door kleinhouden geeft u aan moeite te hebben met nieuwe vormen van voortplanting en ouderschap. U heeft het over 'kwartetten met nieuwe vormen van ouderschap'.

'Het weten van je herkomst is voor een mens ontzettend essentieel, dat staat in de Rechten van de Mens van de VN. Je bent verplicht kinderen te informeren over hun herkomst. Tezelfdertijd zie je dan regels ontstaan over kunstmatige inseminatie waarbij de donor wordt gegarandeerd dat hij geheim blijft. Dat is incongruent, of het een klopt niet of het ander niet.

Ik wil in dit verband wijzen op het werk van psychiater Hans Keilson (*Sequentielle Traumatisierung bei Kinder*), die na de Tweede Wereldoorlog kinderen behandeld heeft die ondergedoken hadden gezeten en die hun eigen biologische ouders niet kenden of niet wisten dat ze die hadden. Hij is die kinderen na twintig jaar gaan opzoeken en het bleek dat veel van hen in hun puberteit in grote problemen waren geraakt, die gingen hun wortels terugzoeken. Er is blijkbaar iets met het gezin en met de biologische binding. De continuïteit die het gezin biedt is klaarblijkelijk ontzettend belangrijk voor kinderen.'

Normativiteit

Waarom heeft u eigenlijk zoveel bezwaren tegen, wat u noemt de introverte psychische utopie, de individualisering, de zelfontplooiing?

'Er zit veel goeds in de individualisering, bijvoorbeeld de differentiatie in het onderwijs vind ik een

goed ding. In het onderwijsproject in Israël heb ik juist een voorstel gedaan voor een vorm van totaalonderwijs waarin meer ruimte is voor individuele aandacht, differentiatie en zelfwerkzaamheid. Maar de mens is een sociaal wezen; een mens alleen gaat ten onder. De mens is een bouwer, maar hij is een sociale bouwer. Als je hem terugwerpt op zichzelf dan betekent dat een grenzeloze vereenzaming. Kinderen moeten het sociale leren ontplooiën. En dat wordt wel eens veronachtzaamd in een te individueel geöriënteerde pedagogiek. Ik zie bijvoorbeeld grote voordelen in grote gezinnen, ondanks de eventuele materiële nadelen ervan. Met de steeds kleiner wordende gezinnen denk ik dan ook dat het goed is als kinderen naar crèches gaan. Kinderen moeten leren om speelgoed te delen en ruzie te hebben.'

Hoe verhoudt zich het sociale tot het normatieve, impliceert sociale ontplooiing een normatieve omgeving? De commissie Roethof stelt in haar rapport over de kleine criminaliteit in dat verband dat de opvoeders gecapituleerd hebben voor de vrijheidseisen van de kinderen.

'Vrijheidseisen vervallen wanneer er alleen maar vrijheid is; dan ontstaan er juist eisen van leiding. Ik kom zelf uit het onderwijs en ik had op een gegeven moment een ongelooflijk lastig jongetje. Er werd me gezegd dat ik me maar niet te veeleisend moest opstellen. Ik heb de ouders ontmoet en merkte dat zij alles deden om ook jong te zijn, wat ze stomweg niet waren. Vader liet zijn haar groeien, er werd popmuziek gedraaid. Ik dacht toen, die jongen wil rebelleren maar dat lukt hem nooit. Ik ben hem toen heel streng aan gaan pakken en hij ging mij haten. Hij werd over de gehele linie makkelijker, behalve bij mij. Maar dat had ik er wel voor over.

Anders gezegd, je kunt een kind niet leren lopen op een grond die wijkt. Je moet weerstand bieden. Je moet kinderen de kans geven hun wil te ontwikkelen door er tegen in te gaan. Ik heb in het onderwijs gemerkt dat als je hoge eisen stelde en er hard gewerkt moest worden, dat ze dat heerlijk vonden. Je moet de wil stalen door er tegen in te gaan. Kinderen kunnen zich niet vormen zonder weerklank. Maar je moet er natuurlijk geen spelletje van maken. Je verbiedt datgene waarvan je echt vindt dat dat niet juist is.'

Bevordering van de socio-morele ontwikkeling

Een theoretische en een praktische uitwerking

prof. dr. J.R.M. Gerris*

Eén van de meest centrale opgaven van de samenleving in het algemeen en van het primaire milieu in het bijzonder is de overdracht van gedragsnormen. In onze westerse cultuur worden aan het proces van overdracht niet geringe eisen gesteld. Opvoeding en socialisatie zijn pas echt geslaagd wanneer er sprake is van norminternalisatie, dat wil zeggen dat de betreffende persoon (kind, jongere, volwassene) zich een bepaalde gedragsnorm zodanig eigen heeft gemaakt, dat hij handelt in overeenstemming met deze norm zonder dat er externe druk of controle hoeft te worden uitgeoefend.

Allereerst zal ik het begrip norminternalisatie beschrijven en verduidelijken als een aspect van het domein van de socio-morele ontwikkeling. Vervolgens wordt een vijftal theoretische benaderingen gepresenteerd van de ontwikkeling en het proces van internalisatie van gedragsnormen. In een derde deel wordt bekeken op welke wijzen de internalisering van gedragsnormen kan worden bevorderd. De beïnvloedende factoren die we beschrijven bevinden zich op twee niveaus.

Het meest directe en nabije niveau van de omgang met ouders, leerkrachten, groepsleiders, vrienden, enzovoort. Het gaat hier met name om de kwaliteit van de opvoeder-kind interactie en om vaardigheden van de kant van de opvoeder om deze kwaliteit zodanig te verbeteren dat de kans op internalisatie maximaal wordt. Maximalisering van de kans op internalisatie geldt ook als we kijken naar het

* De auteur is hoogleraar Gezinspedagogiek aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Met dank aan medewerkers en studenten van de afdeling Gezinspedagogiek, en met name aan drs. R. van Kempen, drs. J. Janssens, drs. A. de Veer en drs. A. Janssen.

volgende niveau van het gezin, de leefgroep, de schoolklas, de instelling en de school. Het gaat hier om de wijze waarop de opvoeder-kind interacties zijn ingebed in en verbonden met bepaalde kwaliteiten van deze primaire omgevingen.

Tot slot volgt een aantal praktische adviezen waarmee de kwaliteit van de gedragsomgeving voor kinderen en jeugdigen kan worden verhoogd.

Norminternalisatie en opvoeding

Een centrale doelstelling van de opvoeding is dat het kind gebracht wordt tot een zodanig niveau van competentie op het sociale en morele vlak dat hij in voorkomende gevallen in staat is zelfstandig en adequaat te functioneren in uiteenlopende sociale situaties. In deze bijdrage wordt aandacht gevraagd voor het belang van een minimaal niveau van socio-morele ontwikkeling voor het adequaat functioneren van personen zowel op het persoonlijke als op maatschappelijk terrein. ¹

Vanuit het oogpunt van opvoeding en socialisatie is de voorafgaande, fundamentele vraag die van de bepaling van het einddoel of eindresultaat. Kort gezegd komt het hierop neer: moeten we streven naar een zo effectief mogelijke overdracht van een vaststaand minimum aan gedragsregels? Of gaat het om meer? Moeten het kind en de jeugdige ertoe gebracht worden sociale situaties zelfstandig te beoordelen en naar dit oordeel te handelen? Anders gezegd: moet in de socio-morele opvoeding de nadruk gelegd worden op het overdragen van min of meer op zichzelf staande waarden, normen en gedragsregels die noodzakelijk geacht worden voor het functioneren in en participeren aan de sociaal-culturele situatie van dit moment? Of moet in de opvoeding en socialisatie het accent meer in de richting gaan dat kinderen en jeugdigen geleidelijk en systematisch ertoe gebracht worden zelf vorm en inhoud te geven aan hun socio-morele ontwikkeling, en wel zodanig dat ze in staat zijn zelfstandig te denken over en te handelen in sociale probleemsituaties, op een dusdanige manier dat ze in een diversiteit van sociale situaties en sociale groepen bij het nastreven van eigen doelen en het bevredigen van eigen behoeften rekening houden met doeleinden en behoeften van anderen? (Gerris, 1980)

Kenmerkend voor de socio-morele ontwikkeling is de ontwikkeling van cognities, waarde-preferenties en vaardigheden met betrekking tot situaties waarin de eigen belangen, behoeften, wensen, verlangens en doeleinden tegenover die van anderen een rol spelen. Het meest ideale eindresultaat van de socio-morele opvoeding is de zelfverantwoordelijke zelfbepaling, een einddoel waarin zowel de persoonlijkheidsontplooiing van het individu als de verantwoordelijkheid van het individu naar zijn persoonlijke en maatschappelijke context is verdisconteerd. In deze bijdrage ligt het accent op de internalisatie van waarden en normen, dat wil zeggen het zich zodanig eigen maken van een gedragsnorm dat de persoon in kwestie in overeenstemming met deze norm handelt zonder externe druk of controle.

Een eerste essentieel kenmerk van opvoeding is dat volwassenen vanuit bepaalde normen en voorkeuren voor bepaalde waarden het gedrag van het kind proberen te beïnvloeden. Door het toepassen van een bepaalde disciplineringsproberen ouders het gedrag van het kind te veranderen in een door hen gewenste richting, tegen de wil van het kind in. Disciplinerings-situaties vormen een saillant kenmerk van het dagelijks leven van het kind. Naar schatting bestaat twee-derde van alle ouder-kind-interacties uit pogingen van ouders het gedrag van het kind tegen zijn wil te beïnvloeden. (Minton, Kagan & Levine, 1971) Volgens Hoffman (1983) proberen ouders dit eens per 6 à 7 minuten. Dat dit lijkt op te gaan voor zowel jongere als oudere kinderen mag blijken uit het feit dat het begrip disciplineringsproberen een veelheid van ouderlijke gedragingen omvat.

Disciplineringsproberen is een vorm van controle. Onder controle verstaat men al die gedragingen die men aanwendt om het gedrag van een ander te veranderen. (Schaffer, 1984) Controle-technieken zijn derhalve niet beperkt tot gebruik in overtredingssituaties. Ook in niet-overtredingssituaties kunnen deze technieken worden toegepast om gedrag van kinderen te beïnvloeden. Volgens Schaffer (1984) heeft bijna de helft van de verbale uitingen van de moeder een controlefunctie bij kinderen tot twee jaar; één keer per negen seconden wordt zo'n controle-uiting gedaan. Controle- en disciplineringsgedrag vormen derhalve cruciale onderdelen van ouderlijk opvoedingsgedrag.

Het is niet verwonderlijk wanneer men zich naar aanleiding van bovenstaande omschrijving afvraagt of de begrippen controle en opvoeding elkaar niet grotendeels overlappen. De door ons gebruikte term controle sluit direct aan op een fundamenteel onderscheid in een tweetal centrale opvoedingsdimensies. In de grote hoeveelheid Angelsaksische literatuur over ouder-kind interacties heeft de ene dimensie betrekking op ouderlijke ondersteuning, warmte, genegenheid en responsiviteit. Dit soort opvoedingsgedrag van de ouder heeft tot gevolg dat het kind als totale persoon geaccepteerd en bevestigd wordt door de ouder. De andere dimensie heeft betrekking op gedrag van de ouders met als doel het gedrag te sturen zoals door de ouders gewenst. Hiertoe behoort onder meer het stellen van eisen, het opleggen van regels en beperkingen, het geven van uitleg van regels, straffen en het dreigen met straf. (Rollins & Thomas, 1979; Maccoby & Martin, 1983)

Deze twee dimensies zijn, in iets andere bewoordingen uiteraard, terug te vinden zowel in de geesteswetenschappelijk georiënteerde pedagogiek als in de meer empirisch georiënteerde verklaringsmodellen. Men kan zelfs spreken van een voor de pedagogiek noodzakelijke spanningsverhouding tussen Führen versus Wachsen-lassen (Litt, 1967; Strasser, 1979), pedagogisch optimisme versus naturalistisch optimisme. (Langeveld, 1979) Bonke (1984) spreekt over het aanpassen en blootstellen van de opvoeding aan de eisen van de situatie (norm) enerzijds en anderzijds over het ondersteunen en beschermen van de persoon van de opvoeding. Vanuit de empirisch georiënteerde verklaringsmodellen spreekt men onder meer over de warmte-koelheid dimensie en de dominantie-toegeeflijkheidsdimensie (Angenent, 1976), warm/accepterend versus koud/verwerpend gedrag (Sears, Maccoby & Levin, 1957), warmte/liefde versus controle, warmte/vijandigheid versus restrictiviteit/missiviteit. (Becker, 1964) Uit bovenstaande blijkt dat het begrip opvoeding zowel de controle- als de ondersteuningsgedragingen van opvoeders omvat.

Verklaringen voor norminternalisatie

In tal van situaties proberen volwassenen kinderen ertoe te brengen zich overeenkomstig bepaalde normen te gedragen. Aanvankelijk is de gedragsnorm een extern gegeven voor het kind. Er is een discrepantie tussen de norm en de wensen, behoeften van het kind of jeugdige. De concrete situatie kan variëren: ongevraagd of met geweld zich het speelgoed van een ander toeëigenen, het vernielen van eigendom van een ander, het openlijk dreigen met en gebruik van geweld ten opzichte van andere personen. De norm is steeds dezelfde: rekening houden met en je verantwoordelijk weten voor de gevolgen van je eigen gedrag voor de ander.

Doel van het opvoedend handelen en van de socialisatie in het algemeen is dat de betreffende gedragsnormen worden nageleefd zonder toezicht of controle. In zo'n geval is pas sprake van norminternalisatie. Deze definitie sluit aan bij omschrijvingen die we in de literatuur aantreffen voor aanverwante begrippen zoals geweten (Kohlberg, 1963), zelfcontrole (Cheyne, 1971; Grusec & Mills, 1982), internalisatie (Aronfreed, 1969; Berkowitz, 1964; Lepper, 1983) en morele internalisatie (Hoffman, 1970; Janssens & Gerris, 1984).

Internalisatie of zelfcontrole vereist een bepaalde mate van zelfonthouding en zelfopoffering. De persoon kan zijn onmiddellijke verlangens, wensen, belangen en interessen ondergeschikt maken aan de eisen van de situatie of de belangen van een ander. Het probleem van het bereiken van een adequaat niveau van norminternalisatie is zo fundamenteel dat de belangstelling vanuit de praktijk en vanuit de wetenschap altijd in ruime mate aanwezig is geweest. We beperken ons hier tot een vijftal theoretische interpretaties of verklaringsmodellen. Achtereenvolgens komen aan de orde de psycho-analyse, de leertheorie, de cognitieve ontwikkelingstheorie, de attributietheorie en de motivatie-informatietheorie. Een zeker inzicht in deze vijf theoretische benaderingen is nodig om straks te kunnen afwegen op welke wijze morele internalisatie het beste kan worden bevorderd.

De psychoanalytische theorie van norminternalisatie

De kern van de psychoanalytische verklaring van norminternalisatie wordt gevormd door het ontstaan van het super-ego. Het jonge kind zou worden gekenmerkt door impulsiviteit, beheerst door het lustprincipe waardoor er sprake is van een gebrek aan zelfcontrole. De 'levensimpulsen' zijn gericht op de instandhouding van het individu en de soort. De 'doodsimpulsen' zijn daarentegen gericht op vernietiging. In de psychoanalyse wordt verder uitgegaan van een scherpe tegenstelling tussen deze instinctmatige impulsen en de organisatie van het sociale systeem van de samenleving. Onder invloed van de eisen die samenhangen met het functioneren van relaties tussen personen, groepen en sociale groeperingen worden vanuit de omgeving beperkingen opgelegd aan een directe en volledige bevrediging van 'egoïstische' impulsen. Geleidelijk worden deze impulsen onderdrukt en gemodificeerd, uitlopend in een interne controle-instantie: het super-ego (rond zes à zeven jaar). Doordat het kind de ouderlijke idealen en normen overneemt ontstaat een ideaal-ik.

Daarnaast komt het zogenaamde geweten tot ontwikkeling, dat toezicht houdt op de intenties en gedragingen in de persoon. Het geweten is het bestraffende deel van het super-ego dat de voornemens en acties van het 'individu' observeert en vergelijkt met de eisen en normen van het ideaal-ik. Als van deze normen wordt afgeweken oefent het geweten kritiek uit, tot uiting komend in gevoelens van schuld.

Maar hoe ontstaat nu het super-ego? Volgens de psychoanalyse is de identificatie van het kind met de ouders het centrale proces; identificatie wordt ook wel opgevat als een totale introjectie van de ouder en diens kenmerken en eisen in de persoonlijkheid van het kind. (Freud, 1964; 1933; Kohlberg, 1963) Van defensieve identificatie of identificatie met de agressor is sprake wanneer de overname van de ouderlijke normen gebaseerd is op angst voor straf. Van analytische identificatie is sprake wanneer de overname van ouderlijke gedragsnormen is gebaseerd op angst om de liefde van de ouders kwijt te raken.² Het super-ego vormt het morele subsysteem in de persoonlijkheid, naast het subsysteem van het ego (realiteitsprincipe) en het id (lustprincipe).

Tot deze categorie van verklaringen horen onder andere behavioristische en sociaal-leertheoretische benaderingen. De grote lijn laat zich als volgt schetsen (zie Aronfreed, 1976; Hoffman, 1983; Turiel, 1983). Tot het domein van de socio-morele ontwikkeling worden gedragsregels gerekend die vanuit de sociale omgeving aan het kind worden opgelegd. Moraliteit heeft hier betrekking op normen en conventies in een gemeenschap. In leertheoretische verklaringen wordt de term internalisatie niet gebruikt. Het accent ligt immers niet op interne niet-waarneembare, psychologische processen, maar op waarneembaar gedrag. Niettemin gaat het om het algemene fenomeen dat het kind leert het gewenste gedrag te vertonen en het ongewenste gedrag achterwege te laten in situaties waarin het aantrekkelijk is om de norm/regel te overtreden en waarin geen sprake is van externe controle. We kunnen drie benaderingen onderscheiden.

– *Leren door het ervaren van beleving en straf*

De ontwikkeling van handelingen en gedragingen is in hoge mate afhankelijk van de consequenties. Een positieve of belonende consequentie zal de gedragstendens versterken, een negatieve of straffende consequentie leidt tot verzwakking van de gedragstendens. Volgens Skinner (1971) is 'geïnternaliseerde' gedragscontrole het resultaat van een proces van conditionering door beloning en straf.³

– *Observerend leren*

Observatie en imitatie van een model is een tweede sociaal-leertheoretische basis voor het verwerven van aangepast gedrag. Volgens de sociale leertheorie wordt gedrag niet alleen bepaald door omgevingsstimuli. Gedrag, omgevingsfactoren en interne processen beïnvloeden elkaar wederzijds. (Bandura, 1977) Het vermogen van de mens tot het gebruik van symbolen verschaft hem een krachtig middel in het hanteren van zijn omgeving. Met behulp van symbolen worden ervaringen verwerkt en in het geheugen opgeslagen, waarna ze als basis kunnen dienen voor toekomstig gedrag.

Model- of voorbeeldgedrag leidt tot verwerving van gedragspatronen op grond van zijn informatie verschaffende functie. Bandura (1977) onderscheidt

in dit verband drie subprocessen. *Aandacht en waarneming*: verschillende factoren bepalen welke elementen door het kind worden meegenomen uit de overvloed aan informatie waarmee het wordt geconfronteerd door het model. Aantrekkelijkheid en functionele waarde van het modelgedrag zijn enkele belangrijke kenmerken. *Verwerking van het geobserveerde gedragspatroon in het geheugen*: wanneer het voorbeeldgedrag mentaal wordt herhaald of daadwerkelijk wordt uitgevoerd of geoefend, wordt de opgeslagen informatie steviger verankerd. *Omzetten van mentale representatie in handelingen*: het imiteren van het model op een later tijdstip veronderstelt dat het kind in staat is deelhandelingen in de juiste vorm en volgorde op te roepen en uit te voeren.

In hoeverre deze drie subprocessen daadwerkelijk leiden tot het zich gedragen volgens het 'goede' voorbeeld is in hoge mate afhankelijk niet alleen van de zelf ervaren positieve of negatieve directe versterkers maar ook van de zogenaamde indirecte versterkers (d.i. het observeren van de gevolgen die het gedrag heeft voor het model).

– *Zelfbekrachtiging*

Bij deze weg naar norminternalisatie hanteert het individu normen voor het eigen gedrag. Wanneer het vertoonde gedrag niet voldoet aan de gestelde eisen vindt zelfbestrafing plaats. In het andere geval volgt zelfbeloning. Deze zelfgeproduceerde gevolgen kunnen materieel van aard zijn, maar minstens zo belangrijk zijn psychologische toeschrijvingen in de vorm van gevoelens van trots, competentie, tevredenheid, dan wel teleurstelling, frustratie of minderwaardigheid.

Ontwikkelingstheoretische verklaringen van norminternalisatie

De cognitieve ontwikkelingstheorie houdt zich vooral bezig met de wijze waarop kinderen, jongeren en volwassenen denken en oordelen over aspecten van socio-morele situaties zoals rechten, plichten, rechtvaardigheid, normen, regels, schuld. In deze benadering wordt de mens beschouwd als een wezen dat in staat is informatie uit zijn omgeving op te nemen, deze informatie probeert in te passen in zijn aanwezige denkprocessen, en de verworven inzichten toepast bij het maken van gedragskeuzes in concrete

situaties. Er zijn binnen deze benadering twee belangrijke theorieën.

– *De stadiatheorie van Piaget*

Door middel van intensieve vraaggesprekken onderzocht Piaget hoe kinderen aankijken tegen zaken als de oorsprong, rechtvaardigheid en veranderbaarheid en regels en hoe ze redeneren over morele kwesties. (Piaget, 1948; Lickona, 1976; Turiel 1983) Piaget onderscheidt een tweetal stadia.

In het eerste stadium van de heteronome moraliteit (ongeveer van drie tot acht jaar) vat het kind regels op als absolute en onveranderbare grootheden. Overtreding van regels en normen leidt in de ogen van het kind 'vanzelf' tot bestraffing bijvoorbeeld in de vorm van een ongeluk dat de overtreder overkomt. Het kind ontwikkelt een groot ontzag voor de volwassenen uit zijn omgeving en voor de regels die ze opleggen.

Een fundamenteel andere kijk op socio-morele situaties komt naar voren in het stadium van de autonome moraliteit. De externe oriëntatie waarbij dwang en ontzag de basis vormde voor de gedrag-normen, maakt geleidelijk plaats voor een interne oriëntatie van het autonome stadium. Het kind gaat het onderscheid zien tussen sociale conventies en normen gebaseerd op morele principes. Sociale regels verliezen langzamerhand hun absolute karakter, aangezien ze gebaseerd zijn op sociale afspraken.

– *De stadiatheorie van Kohlberg*

Deze theorie gaat over morele oordelen (uitspraken over wat kinderen, jeugdigen, volwassenen vanuit moreel oogpunt rechtvaardig of belangrijk vinden) en morele redeneringen (uitspraken waarin men redenen probeert te geven voor een bepaald moreel oordeel). Men vindt bijvoorbeeld winkeldiefstal slecht (moreel oordeel) omdat men daarvoor gestraft kan worden (morele redenering). Volgens Kohlberg (1976) kan de morele ontwikkeling ingedeeld worden in zes stadia, die in drie hoofdniveaus zijn te groeperen.

Schema 1: Niveaus en stadia van morele ontwikkeling volgens Kohlberg (1976)

I Preconventioneel niveau

stadium 1: heteronome moraliteit

stadium 2: individuele en instrumentele moraliteit

II Conventioneel niveau

stadium 3: interpersoonlijke normatieve moraliteit

stadium 4: moraliteit van het sociale systeem

III Postconventioneel of principieel niveau

stadium 5: moraliteit van de mensenrechten en sociale welzijn

stadium 6: moraliteit van universele ethische principes

Op het *preconventionele* niveau legt het kind een sterke relatie tussen moraliteit en sancties. Normen worden gezien als van buitenaf opgelegd door degenen die daarvoor de positie innemen. Elk individu heeft eigen belangen en behoeften. Het moreel redeneren van het kind is gebaseerd op de bevrediging van deze behoeften. Het *conventionele* niveau wordt gekenmerkt door het zich conformeren aan regels van anderen en de samenleving. Moraliteit is verbonden met de wetten en autoriteiten van de bestaande sociale orde. De behoeften van het individu worden ondergeschikt gemaakt aan behoeften van de ander dan wel van de gemeenschap. Op het *postconventionele* of principiële niveau wordt in het moreel redeneren uitgegaan van waarden in termen van algemeen geldende principes van rechtvaardigheid en wederzijds respect. De acceptatie van sociale regels is gebaseerd op het feit dat de persoon in kwestie de algemene principes die ten grondslag liggen aan sociale conventies in zijn waardensysteem heeft opgenomen.

In de cognitieve ontwikkelingstheorie komt een term als (morele) internalisatie in eigenlijke zin niet voor. Een reden hiervan zou kunnen zijn dat men aan het internalisatiebegrip teveel de suggestie verbindt van een betrekkelijk passieve overname van normen, (Hoffman, 1983) terwijl de ontwikkelingstheorie juist uitgaat van een actieve rol van het individu: in voortdurende en gevarieerde sociale interacties ervaart het kind verschillen en tegenstrijdigheden tussen zijn huidige niveau van denken, bijvoorbeeld over wat eerlijk en rechtvaardig is, en het niveau van denken van zijn sociale omgeving (i.c. ouders, vrienden, burens, familieleden, leerkrachten, klasgenoten).

Door dit soort tegenstrijdigheden is de kans groot dat het kind langzamerhand 'aan het denken' wordt gezet. De tegenstrijdigheid is opgelost wanneer het kind de redenering van een stadium hoger (zie schema 1) als meer adequaat heeft ervaren en begrepen. Dit betekent dat de normen en waarden die verbonden zijn met een bepaald niveau van redeneren vanuit het individu zelf worden toegepast. Daarnaast kan worden opgemerkt dat uiteraard op de hogere niveaus van morele ontwikkeling (zie autonome moraliteit bij Piaget en conventioneel en post-conventioneel bij Kohlberg) al zonder meer sprake is van een interne oriëntatie op gedragsnormen of morele principes.

De attributie-theoretische verklaring van norminternationalisatie

We hebben al gezien dat opvoedingssituaties waarin opvoeders (ouders en leerkrachten) het gedrag van het kind proberen te beïnvloeden en waarin we dus een zekere druk uitoefenen met het oog op gedragsnormen, veelvuldig voorkomen. Meestal neemt dit soort situaties de vorm aan van disciplineringsituaties. In de attributietheorie wordt een analyse gemaakt van de processen die zich bij het kind afspelen in disciplineringsituaties. (Grusec, 1981; Grusec en Mills, 1982; Walters en Grusec, 1977; Lepper, 1983)

Centraal staan die factoren waaraan het kind zijn eigen gedrag in een disciplineringsituatie toeschrijft. Stel dat het kind aangepast gedrag gaat vertonen maar deze aanpassing aan de gedragsnormen van de opvoeder attribueert aan externe dwang ('Je *zult* luisteren'). Het kind zal deze externe controle beschouwen als oorzaak voor zijn gedrag. De opvoeder kan echter ook de omstandigheden zodanig maken dat het kind zijn naleven van de gedragsnorm attribueert aan zichzelf. De kans hierop is groter naarmate de druk van buiten minder op de voorgrond komt te staan. Zo kan de opvoeder deze prestatie van het kind toeschrijven aan zijn bekwaamheid of geneigdheid om te delen of te helpen ('Je *kunt* al heel goed samenspelen'). Door dit soort interne toeschrijvingen kan langzamerhand een verandering van attitude en zelfbeeld worden bereikt die in overeenstemming is met de gedragingen en handelingen conform de gedragsnorm.

Een dergelijke attitudeverandering betekent dus in feite dat een geïnternaliseerde controle over het gedrag is bereikt. Belangrijk in dit verband is het principe van de minimale toereikendheid van sociale controle. Dit principe heeft Lepper (1983) afgeleid uit experimenteel onderzoek naar attitude-verandering in opvoeder-kind interacties. Allereerst kan de druk van de kant van de opvoeders objectief onvoldoende zijn voor het kind om zijn gedrag te veranderen. In dit geval kan het kind de druk gemakkelijk weerstaan. Met als gevolg dat het zich (blijvend) onttrekken aan de wens van de opvoeder leidt tot een toegenomen waardering voor het oorspronkelijke (ongewenste) gedrag of standpunt. Kort gezegd: hoe meer (onvoldoende) druk zonder succes wordt gebruikt, des te meer weerstand tegen de gedragsnorm.

Op de tweede plaats kan de externe druk objectief voldoende zijn, maar psychologisch onvoldoende. Dit betekent dat de externe druk onvoldoende houvast biedt om het veranderde gedrag aan oorzaken buiten jezelf toe te schrijven. Dit is het optimale niveau voor internalisering van gedragsnormen. Voorbij dit niveau is de externe druk sterker dan noodzakelijk en psychologisch zo nadrukkelijk dat ook hier een weerstand wordt opgeroepen die tegengesteld is aan hetgeen de opvoeder beoogt.

De motivationele-informatietheoretische verklaring van norminternalisatie

Onder deze titel wordt de verklaring van Hoffman samengevat vanwege de nadruk op de aspecten motivatie en informatieverwerking. Allereerst moet worden vermeld dat Hoffman (1970) spreekt over morele internalisatie. Hierbij onderscheidt hij de schuldbeleving en de interne of externe oriëntatie na een overtreding. Volgens Hoffman is empathie een belangrijke intrapsychische voorwaarde voor morele internalisatie. Empathie is het meebelevan van het gevoel van de ander, bijvoorbeeld als een kind zich bedroefd voelt als het een ander kind ziet huilen. Naast deze affectieve component heeft empathie ook een cognitieve component. Wanneer een kind nog geen besef heeft dat het zelf los van de ander bestaat, ervaart het een emotionele reactie die meteen opkomt bij de emotie die de ander toont. Bij zeer jonge kinderen is er min of meer sprake van emotionele overdracht. Het jonge kind dat zelf gaat huilen als het

een ander kind hoort huilen beseft nog niet helemaal dat zijn emotie een reactie is op de situatie van de ander. Hoffman (1984) onderscheidt vier niveaus van empathisch meebelevan.

Globale empathie (tot ongeveer één jaar): Het kind maakt nog geen onderscheid tussen zichzelf en de ander. Hij reageert op de emotie van de ander maar onderkent niet dat zijn gevoel veroorzaakt wordt door de ander.

Egocentrische empathie (van één tot ongeveer drie jaar). Wanneer het kind beseft dat het zelf los van de ander bestaat spreken we van persoonspermanentie. Hij is nu in staat tot empathisch meebelevan terwijl hij beseft dat de oorzaak bij de ander ligt. Hij heeft echter nog geen inzicht in het gevoel van de ander en veronderstelt dan ook dat de ander hetzelfde zal voelen als hijzelf (egocentrisch).

Empathie voor de gevoelens van de ander (rond drie jaar tot ongeveer tien jaar). Het kind beseft door zijn vermogen tot perspectiefnemen dat de gevoelens van de ander kunnen verschillen van de eigen gevoelens. Hij beseft dat de ander een situatie op een heel eigen wijze kan interpreteren. Hij begrijpt daardoor ook dat gevoelens van anderen een heel eigen reeks van oorzaken kunnen hebben.

Empathie voor de algehele levenscondities van de ander (vanaf tien jaar). Op het eind van de kindertijd beseft het kind dat de gevoelens en het welzijn van de ander niet alleen samenhangen met de wijze waarop iemand zijn situatie interpreteert, maar ook met algehele levensomstandigheden waarin de ander zich bevindt. De persoon van de ander wordt langzamerhand uitgebreid tot groepen, volken, werelddelen. Deze ontwikkeling kan uitmonden in het meevoelen met het welbevinden van gevangenen, onderdrukten. Bij zorg voor het welzijn van de ander is volgens Hoffman sprake van sympathisch meebelevan. Empathisch en sympathisch meebelevan vormen een belangrijk motief voor het individu om rekening te houden met belangen en behoeften van de ander.

In het tweede deel in deze benadering gaat het om de wijze waarop de ouderlijke opvoedingsgedragingen door het kind innerlijk worden verwerkt. In elke overtredingssituatie waarin de opvoeder ingrijpt klinkt de wens door om iets anders te doen al of niet vermengd met een zeker ongenoegen (bijvoorbeeld boos, teleurgesteld, bezorgd). Dat wil zeggen dat elke disciplineren van de kant van de opvoeder naast een

non-verbale, emotionele, ook een verbale en soms fysieke dimensie bevat (bijvoorbeeld optillen, tegenhouden, en dergelijke). Wanneer er een teveel aan emoties wordt opgeroepen (bijvoorbeeld bij extreme vormen van machtsuitoefening of liefdesonttrekking wordt het kind angstig) wordt de aandacht van het kind gericht op negatieve, bedreigende consequenties voor hemzelf. De tegenstelling en discrepantie tussen de wens van het kind en de gedragsnorm (het verzoek of eis van de ouder) wordt geïntensiveerd. Daarmee komt het accent te liggen op externe aspecten van de situatie, in plaats van op de norm en op de gevolgen van zijn gedrag voor het welbevinden van de ander. Dit laatste is wel het geval wanneer de ouder het kind uitlegt wat de gevolgen van zijn overtreding zijn voor de ander en hemzelf. Door dit inductief reageren verschaft de ouder het kind niet-bedreigende informatie.

De motiverende werking van inductie is onder meer afkomstig van het gevoel van empathie dat wordt opgewekt door de gevoelsuiting van het slachtoffer. We hebben gezien dat in dergelijke inductieve reacties het kind erop gewezen wordt dat het verdriet van de ander is veroorzaakt door zijn gedrag. De combinatie van een empathisch meebeleven en het feit dat het kind beseft dat hijzelf het verdriet van de ander heeft veroorzaakt, heeft volgens Hoffman een gevoel van schuld tot gevolg. De hypothese van Hoffman is verder dat de inhoudelijke informatie van de inductieve reactie (i.c. de gedragsnorm, het verdriet van de ander, de oorzaak daarvan) op een semantisch niveau wordt verwerkt en uiteindelijk wordt opgeslagen in het lange-termijn-geheugen. Deze opslag in een duurzame geheugenstructuur is op te vatten als internalisatie van de gedragsnorm. Bij extreme vormen van machtsuitoefening is de informatie minder inhoudelijk en meer zelf-bedreigend van aard. Wellicht wordt in dit laatste geval de bedreigende, en eisen stellende autoriteit in het lange-termijn-geheugen opgeslagen. Dit zou betekenen dat extreme vormen van machtsuitoefening niet bevorderlijk zijn voor het internalisatieproces.

Enkele contrasten

Elk van de vijf hierboven besproken theoretische benaderingen geeft een eigen inkleuring van het proces van internalisatie van gedragsnormen. We

beperken ons tot de meest opvallende contrasten. De *psychoanalytische* benadering gaat uit van de noodzaak van aanpassing en onderdrukking van de 'instinctmatige' impulsen, behoeften en verlangens van het kind. Het super-ego is de grotendeels onbewuste neerslag van ouderlijke eisen, die zich bij een overtreding opdringen in de vorm van gevoelens van schuld. Schuldgevoel is dan eigenlijk een straf die binnen de persoon zelf voltrokken wordt. Een dergelijke zelf-bestrafende interpretatie van het gedrag vinden we niet terug bij de vier andere benaderingen.

Bij de *motivatie-informatietheoretische* benadering is wel sprake van schuld, maar deze wordt gezien vanuit een positief gevoel van empathie en sympathie met het slachtoffer. In deze benadering van Hoffman wordt zelfs teruggegrepen op de min of meer aangeboren neiging tot empathisch meevoelen met de ander. Bovendien wordt het beleven van schuld niet geïnterpreteerd als een vorm van zelfbestrafing, maar als een natuurlijk gevolg van het onderkennen van de eigen verantwoordelijkheid.

Volgens de *leertheoretische* benaderingen is de verwerving van aangepast gedrag gekoppeld aan positieve of negatieve consequenties van het gedrag. Deze gedragsconsequenties kunnen bestaan uit reële, externe belonende c.q. niet-belonende effecten, maar ook uit plaatsvervangende beloningen die de persoon intern produceert in de vorm van zelfwaarderingen.

Volgens de *cognitieve ontwikkelingstheorie* is er in elk stadium sprake van een specifieke oriëntatie op aangepast gedrag, lopend van een oriëntatie van het kind op externe gevolgen van beloning en straf, tot een oriëntatie op het menselijk doen en laten vanuit algemene principes van welzijn en mensenrechten (zie schema 1). Elk individu heeft een 'natuurlijke' behoefte aan competentie en zelfverwerkelijking, dat wil zeggen zichzelf te ervaren als iemand die 'greep' heeft op zijn omgeving. Deze basisbehoefte heeft tot gevolg dat er uitwisselingen en interacties plaats vinden tussen het individu en zijn (sociale) omgeving. Het individu (kind, jeugdige) neemt soms zelf het initiatief, soms gaat het initiatief tot uitwisseling uit van de omgeving. De uitwisselingen en contacten met de (sociale) omgeving bepalen uiteindelijk in welke mate het individu zich in zijn gedrag laat leiden door universele ethische principes.

In de *attributietheorie* ligt het accent op de behoefte van de mens aan consistentie, dat wil zeggen dat er een overeenstemming dient te zijn tussen de externe gedragingen en de interne motieven en houdingen. Door het vertonen van aangepast gedrag is het mogelijk dat ook de interne houding in dezelfde (positieve) richting verandert. De persoon past geleidelijk zijn zelfbeeld aan aan de handelingen die hij heeft uitgevoerd. Deze interne aanpassing van motieven en houdingen vindt vooral plaats wanneer de externe druk om zich aan te passen minimaal is, en wanneer er voldoende 'redenen' zijn om het aangepaste gedrag aan jezelf toe te schrijven.

Welke benadering of invalshoek verdient nu de voorkeur? We zullen deze vraag in absolute zin niet beantwoorden. We geven onze voorkeur te kennen, wanneer we het in de volgende paragraaf gaan hebben over de vraag hoe internalisering van gedragsnormen 'het beste' kan worden bevorderd.

Hoe kan internalisering van gedragsnormen worden bevorderd?

In de hierna volgende praktische uitwerking richten we ons allereerst op het niveau van directe omgang en interactie tussen opvoeder(s) en kind. Uit de bespreking van de verschillende opvoedingsstrategieën en -gedragingen wordt duidelijk dat onze uitwerking een combinatie is van inzichten uit de besproken theoretische invalshoeken. Op het tweede niveau van de sociale setting van gezin, tehuis enzovoort wordt de praktische uitwerking aangevuld door de opvoedingsgedragingen te verbinden met de kwaliteit van de bredere sociale omgeving. Niet alleen de omgang maar ook de sociale omgeving oefent invloed uit op de internalisatie van gedragsnormen.

De directe interacties tussen opvoeder(s) en kind

In de inleidende paragrafen hebben we gezien dat opvoeding bestaat uit controle-gedragingen en ondersteuningsgedragingen. Bij controle-gedragingen ging het om pogingen van de kant van de ouders-opvoeders om het gedrag van het kind te beïnvloeden, bij te sturen en aan te passen aan een bepaalde gedragsnorm. Hieronder vallen gedragingen zoals verbieden, straffen, aanwijzingen en instructies

geven, dreigen met straf, eisen stellen, beroep doen op eigen verantwoordelijkheid, opleggen van regels, uitleggen van de norm. Ondersteuningsgedrag hebben we omschreven als het gedrag waardoor het kind zich geaccepteerd voelt. Hiertoe rekenen we gedragingen als prijzen, goedkeuren, aanmoedigen, helpen samenwerken, genegenheid tonen.

Uit het literatuuroverzicht van Rollins en Thomas (1979) blijkt dat we in het algemeen mogen stellen dat ondersteuningsgedragingen van ouders over de hele linie een positieve uitwerking hebben op de socio-morele ontwikkeling van het kind en de internalisatie van gedragsnormen. Bij de controle-gedragingen is de conclusie dat milde vormen van controle eveneens een positieve uitwerking hebben op de socio-morele ontwikkeling. De meer 'straffe' en extreme vormen van controle daarentegen blijken negatief uit te pakken naar socio-morele ontwikkeling.

De voor de hand liggende conclusie naar de praktijk is dat opvoeders er goed aan doen te streven naar een combinatie van milde vormen van controle en ondersteuning. Deze conclusie komt overeen met de combinatie die door Maccoby en Martin (1983) wordt voorgestaan in termen van responsiviteit en het stellen van eisen. Deze algemene combinaties van de breed omschreven opvoedingsdimensies behoeven echter een meer gedetailleerde uitwerking om voor de praktijk van enig nut te kunnen zijn. Het raamwerk van de combinatie controle-ondersteuningsgedragingen gaan we als volgt specificeren: concrete opvoedingstechnieken, afstemmen van het opvoedend handelen op het ontwikkelingsniveau van het kind, afstemmen van het opvoedend handelen op de houding tegenover de gedragsnorm.

– *Concrete opvoedingstechnieken*

Gedragsconsequenties: door consequenties te verbinden aan het gedrag van het kind heeft de opvoeder een belangrijke manier van beïnvloeding in handen. Positieve consequenties hebben de vorm van beloningen dan wel het opheffen van beperkende of straffende maatregelen. Bij negatieve consequenties of sancties stelt de opvoeder uitdrukkelijk grenzen en oefent druk uit om de gewenste gedragsverandering te bereiken. Ook kan de opvoeder invloed uitoefenen door het stellen van eisen, het geven van opdrachten of door iets op een minder dwingende maar toch besliste manier te verzoeken. Machtsuitoefening en

liefdesonttrekking zijn vormen van negatieve consequenties die in de literatuur veel genoemd worden. Negatieve consequenties hebben meestal een kortetermijn internalisatie tot gevolg, dat wil zeggen het ongewenste gedrag wordt slechts een korte periode na de straf achterwege gelaten zonder externe controle. Uit socialisatie-onderzoekingen blijkt dat er een negatieve relatie bestaat tussen machtsuitoefening en interne oriëntatie op gedragsnormen. Opvoedings-technieken die bestaan uit de manipulatie van genegenheid, warmte en emotionele steun van de kant van de opvoeder blijken geen positief effect te hebben op norminternalisatie.

In het algemeen kan men stellen dat opvoeders die geïnteresseerd zijn op gedragscontrole door externe gedragsconsequenties, en met name wanneer ze hun macht laten gelden door fysieke, materiële strafmaatregelen dan wel door emotionele steun weg te nemen, op de korte termijn een (tijdelijke) gedragsverandering bewerken. Op de lange termijn leidt deze aanpak echter tot een externe oriëntatie van het kind op gedragsnormen. Vanuit de attributietheorie moet in dit verband gewezen worden op een belangrijke nuancering. Wanneer de sanctiehantering aan bepaalde strikte voorwaarden voldoet van 'minimale toereikendheid' kan de internalisatie van gedragsnormen juist worden bevorderd.

Inductieve technieken: gericht op het mobiliseren van de innerlijke mogelijkheden van het kind. Deze kunnen verschillende vormen aannemen: wijzen op de onaangename gevolgen van het ongewenste gedrag voor de verschillende personen die in de betreffende disciplineringsituatie een rol spelen, het aanreiken van algemene regels voor gewenst gedrag, het uitleggen van de gedragsnorm, het appeleren aan de verantwoordelijkheid en het vermogen van het kind om iets te herstellen en goed te maken, het vragen naar het waarom van het ongewenste gedrag, het ter discussie stellen van de argumenten van het kind en van de ouder, het kind uitnodigen zelf een andere manier te bedenken om aan de gedragsnorm te voldoen.

Uit de beschikbare onderzoekingen blijkt dat inductieve technieken over het algemeen een positieve invloed hebben op norminternalisatie. Deze positieve invloed wordt pas goed zichtbaar op de langere termijn. (Rollins & Thomas, 1979; Hoffman, 1983) Uit de gegeven voorbeelden (zie boven) wordt

duidelijk dat opvoeders in hun inductief optreden rekening houden met een cognitieve en een affectieve component. Dit wil zeggen dat het kind niet alleen voldoende cognitieve informatie moet worden verschaft (door uitleg enzovoort), maar dat ook een appel moet worden gedaan op zijn gevoelens en motieven voor positief gedrag.

Het geven van een voorbeeld: voor het aanleren van gedragsnormen is de invloed van een model zeer belangrijk. Opvoeders zouden zelf het goede voorbeeld moeten geven, danwel het kind wijzen op het voorbeeld van anderen. Onderzoek heeft tot nu toe onvoldoende empirische steun opgeleverd voor de stelling dat identificatieprocessen gericht op de persoon van de opvoeder een belangrijke bijdrage zouden leveren aan de ontwikkeling van norminternalisatie. Identificatietheorieën (zoals de psychoanalyse) geven onvoldoende houvast om een gefundeerd handelingsadvies te geven aan opvoeders. Uit de hoek van de sociale leertheorie kan worden gewezen op het effect van imitatie op positieve zelfcontrole, met name rond de verwerking van altruïstische gedragspatronen. Zowel laboratoriumstudies als veldexperimenten rechtvaardigen de conclusie dat observatie van een altruïstisch model bijdraagt tot de internalisatie van altruïstische gedragsnormen.

Combineren van inductie en gedragsconsequenties

Straf of machtsuitoefening danwel beloning is weliswaar niet voldoende voor het bereiken van het doel van norminternalisatie, maar het is wel een voorwaarde. (Maccoby en Martin, 1983; Hoffman, 1983; Grusec, 1983) Gedragsconsequenties moeten het kind motiveren tot het veranderen van zijn gedrag. Soms is een beperkte mate van machtsuitoefening noodzakelijk om het ongewenste gedrag te laten stoppen. Dit is een eerste vereiste voor een effectief optreden. (Patterson, 1980) Verder hebben we gezien, dat de opvoeder ervoor moet zorgen dat de uitgeoefende (externe) druk niet allesoverheersend wordt. Dit kan door de eerste 'straffe' reactie te laten volgen door een uitgebreide inductieve boodschap, waardoor de aandacht van het kind niet meer op de eigen positie en frustratie wordt gericht, maar op zijn mogelijkheden om de situatie te verbeteren bijvoorbeeld door het slachtoffer te troosten.

Combineren van voorbeeldgedrag en inductie

De effectiviteit van voorbeeldgedrag blijkt aanzienlijk toe te nemen door het modelgedrag te combineren met uitgebreide aanvullende informatie bijvoorbeeld doordat het model een beschrijving geeft van het voorbeeldgedrag en een aantal redenen noemt voor dit altruïstische gedrag. (Grusec, 1983; Grusec, Kuczynski, Rushton en Simutis, 1978)

– Het ontwikkelingsniveau van het kind

Tot nu toe heeft het accent gelegen op de bijdrage van opvoedingstechnieken aan norminternalisatie bij kinderen in het algemeen. De effectiviteit van diverse technieken is uiteraard afhankelijk van de ontwikkeling van het kind. Zo zal een kind dat impulsief reageert en nogal onstuimig is, moeilijker door middel van inductie kunnen worden benaderd dan een kind dat bedachtzaam en minder impulsief reageert.

Voor het kunnen naleven van inductieve boodschappen van de opvoeder moet het kind een bepaald niveau van cognitief en affectief functioneren hebben bereikt. Naast het kunnen opslaan en verwerken van informatie over gedrag is het van belang dat het kind begrip heeft van sequentie en causaliteit van gedrag. Daarnaast moet het beseffen dat de ene persoon zich onderscheidt van de ander. Verder moet een zeker vermogen tot empathie aanwezig zijn. Hoffman komt op basis van verschillende empirische studies tot de voorzichtige conclusie dat het kind tussen het eerste en tweede levensjaar in staat moet worden geacht om (eenvoudige) inductieve boodschappen zodanig te verwerken dat de betreffende cognitieve en affectieve reacties bij het kind ook worden opgeroepen. Zo zou bij zeer jonge kinderen vooral worden gewezen op de direct waarneembare, fysieke gevolgen. Bij een onderzoek naar de naleving van een gedragsverbod constateerde Parke (1974) dat driejarigen eerder geneigd zijn om van een verboden object af te blijven wanneer de breekbaarheid werd benadrukt, in tegenstelling tot het eigendomsrecht. Vijfjarigen daarentegen bleken gevoeliger voor deze laatste reden.

Een tweede gegeven waarmee de opvoeder rekening moet houden is het niveau van moreel redeneren van het kind. Uit de betreffende paragraaf over de morele ontwikkeling zal duidelijk geworden zijn dat een kind dat over gedragsnormen redeneert

vanuit een absolute autoriteits- en gehoorzaamheids-orientatie (zie schema 1; stadium 1) een andere opvoedkundige benadering nodig heeft dan een kind dat zich in stadium 3 bevindt.

Hierbij sluit een derde gegeven nauw aan, namelijk het niveau waarop het kind nadenkt en redeneert over de sociale werkelijkheid. Centraal hierin staan het vermogen en de bereidheid het standpunt van een ander in te nemen. (Gerris, 1981; 1986) Belangrijke aspecten van de ontwikkeling van dit sociaal perspectief nemen voor een systematische begeleiding van het proces van norminternalisering is de wijze waarop het kind denkt over zijn relaties met opvoeders en met leeftijdgenoten. (Youniss, 1980)

– *De houding tegenover de gedragsnorm*

Er kan een relatie worden gelegd tussen de houding van het kind tegenover het gewenste gedrag, het lange-termijn-doel van norminternalisatie, en de inhoud en norm van het opvoedkundig handelen. Op deze plaats willen we dit verband alleen illustreren aan de hand van een drietal condities dat zich voor kan doen.

In de eerste conditie is er veel weerstand tegen de gedragsnorm (bijvoorbeeld huiswerk maken, speelgoed delen en tijdelijk afstaan). De opvoeder zal relatief veel druk moeten uitoefenen om het gedrag in de gewenste richting te krijgen. Het afdwingen van volledige gehoorzaamheid heeft met het oog op internalisatie weinig zin. Aan de andere kant kan de opvoeder het doel van internalisatie van de gedragsnorm niet opzij zetten. Een combinatie van machttuifening, voorbeeld geven en inductie zou hier als een verantwoorde beïnvloeding kunnen gelden. Uiteraard is het wenselijk om de mate van machtsuifening en externe controle in de betreffende situaties te verminderen naarmate het proces van norminternalisatie vordert.

In de tweede conditie is de weerstand van het kind tegen de gedragsnorm van bescheiden intensiteit. Er blijft echter sprake van een discrepantie. Het kind zal niet meteen meewerken in de richting van het gewenste gedrag. Dit soort situaties zal zich in de normale opvoedingspraktijk veelvuldig voordoen. Het is zaak in deze omstandigheden de externe controle zo minimaal mogelijk te houden maar wel voldoende

(zie de attributietheoretische benadering).

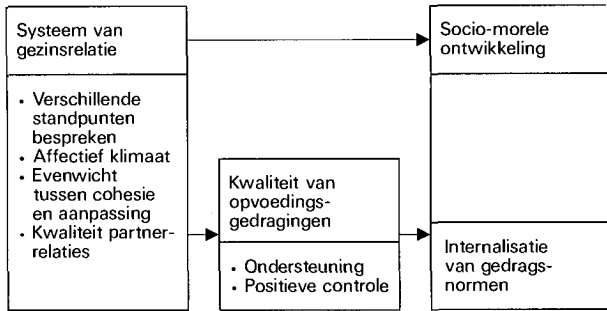
De derde conditie is van een heel andere aard dan de eerste twee. Hier is niet zozeer sprake van weerstand tegen een bepaalde verandering van gedrag, maar van een stimulering van het kind om zelfstandig met het kiezen, beoordelen en waarderen van gedragsnormen bezig te zijn. Het gaat er hierbij steeds om het kind consequenties te leren inzien en te accepteren van de principes van rechtvaardigheid en wederkerigheid. Deze principes vormen immers de kern waar het proces van norminternalisatie om draait.

De pedagogische kwaliteit van de setting

De gedragsomgeving van het kind bestaat niet alleen uit de directe en concrete interacties tussen opvoeder en kind. Kenmerken van de setting waarin deze interacties plaatsvinden zijn minstens zo belangrijk. Dit is het niveau waarop sprake is van het systeem van gezins- en/of groepsrelaties. De dagelijkse patronen van concrete interacties zijn ingebed in zo'n systeem van groepsrelaties. De pedagogische kwaliteit slaat op die kenmerken van het systeem die de ontwikkeling van het kind tot zelfverantwoordelijke zelfbepaling (i.c. internalisatie van gedragsnormen) bevorderen. Deze kwaliteiten kunnen in principe op twee manieren doorwerken. Rechtstreeks en via de invloed die ze hebben op de kwaliteit van opvoedingsgedragingen (zie figuur 1).

Een eerste, rechtstreekse invloed op de ontwikkeling en norminternalisatie vindt plaats doordat zich in het gezin of de leefgroep mogelijkheden voordoen om verschillende standpunten ten aanzien van sociale, morele, politieke, culturele kwesties te ervaren en te beproeven. Ouders, groepleiders en leerkrachten kunnen dit systeemkenmerk realiseren door systematisch het kind te laten nadenken over socio-morele beslissingssituaties. Uiteraard lijkt een dergelijke socio-morele perspectief-sfeer alleen zinvol wanneer de gehele organisatie in het gezins- en groepsgebeuren gestalte krijgt vanuit de principes van rechtvaardigheid en wederkerigheid (cf. Kohlbergs opvatting over een 'just community'). Hieruit zijn specifieke eisen af te leiden voor bekwaamheden en vaardigheden die de opvoeders zouden moeten bezitten om dit organisatiekenmerk consequent gestalte te geven in concrete interacties. Een van de

Figuur 1: Doorwerking van kenmerken van het systeem van gezinsrelaties rechtstreeks op de socio-morele ontwikkeling en via de kwaliteit van opvoedingsgedragingen

centrale bekwaamheden in dit verband is het pedagogisch perspectiefnemen. (Gerris, 1986; Gerris, Janssens & Janssen, 1988)

Een tweede direct werkend systeemkenmerk is het affectieve klimaat in het gezin. Vanuit de literatuur is er herhaaldelijk op gewezen dat ook de meest doordachte opvoedingstechnieken alleen het beoogde effect hebben wanneer ze zijn ingebed in een positief warm gezins- of groepsklimaat. (Janssens & Gerris, 1984; Gerris & Janssens, 1984)

Naast deze affectieve relationele kant van het functioneren van gezinsrelaties is het van belang te wijzen op een derde systeemkenmerk: de wijze waarop een bepaalde regelmaat en structurering van activiteiten, relaties en posities in het gezin wordt bereikt. Uit de gezinstherapeutische literatuur weten we dat zowel de affectief-relationale kant als de orde-structuur-kant een gemiddelde waarde moet hebben om ernstige opvoedings- en gedragsproblemen te voorkomen. (Moos & Moos, 1976; Olson e.a., 1979) Olson geeft zelfs uitdrukkelijk aan dat een goed functionerend systeem van opvoedingsrelaties is bereikt wanneer beide dimensies ten opzichte van elkaar in evenwicht zijn.

Een vierde systeemkenmerk dat direct invloed heeft op de socio-morele ontwikkeling van het kind is de kwaliteit van de partnerrelatie tussen de opvoeders. Het begrip kwaliteit van de partnerrelatie slaat op de subjectief ervaren satisfactie met deze partner en de kwaliteit van de onderlinge communicatie. Kerkstra (1985) toonde in dit verband onder meer aan dat tevreden echtparen kwalitatief verschillende interactiepatronen hebben vergeleken met echtparen die

ontevreden zijn over hun relatie. Het verschil bleek niet zozeer te zitten in het feit of in het ene geval meer en in het andere geval minder of andere conflicten voorkomen, maar in de positieve, constructieve manier van conflicthantering. Conflicten tussen partners blijken een belangrijke risico-factor te vormen voor de ontwikkeling van het kind, zeker wanneer deze conflictsituaties langdurig en intens zijn. Er zijn aanwijzingen dat een dergelijke negatieve gedragsomgeving negatiever uitpakt dan een conflict tussen partners dat uitloopt op een echtscheiding. (Emery, 1982; Block, Block & Gjerde, 1985)

De invloed van de kwaliteit van de partner- of huwelijksrelatie op de ontwikkeling van het kind is niet alleen in zijn negatief-conflictueuze aspecten onderzocht. Er zijn ook gegevens beschikbaar over de invloed van positieve aspecten van de relatie tussen partners. Overeenstemming tussen opvoeders in het algemeen en tussen ouders in het bijzonder blijkt gunstig te werken naar het sociaal en persoonlijk functioneren van het kind. (Deal e.a., 1987; Gerris, Siebenheller & Vermulst, 1988) Het gaat in dit verband niet alleen om overeenstemming tussen ouders over zeer algemene oriëntaties ten aanzien van waarden en normen, maar ook om heel specifieke oriëntaties ten aanzien van opvoedkundige aanpak, het gezinsklimaat, en de persoon van het kind.

In figuur 1 is aangegeven dat de vier genoemde systeemkenmerken ook indirect, namelijk via de opvoedingsgedragingen van de ouders de socio-morele ontwikkeling van het kind kunnen beïnvloeden. Voor elk van deze kenmerken geldt dat een positieve score de kans op positieve, stimulerende opvoedingsgedragingen verhoogt. Dat wil zeggen hoe meer de omgeving gekenmerkt wordt door een socio-moreel perspectief van rechtvaardigheid en wederkerigheid, door een evenwicht in de gezinsrelaties tussen de affectief-relationale dimensie en de orde-structuurdimensie, en door een constructieve communicatie tussen partners, des te meer zullen de opvoedingsgedragingen kenmerken vertonen van positief bekrachtigen, inductie, voorbeeldgedrag, en positief attribueren. Hoe minder deze systeemkenmerken aanwezig zijn, des te meer vertonen de opvoedingsgedragingen kenmerken van negatief bekrachtigen, machtsuitoefening, liefdesonttrekking en negatief attribueren.

Discussie

In het voorafgaande hebben we een poging gedaan de vraag naar de wijze waarop de socio-morele ontwikkeling in het algemeen en de internalisering van gedragsnormen in het bijzonder kan worden bevorderd te beantwoorden. Een belangrijke kanttekening is dat in de gegeven antwoorden verschillende lijnen van onderzoeksgegevens, vaak afkomstig van verschillende theoretische invalshoeken zijn gecombineerd. In ons betoog zijn we ervan uitgegaan dat het geoorloofd is de positieve effecten van verschillende opvoedingsgedragingen en systeemkenmerken bij elkaar op te tellen om aldus een zo hoog mogelijke pedagogische kwaliteit te bereiken. Het is echter een kwestie van verder empirisch onderzoek om vast te stellen in hoeverre de hier voorgestelde combinaties inderdaad ook pedagogisch van voldoende kwaliteit zijn gezien hun bijdrage aan de socio-morele ontwikkeling van komende generaties.

Tot besluit willen we erop wijzen dat de hier gepresenteerde middelen voor norminternalisatie het beste passen in een beleid dat gericht is op systematische bevordering van de opvoedings- en socialisatieprocessen die de samenleving nodig heeft. Uit het betoog kan een tweetal implicaties voor een stimulerend beleid worden afgeleid. Allereerst kan de kwaliteit van de gedragsomgeving van kinderen en jeugdigen worden verhoogd door het op peil brengen of houden van de pedagogische kennis en vaardigheden van hen die door de samenleving met een opvoedende taak zijn of worden belast. In eerste instantie behoren hiertoe (pleeg)ouders, leerkrachten, groepsopvoeders en dergelijke. Maar ook diegenen die op enige afstand van de concrete interacties tot taak hebben te beoordelen of en in hoeverre een bepaalde gedragsomgeving voldoet aan de te stellen kwaliteitseisen zouden een behoorlijk inzicht moeten hebben in de betreffende materie. Hierbij valt te denken aan kinder- en jeugdrechters, medewerkers van raden voor de kindbescherming, medewerkers van bureaus voor gezins- en opvoedingsvoorlichting, medewerkers van echtscheidingsbureaus, advocaten betrokken bij gezins- en jeugdrechtzaken, medewerkers van hulpverlenings- en behandelingsinstanties, huisartsen, gezinsvoogdijverenigingen enzovoort.

Het bedoelde stimulerende en preventieve beleid

zou kunnen worden uitgewerkt in de vorm van algemene voorlichtings- en cursusprogramma's die breedchalig als open-net-programma via de media zouden kunnen worden aangeboden. En dit niet eenmalig, maar als vast onderdeel van de educatieve-culturele zendtijd. Verder zouden gerichte her- en bijscholingsprogramma's kunnen worden ontwikkeld voor de hierboven genoemde beroepsgroepen. Een derde vorm is het systematisch opnemen van de bedoelde theoretische kennis en praktische oefeningen in de reguliere opleiding van dergelijke beroepsgroepen. Concreet zou een zeer gerichte enquête naar de behoefte bij de verschillende beroepsgroepen de basis kunnen vormen van een her- en bijscholingsprogramma.

Naast deze 'educatie van opvoeders en opleiders' zou in het beleid meer ruimte gemaakt moeten worden voor maatregelen waarmee de kwaliteit van de systeemkenmerken van gezinnen en andere leefvormen die als primaire omgeving functioneren voor het kind kan worden verhoogd. Voor het plannen en uitvoeren van dergelijke preventieve maatregelen is verder ondersteunend fundamenteel en praktijkgericht onderzoek nodig. De bedoelde preventieve maatregelen variëren van een functionerend systeem van kinderopvang tot ouderschapsverlof en -begeleiding voor stresserende crisissituaties in primaire leefvormen, en van algemene voorlichting aan beginnende ouders tot en met het scala aan onderzoeken dat nodig is om te achterhalen wat de oorzaken zijn van de verschillende vormen van kindermishandeling. De beleidsuitspraken over de centrale functies van de primaire sociale omgeving moeten in deze zin zeker ook worden uitgewerkt naar de centrale functie van internalisatie van gedragsnormen. Er zijn voldoende indicaties in de sfeer van de zogenaamde kleine criminaliteit (inclusief geweld en mishandeling in gezinnen) dat de primaire sociale omgeving een systematische ondersteuning en versterking zeer goed kan gebruiken.

Noten

¹ Elders heb ik uitvoerig beargumenteerd dat ook in het onderwijs niet alleen aan de zgn. intellectuele ontwikkeling moet worden gewerkt maar ook aan de sociale ontwikkeling. Hiervoor blijken talloze goede mogelijkheden voorhanden. (Gerris, 1986)

² Korthedshalve gaan we hier niet in op de verdere ontwikkeling van het psychoanalytisch model, waarbij de defensieve identificatie vooral zou gelden voor jongens (oedipusconflict) en de analytische identificatie vooral van belang zou zijn voor de ontwikkeling van het super-ego van meisjes.

³ Hierbij wordt niet ingegaan op interne processen waardoor gevoelens van angst worden gekoppeld aan enerzijds motorische en perceptuele prikkels (Mowrer, zie Rower & Hilgard 1981; Hoffman, 1983), anderzijds aan cognitieve representaties van (elementen van) de overtredingssituatie. (Aronfreed, 1969)

Literatuurlijst

Angenent, H.L.W.

De basisdimensies in de opvoeding gemeten met een vragenlijst
Gedrag, nr. 1, 1976, pp. 39-51

Aronfreed, J.

The concept of internalization
In: Goslin, D.A. (red.), *Handbook of socialization theory and research*. Chicago, Rand McNally and Co., 1969

Aronfreed, J.

Moral developments from the standpoint of a general psychological theory
In: Lickona, T. (red.), *Moral development and behavior. Theory, research and social issues*. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1976

Bandura, A.

Social learning theory
Eaglewood Cliffs, Prentice Hall, 1977

Becker, W.C.

Consequences of different kinds of parental discipline
In: Hoffman, M.L., L.W. Hoffman (red.), *Review of child development research*. New York, Russell Sage Foundation, 1964

Berkowitz, L.

The development of motives and values in the child
New York, Basic Books Inc., 1969

Bonke, P.M.M.

Opvoedingsproblemen als waarderingsconflicten
Lisse, Swets & Zeitlinger, 1984

Block, J.H., J. Block e.a.

The personality of children prior to divorce: a prospective study
Child development, nr. 57, 1986, pp. 827-840

Cheyne, J.A.

Some parameters of punishment affecting resistance to deviancy and generalization of a prohibition
Child development, nr. 42, 1971, pp. 1249-1261

Cheyne, J.A.

Punishment and 'reasoning' in the development of self-control
In: Parke, R.D. (red.), *Recent trends in social learning theory*. New York, Londen, Academic Press, 1972

Freud, S.

New introductory lectures on psycho-analysis
Londen, Hogarth, 1964 (oorspronkelijk gepubliceerd in 1933)

Gerris, J.R.M.

Onderwijsprogramma's gericht op de sociale ontwikkeling: een overzicht en een uitzicht
Pedagogische Studiën, nr. 57, 1980, pp. 61-86

Gerris, J.R.M.

Onderwijs en sociale ontwikkeling. Een tijdreeksonderzoek van de effecten van een onderwijsprogramma voor sociale cognitie

- Lisse, Swets & Zeitlinger, 1981
- Gerris, J.R.M.**
Sociale ontwikkeling: een pedagogische uitdaging voor het onderwijs
 In: Handboek basisonderwijs.
 Deventer, Van Loghum Slaterus, 1986
- Gerris, J.R.M., J.M.A.M.**
- Janssens**
De invloed van inductie op morele internalisatie en altruïsme
 Tijdschrift voor orthopedagogiek, nr. 23, 1984, pp. 476-485
- Gerris, J.R.M., F.A. Siebenheller e.a.**
Interparental agreement: underlying dimensional structure and socio-emotional, personality, motivational and cognitive correlates in children
 Paper presented at the 3rd European Conference on Child Development, Budapest, 1988
- Gerris, J.R.M., J.M.A.M.**
- Janssens e.a.**
Niveaus van pedagogisch perspectief nemen van ouder en kind in disciplineringsituaties: een empirisch verklaringsmodel
 In: Acker, J. van, J.R.M. Gerris (red.), *Gezinsrelaties onderzocht*. Lisse, Swets & Zeitlinger, 1988
- Grusec, J.E.**
Socialization process and the development of altruism
 In: Rushton, J.R., R.M. Sorrentino (red.), *Altruism and helping behavior. Social, personality and developmental perspectives*. Hillsdale, Erlbaum, 1981
- Grusec, J.E.**
The internalization of altruism dispositions: a cognitive analysis
 In: Higgins, E.T., D.N. Ruble e.a. (red.), *Social cognition and social development. A sociocultural perspective*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983
- Grusec, J.E., R. Mills**
The acquisition of self-control
 In: Worrell, J. (red.), *Psychological development in the elementary years*. New York, Academic Press, 1982
- Hoffman, M.L.**
Internalization of affect and cognition in empathy
 In: Izard, C.E., J. Kagan e.a. (red.), *Emotions, cognition and behavior*. Cambridge, Cambridge University Press, 1984
- Hoffman, M.L.**
Affective and cognitive processes in moral internalization
 In: Higgins, E.T., D.N. Ruble e.a. (red.), *Social cognition and social development. A sociocultural perspective*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983
- Hoffman, M.L.**
Moral development
 In: Mussen, H.P. (red.), *Carmichael's handbook of child psychology*. New York, 1970
- Janssens, J.M.A.M., J.R.M.**
- Gerris**
Ouderlijke disciplineren en de ontwikkeling van morele internalisatie en altruïsme
 Tijdschrift voor orthopedagogiek, nr. 23, 1984, pp. 386-399
- Janssens, J.M.A.M., J.R.M.**
- Gerris**
Determinanten van disciplineren; voordracht op het symposium Gezin, onderzoek en hulpverlening
 Nijmegen, subfaculteit PAW, 1986
- Kempen, R. van**
Norm internalisatie als opvoedingsdoel
 Nijmegen, doctoraalscriptie, 1987
- Kerkstra, A.**
Conflicthantering bij echtparen. Een onderzoek naar verschillen tussen tevreden en ontevreden huwelijkspartners met behulp van vragenlijsten en sequentiële analyse van gedragsobservaties
 Amsterdam, VU uitgeverij, 1985 (dissertatie)
- Kohlberg, L.**
Moral development and identification
 In: Severson, H. (red.), *Child psychology; 62nd yearbook of the*

- National Society for the Study of Education. Chicago, University of Chicago Press, 1963
- Kohlberg, L., E. Turiel**
Moral development and moral education
In: Lesser, G.S. (red.), Psychology and educational practice. Glenniew, Illinois, Scott, Foresman & Co, 1971
- Kohlberg, L.**
Moral stages and moralization
In: Lickona, T. (red.), Moral development and behavior. Theory, research and social issues. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1976
- Langeveld, M.J.**
Beknopte theoretische pedagogiek
Groningen, Wolters-Noordhoff, 1979
- Lepper, M.**
Social control process and the internalization of social values: an attributional perspective.
In: Higgins, E.T., D.N. Ruble e.a. (red.), Social cognition and social development. A sociocultural perspective. Cambridge, Cambridge University Press, 1983
- Lickona, T.**
Research on Piaget's theory of moral development
In: Lickona, T. (red.), Moral development and behavior. Theory, research and social issues. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1976
- Litt, Th.**
Führen oder wachsen lassen
Stuttgart, Klett, 1976
- Lockwood, A.L.**
The effects of values classification and moral development curricula on school-age subjects: a critical review of recent research
Review of educational research, nr. 48, 1978, pp. 325-364
- Maccoby, E.E., J.A. Martin**
Socialization in the context of the family: parent-child interaction
In: Mussen, P. (red.), Handbook of child-psychology, vol. 4: socialization, personality and social development. New York, Wiley, 1983
- Minton, C., J. Kagan e.a.**
Maternal control and obedience in the two-year old
Child development, nr. 42, 1971, pp. 1873-1894
- Moos, R.M., B.S. Moos**
A typology of family social environments
Family process, nr. 15, 1976, pp. 357-371
- Olson, D.H., D.H. Sprenkle e.a.**
Circumplex model of marital and family systems: cohesion and adaptability dimensions, family types and clinical applications
Family process, nr. 18, 1979, pp. 3-28
- Parke, R.D.**
Rules, roles and resistance to deviation and self-control
In: Pick, A.D. (red.), Minnesota symposia on child psychology, vol. 8. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1974
- Patterson, G.R.**
Mothers: the unacknowledged victims
Monographs of the Society for Research in Child Development, 45 (5, nr. 186), 1980
- Piaget, J.**
The moral judgment of the child
Glencoe, Illinois, The Free Press, 1948
- Rollins, B.C., D.L. Thomas**
Parental support, power and control techniques in the socialization of children
In: Burr, W.R., R. Hill e.a. (red.), Contemporary theories about the family, vol. 1. Londen, Free Press, 1979
- Sears, R.R., E.E. Maccoby e.a.**
Patterns of child rearing
New York, Harper and Row, 1957
- Schaffer, H.R.**
Parental control techniques in the context of socialization theory
In: Doise, W., A. Palmonari (red.), Social interaction in individual

- development. Cambridge,
Cambridge University Press, 1984
- Skinner, B.F.**
Beyond freedom and dignity
New York, Knopf, 1971
- Strasser, S.**
Opvoedingswetenschap en opvoedingswijsheid
's-Hertogenbosch, Malmberg,
1979
- Turiel, E.**
The development of social
knowledge. Morality and
convention. Cambridge,
Cambridge University Press, 1982
- Walters, G.C., J.E. Grusec**
Punishment
San Francisco, Freeman, 1977
- Youniss, J.**
Parents and peers in social development; a Sullivan - Piaget perspective
Chicago, Londen, University of
Chicago Press, 1980

Protectieve factoren

Een paradigmatische ommezwaai of nieuwe kleren van de keizer?

**drs. M.M.J. van Ooyen-Houben en drs.
E.G.M.J. Berben***

Inleiding

'Kind uit moeilijk gezin kan het toch redden' luidt de titel van een artikel over een studiedag, die eind 1987 werd gehouden. Deze krantekop geeft de nieuwe benadering weer in de visie op de ontwikkeling van kinderen. Hij heeft namelijk betrekking op factoren in kind, gezin en milieu, die het kind ondanks moeilijke omstandigheden beschermen tegen een gestoorde ontwikkeling. Terwijl men zich voorheen bij jeugdonderzoek met name bezig hield met factoren die het risico van het kind op een negatieve ontwikkeling vergroten, richt men zich sinds het einde der jaren zeventig bij onderzoek steeds meer op protectieve factoren, dat wil zeggen op kenmerken en omstandigheden die de kans op een positieve ontwikkeling doen toenemen. Er lijkt sprake te zijn van een nieuwe visie: in plaats van te kijken naar mislukken kijkt men naar succesvolle aanpassing. Maar is het meer dan een andere visie? Hebben we hier misschien te maken te hebben met een essentiële verandering, een paradigmatische ommezwaai in het kijken naar kinderen, zoals De Wit (1987) beweert?

Dat protectieve factoren zich in een grote belangstelling mogen verheugen bleek bijvoorbeeld op een drukbezochte studiedag over dit thema, die in 1986 door de VU in Amsterdam werd georganiseerd. Recentelijk was er ook een symposium in Tokyo aan het thema 'risk and protective factors in childhood and adolescence' gewijd. Wat zijn deze protectieve factoren eigenlijk en wat is hun invloed op de ontwikkeling van kinderen?

Volgens Rutter (1985) heeft het denken over

* De auteurs zijn respectievelijk als onderzoekster en onderzoeksassistente werkzaam op het WODC, onder auspiciën van de CWOK

factoren die van invloed kunnen zijn op de ontwikkeling van het kind in de afgelopen decennia verschillende fasen doorlopen. Eerst ging men er van uit dat er sprake was van één causaal proces. Volgens sommige theorieën zou criminaliteit bepaald worden door genetisch vastgelegde persoonlijkheidskenmerken; volgens andere theorieën werd crimineel gedrag aangeleerd of veroorzaakt door gezinsomstandigheden of sociale druk uit de maatschappij. Maar één theorie verklaart niet alles. (Rutter en Giller, 1983) Elke theorie benadert de bedreigde of gestoorde kinderlijke ontwikkeling vanuit een andere hoek en geeft daarmee slechts een deel van mogelijke verbanden.

In een volgende fase worden dan ook steeds meer differentiëringen aangebracht. De starre conceptie van het lineair-causale denken maakt plaats voor de idee van veranderlijkheid en procesmatigheid van de ontwikkeling. De aandacht is verschoven van een monolithisch naar een multi-factoriaal verklaringsmodel. Een nadeel van een dergelijk eclecticisme, zoals dat nu wordt beleden, is dat de verklaringen flexibel en complex zijn en dat daardoor praktische implicaties moeilijk te geven zijn. Het maakt de psychosociale ontwikkeling moeilijk voorspelbaar. Rutter (1983) merkt dan ook op dat het tegenwoordig evident is dat het verband tussen de ontwikkeling in de kinderjaren en de volwassenheid complex, indirect en onzeker is.

In recente studies naar risicofactoren en protectieve factoren, waarop in het onderstaande wordt ingegaan, wordt uitgegaan van het multifactoriale verklaringsmodel: men gaat er van uit dat meerdere factoren – in kind, gezin en omgeving – in dynamisch samenspel de ontwikkeling bepalen. In dit artikel zal de nadruk liggen op factoren in het gezin.

Willen we zicht krijgen op protectieve factoren, dan zullen we eerst moeten kijken naar de oorsprong van dit begrip. De studies naar protectieve factoren zijn namelijk voortgekomen uit die naar risicofactoren. We zullen in het onderstaande daarom eerst kort ingaan op deze risicofactoren. Daarna wijden we ons aan ons eigenlijke onderwerp, de protectieve factoren. Aan de orde zal komen hoe ze gedefinieerd worden, welke studies er naar gedaan zijn, welke protectieve factoren al bekend zijn, hoe ze werken, en vooral wat ze voor nieuws brengen. Aan het slot van dit artikel volgen enkele conclusies.

Risicofactoren en protectieve factoren

Gestoorde ontwikkeling

Alvorens in te gaan op risico- en protectieve factoren, moet aan de orde gesteld worden wat er bedoeld wordt met 'gestoorde ontwikkeling'. Deze term wordt in dit artikel steeds gebruikt als mogelijk gevolg van ongunstige omstandigheden. De kinderlijke ontwikkeling kan echter op verschillende gebieden verstoord worden: lichamelijk, psychisch, sociaal, affectief en cognitief. Garmezy (1987) heeft het over 'the complex biological-psychological-psycho-social intermix that produces personality'.

Er is op dit punt geen eenduidige terminologie in de studies naar risico- en protectieve factoren. Sommige auteurs, zoals Rutter en Giller (1983), hebben het expliciet over criminaliteit. In andere studies wordt gesproken over psychosociale problemen (Rutter, 1981), psychiatrische stoornissen en slechte aanpassing (Rutter, 1983) of gedragsmatig dysfunctioneren (Compennolle, 1987). Garmezy (1987), een van de voortrekkers van de protectieve-factoren-research, spreekt over *incompetentie* en *slechte* aanpassing, daarmee doelend op antisociaal gedrag en op psychische en affectieve stoornissen.

Anti-sociaal gedrag, dat bestaat uit agressiviteit, gewelddadigheid, ongehoorzaamheid en slechte relaties met leeftijdgenoten kan, zeker wanneer ook gekeken wordt naar de ernst van het gedrag, niet alleen *crimineel* of *sociopathisch* gedrag voorspellen, maar ook allerlei vormen van *slechte aanpassing*. (Werner, 1977) Rutter en Giller (1983) constateren dat dezelfde kenmerken die gelden voor *delinquente* jongeren, ook opgaan voor jeugdigen die binnen de psychiatrie als *gedragsprobleematisch* gecategoriseerd worden.

Wat precies het gevolg kan zijn van een bepaalde risicofactor is dus niet geheel duidelijk. Evenmin is het verschil tussen risicofactoren die bijvoorbeeld leiden tot criminaliteit en factoren die leiden tot psychische stoornissen duidelijk afgebakend. Risicofactoren kunnen dus zowel antisociaal of delinquent gedrag als psychische, affectieve en sociale problemen tot gevolg hebben.

Vanwege de onduidelijkheid in terminologie zullen wij het in dit artikel daarom niet hebben over delinquentie of specifieke stoornissen maar over de

gestoorde ontwikkeling in brede zin. Deze kan dan betrekking hebben op alle aspecten van de kinderlijke ontwikkeling, dus ook op delinquentie.

Risicofactoren

Zoals gezegd richtte jeugdonderzoek zich voorheen met name op factoren, waardoor de kans op een gestoorde ontwikkeling groter wordt, de zogenaamde risicofactoren. Garmezy (1987) maakt naar aanleiding hiervan de opmerking, dat velen in de geestelijke gezondheidszorg meer verknocht zijn aan psychopathologie dan aan welzijn. De uitgangspunten voor het risico-onderzoek stammen uit de epidemiologie. (Garmezy, 1985) Men probeert een antwoord te geven op de volgende drie vragen:

- Wie wordt 'ziek', bij welke kinderen raakt de ontwikkeling gestoord?
- Waarom? Welke factoren zijn de oorzaak?
- Wat kan er aan gedaan worden?

Veel van het onderzoek op dit terrein is retrospectief van aard: achteraf wordt gekeken of er sprake is van samenhang tussen een gestoorde ontwikkeling en bepaalde achtergrondfactoren. Uit dit type onderzoek blijkt dat verschillende aspecten in de thuissituatie een bedreiging kunnen vormen voor een gezonde ontwikkeling. Rutter en Giller (1983) noemen een zestal dimensies, die invloed kunnen uitoefenen op het ontstaan van een gestoorde ontwikkeling bij het kind. Deze dimensies gelden niet alleen voor criminaliteit, maar worden ook genoemd in onderzoeken die zich op andere stoornissen in de ontwikkeling richten.

1. Kenmerken van de ouders: criminaliteit van ouders, andere sociale problemen (bijvoorbeeld overmatig drinken, werkloosheid) of een abnormale persoonlijkheid van de ouders.
2. Onenigheid en vijandigheid binnen het gezin. Dit kan worden veroorzaakt door voortdurende ruzies, tijdelijke scheiding of echtscheiding van de ouders, afwijzing van de kinderen door de ouders, veel straffen en dergelijke.
3. De relatie tussen ouders en kind: bij een zwakke relatie trekt een kind zich vaak terug van gezinsactiviteiten, identificeert zich niet met (een van) de ouders, is er sprake van een gebrek aan (affectieve) hechting.
4. Opvoedingsmethode: deze kan ineffectief zijn

wanneer ouders onvoldoende overzicht hebben over wat hun kind doet, het gedrag en activiteiten van hun kind niet reguleren, wanneer niet duidelijk is wat ouders van hun kinderen verwachten of wanneer ouders niet effectief met (gezins)problemen om kunnen gaan.

5. Sociaal-economische situatie: armoede, te kleine behuizing en dergelijke hebben geen direct effect op criminaliteit of andere stoornissen, wel indirect via de beleving van de ouders van de problemen.

6. Gezinsomvang heeft ook een indirect effect, omdat deze vaak samen gaat met problemen uit de andere, bovenstaande dimensies.

De thuissituatie kan dus verschillende risicofactoren inhouden. Kinderen zijn echter geen passieve slachtoffers van externe krachten. Ze zijn actief betrokken in de interactie met de omgeving c.q. de ouders. Met hun manier van gedragen (temperament) lokken ze reacties uit van de ouders. Kinderen die veel huilen, snel geïrriteerd, actief, overbeweeglijk en/of moeilijk te troosten zijn, kunnen (op den duur) negatieve, gespannen, agressieve reacties van de ouders oproepen. (Sameroff en Chandler, 1975) Dergelijk gedrag van het kind vormt dan een risicofactor. Het kind reageert op de omgeving en de omgeving op het kind; beiden veranderen onder elkaars invloed. Het is niet alleen een interactie, maar zelfs een transactie (Rutter, 1985; Sameroff en Chandler, 1975; Vuyk, 1986), een dynamisch samenspel tussen kind en omgeving. Bij een 'poorness of fit' (Thomass en Chess, 1977) zijn ouders en kind niet goed op elkaar afgestemd en dit is ongunstig voor de ontwikkeling; bij een 'goodness of fit' zal de ontwikkeling normaal verlopen.

Risicofactoren kunnen dus zowel liggen in eigenschappen van het kind als in de gezinsomstandigheden of in het sociaal milieu, zoals school en vriendenkring. (Garmezy, 1985) Wanneer er sprake is van meer dan één risicofactor, dan treedt een interactie op. De factoren versterken elkaar en de kans op stoornissen neemt dan exponentieel toe. (Rutter, 1979)

Er zijn dus inderdaad risicofactoren te noemen die de kans op stoornissen vergroten. Toch bleek telkens weer uit retrospectief, maar vooral uit prospectief onderzoek, dat er kinderen zijn, die zich ondanks ongunstige, risicodragende factoren goed ontwik-

kelen. Bleuler (1978) bijvoorbeeld volgde 184 kinderen van schizofrene ouders twintig jaar lang in hun ontwikkeling. Hij kwam tot de verrassende conclusie dat de meeste kinderen goed stand hielden. Slechts enkelen van hen bleken zelf problemen van welke aard dan ook te krijgen. Ook beschrijft Bleuler het verhaal van het meisje Vreni, dat ondanks miserabele gezinsomstandigheden een normale ontwikkeling vertoont. Vreni's moeder verbleef als drugsverslaafde in een psychiatrische kliniek en haar vader was een emotioneel onevenwichtige alcoholicus. Vreni zorgde als oudste voor haar broertjes en zusjes en voor haar vader. Ze hield het huishouden draaiende. Later trouwde ze en vormde met haar partner en kinderen een warm en gelukkig gezin.

Quinton en Rutter (1984) onderzochten een groep meisjes die vanwege uiterst slechte condities thuis in een tehuis waren opgegroeid. Follow-up-onderzoek na twintig jaar (Dowdney e.a., 1984) liet zien dat de meisjes als groep meer problemen vertoonden dan een vergelijkbare groep meisjes die thuis opgroeiden. Maar ook bleek dat ongeveer een vijfde van de in tehuizen opgegroeide meisjes goed functioneerde. De auteurs concluderen dat dit vooral te maken had met het gegeven dat ze een ondersteunende partner en een harmonieus huwelijk hadden.

Risicofactoren predisponeren blijkbaar niet zonder meer tot een gestoorde ontwikkeling. Volgens een aantal onderzoekers zoals Rutter (1979, 1985), Garmezy (1987) en Vuyk (1986) moeten er factoren in het spel zijn die het kind beschermen tegen een ongunstige ontwikkeling: de zogenaamde protectieve factoren. We zullen nu nagaan waar dit begrip voor staat.

Protectieve factoren

Freuds belangstelling voor 'Reizschutz' verwijst al naar een begrip als protectieve factoren '...the protective shield against stimuli' (Garmezy, 1985), maar de term wordt de laatste jaren pas systematisch gebruikt. Definiëring van dit begrip is mogelijk op twee niveaus. (De Wit, 1987) Enerzijds verkleinen protectieve factoren de kans op het ontstaan van stoornissen en bieden als het ware bescherming. Deze definitie heeft betrekking op statistische waarschijnlijkheid. Rutter (1985) bijvoorbeeld definieert protec-

tieve factoren als 'influences that modify, ameliorate or alter a person's response to some environmental hazard that predisposes to a maladaptive outcome'.

De andere omschrijving verwijst meer naar individuele karakteristieken, namelijk naar 'factors that allow some individuals to make some surprisingly healthy adaptations despite seemingly debilitating circumstances'. (Garmezy en Tellegen, 1984)

Van een aantal auteurs geven we hieronder de door hun gehanteerde omschrijving weer. Van Lieshout (1987) heeft het - heel prozaïsch - over beschermende factoren 'waardoor een kind beter in staat is om het hoofd te bieden aan de wisselvalligheden des levens'. Bij Van Lieshout wordt een duidelijke relatie gelegd met veerkracht en een uitgesproken zelfbeeld bij een kind.

Sameroff en Chandler (1975) menen dat het menselijk organisme geprogrammeerd is om zelfs onder de meest negatieve omstandigheden zodanig zelf bij te sturen dat de ontwikkeling normaal kan verlopen.

Vuyk (1986) noemt de term protectieve factor niet in haar literatuurstudie over kinderen die opgroeien onder moeilijke gezinsomstandigheden, maar maakt wel onderscheid tussen kwetsbare en weerbare kinderen. Deze begrippen worden ook bij andere auteurs gehanteerd in relatie tot protectieve factoren. Kwetsbare kinderen kunnen volgens Vuyk problemen niet aan, terwijl weerbare kinderen zich ondanks moeilijke gezinsomstandigheden handhaven.

Garmezy noemt in een literatuurstudie (1985) belangrijke protectieve factoren binnen het gezin. Het blijkt dat veel afhangt van het modelgedrag van belangrijke volwassenen en de zorg en ondersteuning die een kind bijvoorbeeld na dood, separatie, een ziekenhuisopname of de geboorte van een broertje of zusje in interactie met volwassenen ontvangt. Boer (1987) bespreekt de mogelijke protectieve werking van de aanwezigheid van broertjes of zusjes. Onder normale omstandigheden lijkt het vermogen tot het bieden van bescherming beperkt, onder de extreme omstandigheid van een vrijwel totaal gebrek aan zorg door een volwassene is er wel een protectieve functie mogelijk. Zo zou ook onder zeer ongunstige omstandigheden streng toezicht van de ouders een effectievere manier zijn om delinquentie te voorkomen dan een gelukkig gezinsleven. (Rutter, 1979)

De definities en voorbeelden laten zien dat de werking van protectieve factoren alleen te merken zou zijn in negatieve en stressvolle omstandigheden. Onder normale omstandigheden, waarin geen risico-factoren spelen, zou de werking dus niet te zien zijn. Dit lijkt een essentieel kenmerk van protectieve factoren.

Bij alle auteurs wordt een verband gelegd met stress en stressvolle ervaringen: protectieve factoren leiden ertoe, dat iemand beter kan omgaan met stressvolle omstandigheden. Verwante termen zijn dan ook stress-resistentie, competentie, veerkracht en weerbaarheid. Omdat de termen stress en stressors, het omgaan met stress, coping, en competentie steeds weer opduiken, zullen we hieronder dieper ingaan op de betekenis ervan. Mogelijk krijgen we dan meer duidelijkheid over de werking van protectieve factoren.

Stress en stressors

Hoewel de term 'stress' zich in een grote populariteit mag verheugen, blijkt het een breed begrip te zijn waarvoor verschillende definities in omloop zijn. Rutter (1983) spreekt van een 'almost chaotic disagreement over its definition'. Men gebruikt zowel de term 'stress' als 'stressor'.

Volgens Defares (1987) is stress in het geding, wanneer subjectief een tegenstelling wordt ervaren tussen van buitenaf opgelegde eisen of bedreiging en de eigen mogelijkheden om zich hiertegen teweer te stellen. Slot (1987) hanteert een brede definitie en spreekt van stress als iemand onvoldoende toegerust is voor een (ontwikkelings)taak. Graafsma (1987), die psychoanalytisch georiënteerd is, noemt stress een subjectieve waardering van een psychosociale situatie die als onlustvol en belastend ervaren wordt.

Er is bij stress blijkbaar sprake van een gebrek aan balans tussen eisen en vaardigheden, wat leidt tot een reactie met een duidelijk emotionele component. (Garmezy, 1983) Hoe gevarieerd – breed of eng – de definities ook zijn, duidelijk is bovendien dat er bij stress een individuele component om de hoek komt kijken: wat voor de één een stressvolle ervaring is, hoeft dat voor de ander niet te zijn. Stress roept namelijk spanningen op die per individu anders ervaren kunnen worden. Deze individuele verschillen compliceren de research.

Stressors zijn stimuli – intern of extern – die stress veroorzaken. Vuyk (1986) hanteert de brede definitie van Lazarus van stressor: iedere gebeurtenis waarbij spanningen, die door de omgeving en/of intrapsychisch worden opgewekt, de aanpassingsmethode van een persoon, een sociaal systeem of een weefsel op de proef stellen. Een iets andere definitie komt van Masten en Garmezy (1985). Een stressor is 'any change in the environment which typically – i.e. in the average person – induces a high degree of continual tension and interferes with normal patterns of response'.

De eerder genoemde risicofactoren kunnen worden gezien als stressors. (Koops, 1987) Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen acute en chronische stressors. Tot de eerste behoren bijvoorbeeld opnames in een ziekenhuis en ongelukken. Tot de laatste behoren depriverende gezinsomstandigheden. Ook is het belangrijk of er meer stressors in het spel zijn: hoe meer stressors er in het spel zijn, des te moeilijker is het om er adequaat mee om te gaan.

Coping

Coping is al sinds veertig jaar een belangrijk concept in de psychologie. (Lazarus en Folkman, 1984) Toch bestaat er verwarring over de precieze betekenis van coping. Lazarus en Folkman zien coping als pogingen om aan stressvolle eisen te voldoen, onafhankelijk van het resultaat. Coping verwijst naar strategieën die het individu hanteert om aan een bedreigende situatie het hoofd te bieden. (Defares, 1987) Graafsma (1987) noemt coping een constructieve aanpak van de ervaren stress.

Er bestaan grote individuele verschillen in de reacties op stress. Defares (1987) onderscheidt zowel positieve als negatieve copingsstrategieën. Defensieve vermijding en het oproepen van fantasiebeelden noemt hij negatief. Het afleiden van neutrale associaties en het zoeken van steun zijn positieve manieren om met stress om te gaan. Via actieve coping zoekt men op realistisch-constructieve wijze naar oplossingen en maatregelen om de stress te reduceren.

Een adequate manier van coping zou volgens Garmezy (1983) leiden tot aanpassing en competentie. Door goede copingsmechanismen wordt voorkomen dat een kind problematisch en/of deviant gedrag gaat

vertonen. Kinderen die niet effectief kunnen omgaan met stress worden kwetsbaar en incompetent genoemd. Zij hebben een verhoogde ontvankelijkheid voor een bepaalde stoornis. (De Wit, 1987)

Meerdere auteurs (Garmezy, 1983; Levine, 1983; Defares, 1987) geven aan, dat het ervaren van een gevoel van controle ('internal locus of control') erg belangrijk is. Als je het idee hebt zelf controle uit te kunnen oefenen op de stressvolle situatie, dan kun je de negatieve, stressvolle emotie reduceren. Hierbij is feedback over het effect van je respons en voorspelbaarheid van de stressor belangrijk. (Levine, 1983)

Stress en coping kunnen gezien worden als behorend tot de normale ontwikkeling. Deze ontwikkeling houdt namelijk een opeenvolging van uitdagingen in die aangegaan moeten worden. Kinderen die niet zo goed om kunnen gaan met deze uitdagingen, zijn gevoeliger voor stress en dus kwetsbaar. (Masten en Garmezy, 1985)

Stress die effectief verwerkt is heeft een 'steeling' effect: je wordt er gehard van, het is gunstig voor de verdere ontwikkeling. (Vuyk, 1986) Het leidt tot weerbaarheid, en weerbare kinderen zijn aangepast en competent. Ze hebben een actieve houding ten aanzien van de omgeving. Een weerbaar kind kan dan ook omgaan met stress. Te weinig stress in de kinderjaren is volgens Vuyk niet goed omdat een kind dan geen verwerkingsstrategieën leert. Bij het verwerken van stress is het belangrijk dat een kind zowel over hulpbronnen uit de omgeving als over hulpbronnen in zichzelf beschikt. Deze hulpbronnen helpen een kind om aan moeilijke omstandigheden het hoofd te bieden.

Competentie

Garmezy (1987) betoogt dat competentie een breder begrip is dan coping. Competentie ligt ten grondslag aan copingstrategieën. Coping verwijst naar gedrag, en wel gedrag als reactie op stress. Copinggedrag is echter niet consistent; het verandert onder invloed van de ontwikkeling en veranderingen in de omgeving. Competentie daarentegen is stabiel; dit construct verwijst naar adaptatie, naar een flexibele wijze van reageren op stress, die leidt tot aanpassing. Het is uiteindelijk het aanpassingsvermogen waar het om gaat. Daarbij kunnen verschillende manieren van coping geschikt zijn, afhankelijk van de persoon en

de context. Zo kunnen passiviteit of inactiviteit best een vorm van aanpassing zijn, volgens Garmezy. Competentie verwijst volgens hem naar: een preventieve gezondheidsoriëntatie; materiële bronnen; goede interpersoonlijke relaties; kennis, intelligentie; ego-identiteit.

Lazarus en Folkman (1984) noemen vergelijkbare vaardigheden als factoren die ten grondslag liggen aan en invloed uitoefenen op coping. Een soortgelijk construct als competentie, dat aan coping voorafgaat maar het ook weer beïnvloedt, wordt ook door Van Lieshout aangenomen. Bij Van Lieshout heet het 'de structuur van het zelfbeeld'.

We hebben nu een aantal essentiële begrippen geïntroduceerd: *risicofactoren*, die de kans op een gestoorde ontwikkeling vergroten en die als stressvolle levenservaring gelden; *protectieve factoren*, die bevorderen dat het omgaan met die stress, *coping*, leidt tot goede verwerkingsmechanismen, die een 'steeling' effect hebben, die uiteindelijk leiden tot *competentie*.

Via de protectieve factoren zijn we in de theorie van stress, coping en competentie beland. De termen komen uit de theorie over risicofactoren. Ze zijn niet nieuw, maar ten bate van protectieve factoren wordt niet de negatieve, maar de positieve kant benadrukt. Er is echter conceptuele verwarring over begrippen als stress, coping en weerbaarheid of stressresistentie. Volgens Masten en Garmezy (1985) bevindt het onderzoekgebied zich nog in een prille fase van een ontwikkelingsproces dat samen gaat met een zekere mate van onzekerheid in definities en concepten. Protectieve factoren werken in stressvolle omstandigheden, zo zagen we boven. Maar die 'stressvolle omstandigheden' kunnen breed of eng gedefinieerd worden. Het is daardoor nog steeds onduidelijk in welke omstandigheden en op welke wijze protectieve factoren werken. Verwijzen ze soms naar een manier van coping? Gegevens uit onderzoek kunnen ons misschien verder helpen. In de volgende paragraaf zullen we daarom ingaan op het empirisch materiaal uit de onderzoekspraktijk dat voorhanden is.

Empirische studies

Onderzoekstrategieën en -stadia

Er wordt in het onderzoek onder verschillende vlaggen gevaren: ook hier zijn het de bovengenoemde termen die opduiken. Volgens Garmezy (1985) gaat het in het onderzoek naar protectieve factoren in elk geval om research: met nadruk op prospectieve ontwikkelingsstudies; van kinderen die aan ernstige stressors hebben blootgestaan; die nog geaccentueerd zijn door bepaalde biologische predisposities en deprivaties in gezin en/of omgeving; die geassocieerd zijn met een verhoogde kans op een slechte aanpassing; die echter bij bepaalde kinderen niet geactualiseerd wordt, die juist aangepast en competent gedrag vertonen.

Hij onderscheidt drie stadia in het onderzoek naar protectieve factoren:

- identificatie van risicokinderen die een moeilijke situatie aankunnen (die beschikken over coping-abilities);
- identificatie van weerstandsfactoren in kind, gezin en milieu (dat wil zeggen protectieve factoren);
- achterhalen van processen en mechanismen van stress-resistent gedrag.

Het onderzoek bevindt zich hoofdzakelijk nog in de eerste twee stadia. Er zijn aanzetten tot onderzoek naar de onderliggende processen (het derde stadium).

In onderzoek naar protectieve factoren worden drie verschillende strategieën gebruikt, die ook weer nauw verweven zijn met onderzoek naar risicofactoren. (o.a. Garmezy, Veerman en Groenendaal, 1987)

De eerste strategie betreft onderzoek naar aan psychopathologie gerelateerde variabelen, bijvoorbeeld schizofrenie. Risico- en protectieve factoren beschouwt men dan als twee kanten van één medaille. De factoren leidt men achteraf uit gevonden verbanden van onderzochte variabelen af. Dit gebeurt met name in epidemiologisch onderzoek. Het bewijs is niet hard. Het gaat om suggesties.

De volgende strategie betreft onderzoek naar de gevolgen van een extreem stressvolle gebeurtenis. Men onderzoekt hierbij een doorsnee groep kinderen die een ramp of een stressvolle gebeurtenis hebben meegemaakt, waardoor de kans op stoornissen groot lijkt (bijvoorbeeld kinderen ten tijde van oorlog).

Gunstige uitkomsten kunnen wijzen op protectieve factoren.

De laatste strategie betreft onderzoek naar 'high-risk'-groepen. Hierbij selecteert men een hoge-risicogroep, waarbij men verwacht dat deze kwetsbaarder is dan een normale doorsnee groep kinderen. De bedoeling is om aan te tonen dat onderkende risicofactoren de veronderstelde ongunstige werking hebben. Bij onderzoek naar protectieve factoren wordt zowel een 'high-risk'-groep als een 'low-risk'-groep geselecteerd. De laatste groep dient als controlegroep. Statistisch gaat het om het aantonen van interacties tussen variabelen of factoren, waarbij de werking van de protectieve factoren wel vast te stellen is binnen de 'high-risk'-groep, maar niet bij de 'low-risk'-groep.

Onderzoeken

Drie empirische studies duiken geregeld op in de literatuur over protectieve factoren, namelijk Werners studie (de kinderen van Kauai), het onderzoek van Rutter c.s. (Isle of Wight-London) en Garnezy's Competence studie. Het gaat hier om buitenlands onderzoek. Nederlands onderzoek dat expliciet deze titel voert is er strikt genomen niet. Toch zijn er zeker enkele auteurs te noemen, die een wezenlijke bijdrage leveren aan de theorievorming over adequaat omgaan met stressvolle omstandigheden, weerbaarheid en competentie. Nederlands onderzoek dat relevant is voor dit gebied is onder andere verricht door Hermanns en Van Lieshout c.s. In het onderstaande zullen we eerst de buitenlandse studies kort beschrijven en daarna ingaan op enkele Nederlandse onderzoeken. Jammer genoeg zijn de studies nogal heterogeen voor wat betreft type stressor, populaties kinderen en maten voor gestoorde ontwikkeling dan wel adaptief vermogen. Vergelijkingen zijn daardoor moeilijk te maken.

– De kinderen van Kauai

Werner volgde 698 kinderen op het eiland Kauai in hun ontwikkeling vanaf de laatste maanden van de zwangerschap van de moeder tot aan de adolescentie. De onderzoekspopulatie bestond uit bijna de gehele cohort kinderen die in 1955 werd geboren. De groep bevatte een grote variëteit aan etniciteiten en representeerde een breed spectrum aan sociaal-econo-

mische klassen. Testmomenten vonden plaats meteen na de geboorte, op 2, 10 en 18-jarige leeftijd. De groep jongeren van 18 jaar bevatte bij het follow-up onderzoek nog 88% van de oorspronkelijke onderzoeksgroep.

Het doel van dit longitudinale onderzoek was meervoudig. Het ging om een evaluatie van cumulatieve effecten van perinatale stress (geboortecomPLICATIES) en van de kwaliteit van het gezinsmilieu op de lichamelijke, intellectuele en sociale ontwikkeling van de kinderen. De onderzoekers wilden onder andere het verloop van leer- en gedragsstoornissen, die als zodanig werden gediagnosticeerd in de kindertijd, documenteren, maar ook factoren onderzoeken die bijdragen aan verbetering.

De focus van het onderzoek lag op jeugdigen die het meest kwetsbaar leken voor ontwikkelings- en ernstige leer- en gedragsstoornissen. Er werd een aantal risicogroepen onderscheiden: kinderen waarbij zich bij de geboorte ernstige (2%) en middelmatige (10%) complicaties hadden voorgedaan (perinatale stress), kinderen met leerproblemen (3%), kinderen die langdurige (4%) of kortdurende hulp van minder dan zes maanden (10%) nodig hadden op tienjarige leeftijd. Bij alle risicogroepen waren de arme kinderen overgepresenteerd.

Van de totale populatie had slechts een op de zes kinderen problemen, en wel door biologische gebreken, karaktereigenschappen van het kind zelf, armoede thuis, gebrek aan opleiding van de ouders of gezinsinstabiliteit. Deze risicofactoren interacteerden vaak en stelden de jongeren bloot aan biologische en psychologische stress, waarmee ze zonder hulp niet om konden gaan.

Bij de kinderen die niet te lijden hadden van biologische stress of instabiliteit van het gezin, werden de meeste gedragsproblemen gezien als tijdelijke reactie op stress uit de omgeving. De onderzoekers waren diep onder de indruk van de weerbaarheid van de overgrote meerderheid van de kinderen en jongeren en van de mogelijkheden voor positieve veranderingen en persoonlijke groei. De meeste jongeren konden adequaat omgaan met problemen ('were competent in coping'). Bij veel jongeren uit de risicogroepen traden, ook zonder professionele hulp, verbeteringen op. Als factoren die bijdroegen tot verbetering – Werner noemt de term 'protective factor' niet – onderkent zij: de perceptie van de

jeugdige van begrip van de ouders en ondersteuning van leeftijdgenoten, geloof in de invloed van eigen acties ('internal locus of control'), hard werken en doorzettingsvermogen en communicatieve vaardigheden. Positieve veranderingen kwamen vaker voor bij kinderen uit de 'middle-class' dan bij kinderen uit de 'lower-class'.

Werners studie, uniek voor wat betreft de longitudinale opzet, resulteert er dus in dat een aantal protectieve factoren naar voren komt. In het gezin is de perceptie van begrip van de ouders erg belangrijk. Werner vindt dan ook dat bij interventie zowel kind als ouders betrokken moeten worden, omdat het begrip van de ouders van de behoeften van hun kind en emotionele ondersteuning cruciaal zijn voor verbetering van de vaardigheid om met problemen om te gaan (coping-skills).

– *Kinderen in Londen en kinderen op Wight*

Rutter c.s. (1979, 1981) verrichtten een vergelijkend onderzoek bij een groep kinderen in Londen en een groep op het eiland Wight naar de invloed van bepaalde gezinsfactoren op stoornissen en delinquent gedrag bij het kind. Terwijl Werner uitgaat van de problemen van het kind, let Rutter in eerste instantie op gezinsproblemen. De factoren in het gezin, die indirect uitwerking hadden op de kinderen en hierbij een rol bleken te spelen, waren: huwelijksconflicten, lage sociale status, te kleine behuizing, criminaliteit bij de vader, psychiatrische stoornis bij de moeder en ondertoezichtstelling van het kind. Deze opsomming komt min of meer overeen met de eerder genoemde risicofactoren in het gezin.

Rutter c.s. vonden bij de Londense kinderen meer stoornissen dan bij de kinderen op Wight. Dit kwam doordat in Londen veel meer gezinnen woonden die te kampen hadden met de genoemde soorten stress en deprivaties. Het is 'something about living in the city' dat volgens Rutter dit verschil veroorzaakt. Volgens de auteur ontberen gezinnen in de grote stad vooral emotionele ondersteuning vanuit de bredere sociale omgeving. De onderzoekers ontdekten bij hun onderzoek dat met toename van het aantal risicofactoren het aantal stoornissen exponentieel toenam.

De emotionele ondersteuning is een van de protectieve factoren die in deze studie genoemd worden. Andere zijn: geslacht (meisjes vertonen minder stoornissen dan jongens), een warme en ondersteunende

relatie met een ouder, hoog IQ, zelfwaardering, goede schoolprestaties en een gunstige schoolomgeving, die gekenmerkt wordt door betrokkenheid van de leerkrachten en de schoolleiding.

Voor wat betreft het gezin leveren Rutter en Werner samen het beeld op dat een begripvolle, warme en ondersteunende relatie met de ouder(s) protectief kan zijn. Conflicten en slechte relaties daarentegen vormen risicofactoren. Moet de conclusie zijn dat protectieve factoren in feite de afwezigheid van risicofactoren inhouden? Of gaat het om een dimensie, waarbij verschillende gradaties van begrip en harmonie mogelijk zijn? Het volgende onderzoeksproject is een typisch onderzoek naar protectieve factoren.

– *Minnesota's Project Competence*

Aan de Universiteit van Minnesota wordt al zo'n 20 jaar competentie bij kinderen bestudeerd. Dit longitudinale onderzoeksproject staat onder leiding van Norman Garmezy, Ann Masten en Auke Tellegen. In de eerste fase van het project werden risicofactoren bestudeerd. Sinds 1979 richt het zich expliciet op protectieve factoren. De onderzoekers zien competentie als een belangrijke protectieve factor, die boven factoren als leeftijd, SES, stressorkenmerken en aanleg uitstijgt. Competentie verwijst naar een flexibele wijze van reageren op stress.

In het project is een groot aantal variabelen – 'hundreds of variables' (Garmezy c.s., 1984) – gemeten bij drie groepen kinderen. De eerste groep bestaat uit een cohort kinderen uit 200 gezinnen in Minneapolis. Het gaat om een heterogene steekproef: mensen uit de middenklasse, 'blue collar workers' en alleenstaande moeders zijn erin vertegenwoordigd. De tweede groep bestaat uit 32 kinderen met een aangeboren hartafwijking, de derde uit 29 kinderen met een ernstige fysieke handicap.

Er worden verschillende aspecten gemeten bij deze kinderen. Stress en competentie zijn de essentiële variabelen, waar intensief naar gekeken wordt. Voor deze beide concepten worden verscheidene maten gehanteerd. 'Stressvolle levenservaringen' worden nagegaan met een vragenlijst, de Life Events Questionnaire. Ook wordt een zes uur (!) durend interview met ouders gehouden. Bij competentie gaat het om competentie in werk, in het sociale en het

intellectuele functioneren. Voor het vaststellen van competentie wordt gekeken naar:

- competentie op school. Er zijn twee factoren geïdentificeerd, namelijk enerzijds de mate waarin het kind betrokken is bij het werk in de klas en in de omgang met leeftijdgenootjes (de engaged-disengaged dimensie) en anderzijds de mate van storend gedrag (disruptive-undisruptive gedrag in de klas);
- IQ (gemeten met een intelligentietest);
- perceptie van de ouders van betrokkenheid en storend gedrag van hun kinderen;
- sociale cognitie, uitstel van beloning, creatief denken en humor.

Er wordt dus gewerkt met een breed scala aan competentiematen. Verder wordt gekeken naar persoonlijkheidskenmerken van het kind, kenmerken van het gezin en kenmerken van de ouders.

De eerste metingen van dit onderzoekproject zijn zeven tot acht jaar geleden verricht. De resultaten laten zien dat zelfwaarde, prestatiemotivatie en geslacht samenhangen met competentie. Meisjes blijken met name lager te scoren op de schaal voor storend gedrag. Ook blijkt dat het voorkomen van weinig stressvolle ervaringen een protectieve werking heeft: meer stress hangt met name samen met hoge scores op de schaal voor storend gedrag.

De resultaten van de eerste metingen laten verder zien, dat kinderen met hoger IQ, hogere SES (een maat voor sociaal-economische status) en positieve gezinskenmerken hoger scoren op maten voor competentie dan kinderen met minder positieve condities. Onder stress blijven de eerstgenoemde kinderen meer geëngageerd, ze vervallen niet in disruptief gedrag zoals de laatstgenoemde kinderen. Positieve gezinskenmerken werken dus volgens de auteurs als protectieve factor tegen een disruptieve en agressieve reactie op stress. Het gaat bij deze kenmerken dan om:

- de kwaliteit van de ouder-kind relatie;
- de communicatie in het gezin;
- de mate van de responsiviteit van de ouders ten opzichte van het kind, de competentie van de ouder;
- stabiliteit en goede organisatie;
- gezinscohesie.

Deze factoren komen ons na Werner en Rutter niet onbekend voor. Het lijken de tegenhangers van risicofactoren in het gezin.

Momenteel is men bezig met vervolgmetingen, waardoor het onderzoek pas echt interessant wordt.

Inmiddels zijn er enkele 'preliminary results' bekend. (Garmezy, 1987) De kinderen zijn nu in hun late adolescentie of vroege volwassenheid. De follow-up data die er al zijn suggereren een continuïteit in de competentie van de moeders. Over die van het kind valt nog niets te zeggen; de dataverzameling daarom-trent loopt nog (althans ten tijde van Garmezy's lezing in Tokyo, juli 1987).

Verder laten de follow-up data zien dat IQ en kwaliteit van ouderlijke zorg, zoals gemeten in de kinderjaren, significant bijdragen aan de predictie van aanpassing in de adolescentie. Werner en Rutter kwamen ook al tot de conclusie dat ouderlijke zorg een cruciale rol speelt. Competentie en de aanwezigheid van interne en externe hulpbronnen die samengaan met competentie lijken redelijk stabiel en voorspellen dus verschillende aspecten van de latere aanpassing.

Het Project Competence loopt nog. Of het naast het leveren van inzicht in verbanden tussen aspecten in kind en gezin, competentie en stress ook inzicht zal weten te geven in de processen die zich afspelen en de mechanismen die in het spel zijn moet afgewacht worden. Ook zal nog moeten blijken of het begrip competentie, dat zou uitstijgen boven geïsoleerde factoren die andere onderzoekers bestuderen, beter hanteerbaar is en meer zegt over de werking van protectieve factoren.

– De onderzoeken van Hermanns

Hermanns richt zich in zijn onderzoeken vooral op de rol van de omgeving voor de ontwikkeling van het kind. Een depriverende of traumatiserende omgeving wordt gezien als risicofactor. Ook Hermanns noemt de term protectieve factor niet, maar hij gaat in op de krachten in de omgeving, waardoor een kind ontkomt aan de werking van risicofactoren.

In het project 'Vroegtijdige onderkenning van schoolproblemen' volgde hij een groep van 117 kinderen in de ontwikkeling vanaf vierjarige leeftijd tot aan de vierde klas van de lagere school. Op grond van psychologische tests en gedragsobservaties werd een groep van zeventien vierjarige kleuters als risicogroep benoemd. Aan het einde van het tweede kleuterschooljaar vond een hertest plaats. Zes kinderen bleken hun achterstand ingehaald te hebben. De sociaal-economische status (SES) was hierbij een bepalende factor. Tien van de twaalf

kinderen uit gezinnen met een lage SES bleven risicokinderen, terwijl vier van de vijf kinderen uit gezinnen met een hoge SES nu normale testresultaten hadden. Een lage SES kan gezien worden als risicofactor en een hoge als protectieve factor.

Verder heeft Hermanns nog een tweetal onderzoeken verricht, waarbij sprake was van specifieke risicofactoren. Naar aanleiding van een onderzoek bij extreem prematuren (met een geboortegewicht van minder dan 1500 gram) schetste hij een profiel van deze te vroeg geboren baby's. Ze zouden beweeglijk, afleidbaar zijn en met weinig terughoudendheid reageren. Hun gedrag veroorzaakte een stressvolle situatie, want ze gaven hun ouders handen vol werk, waarbij voortdurende oplettendheid vereist was. De meeste ouders wisten volgens de onderzoeker deze extra inzet gelukkig op te brengen. Dit was echter alleen mogelijk, wanneer de gezinssituatie stabiel was en er niet al te veel extra problemen aanwezig waren. De manier van omgaan met het kind werd tevens beïnvloed door de emotionele steun die de ouder ondervond van de partner.

Het tweede onderzoek heeft betrekking op kinderen van gescheiden ouders. Deze jongeren werden drie jaar na de scheiding, die als stressvolle gebeurtenis opgevat kan worden, geïnterviewd. Na de scheiding ontbrak de emotionele steun van de ouders of werd deze als ineffectief beschouwd. De meeste jongeren bleken na drie jaar hun evenwicht te hebben hervonden. De jongeren ondervonden over het algemeen de meeste steun van vrienden of lotgenoten. Met hen praatten ze het liefst over hun problemen.

Evenals Werner al eerder opmerkte, concludeert Hermanns naar aanleiding van zijn onderzoeken dat de meeste kinderen 'at risk' de risico's ontlopen. Volgens Hermanns moet professionele hulpverlening terughoudend zijn. Steun uit de omgeving is erg belangrijk voor de kinderen en de ouders. De mate waarin het gezin of de ruimere sociale omgeving kan compenseren voor risicofactoren blijkt afhankelijk te zijn van de hoeveelheid problemen die het gezin daarnaast nog heeft. Dit verklaart ook de invloed van SES op problemen. Hermanns definieert SES als een algemene indicatie voor een aantal problemen, waarmee een gezin klaar moet zien te komen, zoals financiën, huisvesting, opleiding en scholing. Een lage SES wordt gekenmerkt door lage inkomensklasse en weinig opleiding en zal met meer stressfactoren

gepaard gaan dan een hoge SES. Hiermee zit hij op dezelfde golflengte als Rutter die SES ook als algemene dimensie ziet en die meent dat met het aantal risicofactoren het aantal stoornissen exponentieel toeneemt.

Hermanns adviseert om bij multi-probleemgezinnen eerst de praktische problemen op te lossen (regelen van huisvesting, financiën en concrete pedagogische adviezen). Daarna kun je pas verwachten dat het gezin zelf aan de oplossing gaat werken. Verder moet steun psychologisch dichtbij staan, dat wil zeggen afkomstig zijn van familie of vrienden, of er moet een goede vertrouwensrelatie opgebouwd worden in de professionele hulpverlening.

– *De structuur van het zelfbeeld*

Van Lieshout leverde in 1987 een bijdrage aan een symposium over protectieve factoren. Zijn bijdrage draagt de titel 'Coping door kinderen en jeugdigen en de structuur van hun zelfbeeld'. Dat het concept zelfbeeld belangrijk is voor het onderzoek naar protectieve factoren blijkt ook bij andere auteurs. Rutter (1985) bijvoorbeeld merkt op dat de cognitieve stijl van een persoon een sleutelement lijkt: een gevoel van zelfwaarde en zelfefficiëntie maakt succesvol coping meer waarschijnlijk. Ook in het boven geschetste Project Competence worden zelfwaarde en ego-identiteit genoemd als correlaten van competentie.

Bij de studies van Van Lieshout wordt een relatie gelegd tussen zelfbeeld en het omgaan met (ontwikkelings)taken. Een strikte koppeling aan ernstige stressvolle ervaringen c.q. risicofactoren ontbreekt evenwel: het gaat om onderzoek naar protectieve factoren in de ontwikkeling van *normale* kinderen. Hierin verschilt van Lieshout van de andere genoemde auteurs.

Van Lieshout onderscheidt drie onderling gerelateerde clusters van protectieve factoren:

- Factoren op gedragsniveau. Het gaat hier om coping of probleemoplossingsgedrag bij ontwikkelingstaken en regulering van daarbij optredende emotionele spanning. Dit cluster wordt gevormd door algemene en taakspecifieke vaardigheden, die verworven worden als resultaat van de juiste uitvoering van eerdere ontwikkelingstaken.
- Factoren op sociaal niveau. Het gaat hier om de ervaring van sociale steun door primaire referentie-

personen, zoals de ouders. De steun bestaat met name uit sensitieve responsiviteit van de opvoeder voor signalen van het kind, en uit regulering van gedrag en informatieoverdracht.

– De inhoud en de structuur van het zelfbeeld ofwel zelfconcept.

Terwijl andere onderzoekers zich vooral concentreren op de eerste twee clusters, gaat Van Lieshout ook nader in op de laatste cluster van protectieve factoren, het zelfbeeld. Het zelfbeeld kan worden opgevat als een theorie over de eigen persoon. De *inhoud* verwijst naar de verwachtingen die iemand heeft ten aanzien van zichzelf, de *structuur* verwijst naar de stabiliteit daarvan in verschillende omgevingen en over het verloop van de tijd. Het is met name de structuur waarop wordt ingegaan. Als maten voor de structuur gelden:

– *distinctie* van het zelfbeeld: de mate waarin iemand zich onderscheidt van anderen, in hoeverre iemand een helder afgebakend zelfbeeld heeft;

– *mutualiteit*: in hoeverre stemt iemands zelfbeeld overeen met het beeld dat een belangrijk referentiepersoon van hem heeft;

– de *continuïteit*: de mate van stabiliteit in de tijd en

– de *consensus*: de mate van overeenstemming tussen verschillende referentiepersonen.

Hoge scores op deze vier maten duiden op een uitgesproken identiteit. Een persoon met hoge scores zal meer optimaal aangepast zijn dan iemand met lage scores.

Uit onderzoek blijkt dat er een significante positieve samenhang is tussen genoemde aspecten van het zelfbeeld en aspecten van competentie, dat wil zeggen met egoveerkracht en met ondersteuning biedend en coöperatief gedrag. Er is een negatief verband met probleemgedrag. We kunnen dus zeggen dat de structuur van het zelfbeeld, i.c. hoge ego-identiteit, samenhangt met competentie.

Evenals Van Lieshout onderscheid maakt tussen coping en zelfbeeld, betoogt Garmezy dat naast coping een construct als competentie onderscheiden moet worden. Het zelfbeeld is bij van Lieshout een index van competentie. In tegenstelling tot Garmezy hanteert Van Lieshout in feite zo'n breed stressbegrip, dat er ook normale ontwikkelingsstaken onder vallen.

Een voordeel van het zelfbeeld-concept is dat het gemeten kan worden met een test, die relatief

eenvoudig af te nemen is. Ook is het concept bij Van Lieshout ondergebracht in een integrerend ontwikkelingspsychologisch model, waardoor een beter inzicht verworven kan worden in mechanismen en processen die zich afspelen en dat daardoor mogelijk meer perspectief biedt dan de aan risicofactoren gekoppelde studies. En last but not least zijn er in het kader van dit model ook door empirisch onderzoek ondersteunde aanzetten ontwikkeld om via responsiviteits-training van opvoeders te komen tot een vergroting van de competentie van jonge kinderen. (Riksen-Walraven, 1978)

Samenvatting en discussie

Protectieve factoren

Ondanks de heterogeniteit van de studies leveren ze toch een aantal als protectief geïdentificeerde factoren op. We sommen hieronder de door ons gevonden lijst factoren op:

- emotionele ondersteuning uit de leefomgeving (Rutter, Hermanns, Werner);
- ondersteunende echtgenoot (Rutter, Hermanns);
- steun van leeftijdgenoten (Werner, Hermanns);
- begrip van de ouders (Werner, Rutter);
- geloof in de invloed van eigen acties, internal locus of control (Werner);
- hard werken en doorzettingsvermogen (Werner);
- goede communicatieve vaardigheden (Werner);
- gezinsstabiliteit, weinig andere problemen (Werner, Hermanns, Rutter);
- hoge SES (Werner, Hermanns);
- meisje zijn (Rutter c.s.);
- competentie (Garmezy c.s.);
- ego-identiteit (Van Lieshout c.s.);

Deze lijst van factoren is zeer gevarieerd van conceptueel niveau. Daarbij komt dat de twee laatstgenoemde factoren door respectievelijk Garmezy c.s. en Van Lieshout c.s. als hoger geordende begrippen worden gehanteerd. Zij identificeren een aantal correlaten van deze begrippen, die grotendeels overeenkomen met de eerder genoemde protectieve factoren. Zolang er geen duidelijkheid is over de processen en de causale lijnen is de indeling afhankelijk van het gehanteerde theoretische model. Overigens kan

worden gesteld dat de genoemde factoren verdacht veel lijken op de keerzijde van risicofactoren.

Volgens Garmezy (1987) komen uit het tot nu toe gedane onderzoek vrij eensgezind drie brede categorieën van relevante variabelen naar voren. Deze categorieën zijn verre van nieuw; dezelfde categorieën worden zoals we hebben gezien ook gehanteerd voor de indeling van risicofactoren. Het gaat om factoren in het kind, in het gezin en in de verdere omgeving.

Bij de eerste categorie gaat het bijvoorbeeld om de leeftijd, het geslacht, het temperament van een kind, genetische factoren, intelligentie, zelfwaardergevoel, activiteit, autonomie of om een positieve sociale oriëntatie. (Rutter, 1979, 1982) Bij de derde gaat het om ondersteuning door de bredere sociale omgeving: buurt, school, familie, vrienden, kennissen, burens, informele hulpverleners, organisaties, kerk. (Rutter, 1981; Compennolle, 1984) De tweede categorie is in het kader van dit artikel het meest relevant. Deze kan echter niet los gezien worden van de eerste en de derde categorie aangezien kind, gezin en omgeving op elkaar reageren, elkaar beïnvloeden en veranderen.

Protectieve factoren in het gezin

Een globale protectieve factor ligt in de ouder(s): '...the umbrella of security and protection raised over development by the significant caring figures in the environment'. Bijna alle onderzoekers identificeren een goede relatie met de ouders of een harmonieus gezinsleven als beschermende factor. (Masten en Garmezy, 1985)

Uit diverse studies (Rutter, 1985; Van Lieshout, 1987; Defares, 1987; Graafsma, 1987) is af te leiden dat een positief zelfbeeld, een gevoel van efficiëntie en invloed van eigen acties en competentie van cruciaal belang lijken voor het omgaan met stress. Samenhang en warmte in het gezin, begrip en ondersteuning van de ouders, stabiliteit, afwezigheid van onenigheid of verwaarlozing binnen het gezin kunnen de ontwikkeling van bovengenoemde factoren bevorderen.

De voorgaande zin klinkt wel mooi, maar ze betekent nogal wat voor de ouders. De vraag, waarvoor we dan komen te staan, is hoe ervoor gezorgd kan worden dat een kind de nodige zorg en steun uit zijn gezin ontvangt speciaal in het geval van

risicosituaties. Daarom is het belangrijk niet alleen te kijken naar factoren die protectief zijn, maar vooral ook te kijken naar de mechanismen die in het spel zijn: *hoe* beschermen protectieve factoren? Aanzetten tot dergelijk procesonderzoek zijn bijvoorbeeld al gegeven door Rutter (1985) en Van Lieshout (1987).

Rutter beschrijft hoe opvoeder en kind elkaar in positieve transacties in de loop van de tijd kunnen beïnvloeden. Van Lieshout meent dat responsieve sensitiviteit van groot belang is. Hierdoor ontwikkelt een kind een gevoel van efficiëntie en een positiever zelfbeeld, wat weer doorwerkt in een grotere competentie. De opvoeder kan de competentie van het kind beïnvloeden. Naarmate hij met meer responsiviteit reageert op het kind des te beter het is. En responsief reageren valt te leren. Uit een onderzoek van Riksen-Walraven bleek namelijk dat de responsiviteit van opvoeders gestimuleerd kan worden door een speciaal trainingsprogramma.

In Nederland loopt er vanaf 1985 een interuniversitair zwaartepuntprogramma: het Experimenteel Longitudinaal Onderzoek naar opvoeder-kind-interactie, uitgaande van een door Riksen-Walraven ontwikkeld programma. Hierin wordt getracht de sensitiviteit van de sociale omgeving (i.c. de ouders) voor het gedrag van het kind te vergroten bij verschillende risico-kinderen. (Kalverboer, 1987)

Conclusie en discussie

De term protectieve factor klinkt veelbelovend. Er zijn, zo blijkt uit literatuur en onderzoek, wel factoren te noemen die een risico kunnen vormen of die protectief kunnen zijn. Het gaat hierbij echter om een bonte variëteit aan factoren in kind, gezin en omgeving. Onderzoek op het specifieke terrein van protectieve factoren staat nog aan het begin. Wanneer we uitgaan van de verschillende stadia in onderzoek, dan zijn we nu nog druk bezig met de eerste twee stappen, namelijk de identificatie van weerbare kinderen en van protectieve factoren. Over het proces en de mechanismen (stap 3) bestaat pas geringe duidelijkheid. Voorhanden onderzoek is descriptief en inventariserend. Na bestudering van literatuur en onderzoek blijven we dan ook met een aantal vraagtekens zitten.

In de inleiding is de vraag gesteld of het onderzoek naar protectieve factoren wel zo nieuw is. Freud hield

zich in 1920 al bezig met 'Reizschutz' en afweermechanismen als sublimatie, het omzetten van negatieve ervaringen in positieve reacties. De gedachte over beschermende factoren is dus niet nieuw, maar de nadruk die erop gelegd wordt wel. Er worden in feite geen nieuwe begrippen geïntroduceerd. De gehanteerde termen komen uit onderzoek naar risicofactoren. Wanneer we de gevonden protectieve factoren in het gezin vergelijken met de risicofactoren in het gezin, dan blijkt het om dezelfde dimensies te gaan. Het onderzoek naar protectieve factoren zou dan ook gezien kunnen worden als een variatie op het onderzoek naar stress en stressresistentie. De vraag is of protectieve en risicofactoren twee kanten van dezelfde medaille zijn of verschillende gradaties op dezelfde schaal.

Koops (1987) vindt dat onderzoek naar protectieve factoren alleen mogelijk is tegen de achtergrond van risicofactoren. Het is echter de vraag of protectieve factoren echt alleen maar werken bij aanwezigheid van risicofactoren. Van Lieshout bijvoorbeeld kijkt er in een breder kader naar en ziet protectieve factoren als onderdeel van de normale ontwikkeling. Ook onze indruk is dat het onderzoek naar protectieve factoren in een breder kader past. De term is echter enigszins misleidend in die zin dat het niet zozeer gaat om factoren, maar om processen, de dynamiek tussen kind, gezin en omgeving die op een bepaalde manier gestimuleerd kan worden.

Naar ons idee zijn de protectieve factoren dus niet echt nieuw en moet hun werking niet gezien worden als beperkt tot ernstige risicovolle situaties. Wat dat betreft is het teleurstellend wat het onderzoek naar protectieve factoren aan nieuws te bieden heeft. Maar toch is het een verademing: er wordt nu gekeken naar processen die leiden tot competentie ondanks risicofactoren. Vooral de responsiviteitsbevordering bij Riksen-Walraven geeft in dit kader hoop; er zijn inderdaad kinderen uit moeilijke gezinnen die het redden doordat ze voldoende steun krijgen en in processen terecht komen die de dreigende negatieve ontwikkeling kunnen afwenden.

Wij komen dan ook tot de conclusie dat protectieve factoren noch een paradigmatische ommezwaai betekenen noch afgedaan kunnen worden als geheel betekenisloos. Ze brengen geen essentiële veranderingen, maar staan voor een andere optiek, een meer optimistische dan die bij het onderzoek naar risico-

factoren. Die andere optiek kan ertoe leiden dat hulpverlening en preventie meer dan tot nu toe letten op stimulerende processen in kind en omgeving.

Literatuurlijst

Boer, F.

Broers en zusters

Kind en adolescent, 7e jrg., nr. 2, 1986, pp. 55-76

Boer, F.

De beschermende rol van siblings

In: Groenendaal, H., R. Meyer e.a. (red.), *Protectieve factoren in de ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Lisse, Swets & Zeitlinger, 1987, pp. 69-80.

Compernelle, T.H.L.

Een integrerende visie op stress

Tijdschrift voor orthopedagogische kinderpsychiatrie, nr. 9, 1984, pp. 3-13

Compernelle, T.H.L.

Scholen als sociaal ondersteunings-systeem

In: Groenendaal, H., R. Meyer e.a. (red.), *Protectieve factoren in de ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Lisse, Swets & Zeitlinger, 1987, pp. 59-68

Couturier, G.

Het meewegen van protectieve factoren in de diagnostiek en behandeling van jonge kinderen

In: Groenendaal, H., R. Meyer e.a. (red.), *Protectieve factoren in de ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Lisse, Swets & Zeitlinger, 1987, pp. 125-136

Defares, P.B.

Psycho-sociale stress in het kruisveld van problematische opvoedingssituaties

Gedrag & gezondheid, 15e jrg., nr. 1, 1987, pp. 14-24

Dowdney, L., D. Skuse e.a.

Parenting qualities: concepts, measures and origins

In: Stevenson, J.E. (red.), *Recent research in developmental psychopathology*. Oxford, Pergamon Press, 1985, pp. 19-42

Garmezy, N.

Stress-resistant children: the search for protective factors

In: Stevenson, J.E. (red.), *Recent research in developmental psychopathology*. Oxford, Pergamon Press, 1985, pp. 213-233

Garmezy, N.

The role of competence in the study of risk and protective factors in childhood and adolescence, paper presented at a symposium on risk and protective factors in childhood and adolescence, July 15, 1987, at the 9th biennial meeting of the International Society for the Study of Behavioural Development, Tokyo, Japan (in press).

Garmezy, N., A. Masten e.a.

The study of stress and competence in children: a building block for developmental psychopathology Child development, 55e jrg., nr. 1, 1984, pp. 97-111

Graafsma, T.

Coping en veerkracht: enkele psycho-analytische kanttekeningen

In: Groenendaal, H., R. Meyer e.a. (red.), *Protectieve factoren in de ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Lisse, Swets & Zeitlinger, 1987, pp. 137-150

Glueck

Delinquents and nondelinquents in perspective

Cambridge, Harvard University Press, 1986

Hermanns, J.

Risicofactoren in de ontwikkeling: de rol van de bijsturende omgeving

In: Groenendaal, H., R. Meyer e.a. (red.), *Protectieve factoren in de ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Lisse, Swets & Zeitlinger, 1987, pp. 107-116

Kalverboer, A.F.

Follow-up of biological high-risk groups

In: Rutter, M. (red.), The power of longitudinal data: studies of risk and protective factors for psychosocial development. Cambridge, Cambridge University Press, 1988

Koops, W.

The identification of protective mechanisms, paper presented at a symposium on risk and protective factors in childhood and adolescence, July 15, 1987, at the 9th biennial meeting of the International Society for the Study of Behavioural Development, Tokyo, Japan.

Koops, W.

Welke bescherming bieden 'protectieve factoren'?

In: Groenendaal, H., R. Meyer e.a. (red.), *Protectieve factoren in de ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Lisse, Swets & Zeitlinger, 1987, pp. 117-124

Lazarus, R.S., S. Folkman

Stress, appraisal and coping
New York, Springer Publishing Company, 1984

Lieshout, C. van

Coping door kinderen en jeugdigen en de structuur van hun zelfbeeld

In: Groenendaal, H., R. Meyer e.a. (red.), *Protectieve factoren in de ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Lisse, Swets & Zeitlinger, 1987, pp. 91-106

Masten, A., N. Garmezy

Risk, vulnerability and protective factors in developmental psychopathology

In: Lahey, B.B., A. Kazdin (red.), *Advances in clinical child psychology*, Vol 8. New York, Plenum Press, 1985

Riksen-Walraven, J.M.A.

Stimulering van de vroegkinderlijke ontwikkeling

Lisse, Swets & Zeitlinger, 1977

Rosen, L.

Family and delinquency: structure or function

Criminology, 23e jrg., nr. 3, 1985, pp. 553-573

Rutter, M.

Protective factors in children's responses to stress and disadvantage

In: Whalen, Rolf (red.), *Social competence in children*. New Hampshire, University Press of New England, 1979

Rutter, M.

Psychosocial resilience and protective mechanisms

American journal of orthopsychiatry, 15e jrg., nr. 3, 1987, pp. 316-331

Rutter, M.

Resilience in the face of adversity, protective factors and resistance to psychiatric disorder

British journal of psychiatry, 1985, 147, pp. 598-611

Rutter, M.

The city and the child

American journal of orthopsychiatry, 51e jrg., nr. 4, 1981, pp. 610-625

Rutter, M., H. Giller

Juvenile delinquency, trends and perspectives

Suffolk, Harmondsworth, 1983

Rutter, M., L. Hersov (red.)

Child and adolescent, modern approaches

Oxford, Blackwell Scientific Publications, 1985, pp. 34-57, 152-178, 414-423

Sameroff, A.J., M.J. Chandler

Reproductive risk and the continuum of caretaking casualty

In: Hetherington, E.M. (red.), *Review of child development research*, vol IV. Chicago, University of Chicago Press, 1975, pp. 187-243

Thomas, A., S. Chess

Temperament and development

New York, Brunner/Mazel, 1977

Veerman, J.W., H. Groenendaal

Onderzoek naar protectieve factoren: hoe en wat?

In: Groenendaal, H., R. Meyer e.a. (red.), *Protectieve factoren in de ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Lisse, Swets &

- Zeitlinger, 1987, pp. 40-56
- Wuyk, R.**
Opgroeien onder moeilijke gezinsomstandigheden
 Amersfoort, Acco, 1986
- Verner, E.E., R.S. Smith**
Kauai's children come of age
 Honolulu, University Press, 1977
- Wilson, H.**
Parental supervision re-examined
 British journal of criminology, 27e jrg., nr. 3, 1987, pp. 275-301
- Wit, J. de**
Protectieve factoren: maatschappelijk en wetenschappelijk een uitdaging
 In: Groenendaal, H., R. Meyer e.a. (red.), *Protectieve factoren in de ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Lisse, Swets & Zeitlinger, 1987, pp. 9-16
- IJzendoorn, M.H. van, S. van Vliet-Visser**
Gehechtheid, egoveerkracht en egocontrole, een longitudinale studie
 Kind en adolescent, 7e jrg., nr. 2, 1986, pp. 77-89

Literatuuroverzicht

- Algemeen
- Strafrecht en strafrechtpleging
- Criminologie
- Gevangeniswezen
- Reclassering
- Psychiatrische hulp
- Kinderbescherming
- Politie
- Drugs

Literatuur-informatie

Van de artikelen die in deze rubriek zijn samengevat, kunnen bij de documentatie-afdeling van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het Ministerie van Justitie tegen betaling kopieën worden aangevraagd. Ook lezers die geïnteresseerd zijn in literatuur over een bepaald onderwerp, kunnen gebruik maken van de diensten van deze afdeling. In beide gevallen kan men zich wenden tot de afdeling documentatie van het WODC, Postbus 20301, 2500 EH 's-Gravenhage, tel: 070-70 65 53 (E.T.M. Beenackers, C.J. van Netburg).

Algemeen

1

Brunt, L.

Leven met (kleine) criminaliteit, angst en afweer in Amsterdam
Tijdschrift voor criminologie,
nr. 2, 1988, pp. 133-147

Is er in de grote steden, met name in Amsterdam, sprake van een 'plaag' van (kleine) criminaliteit, waar vrijwel iedereen onder te lijden heeft? Bij velen leeft deze overtuiging, die zelden of nooit is gebaseerd op exacte, wetenschappelijke gegevens, maar veeleer op geloof, horen zeggen en allerlei indrukken. De auteur, die in de afgelopen jaren betrokken is

geweest bij verschillende onderzoeksprojecten, vraagt zich af of er misschien verband zou kunnen bestaan tussen de manier waarop mensen criminaliteit ervaren en de buurt waarin ze wonen.

Gesprekken met bewoners van drie verschillende Amsterdamse buurten leverden geen basis op voor de conclusie dat gevoelens van onveiligheid, vrede en angst zich meer zouden manifesteren bij bewoners van de ene buurt dan bij die van een andere. Wel bleken er verschillen van opvatting te bestaan over de aard van de (kleine) criminaliteit en de veroorzakers daarvan. Als bewoners van de Nieuwmarkt praten over hun alledaagse ervaringen met criminaliteit gaat het over het geheel van 'drugs related crimes'. In de Watergraafsmeer wordt kleine criminaliteit meer geassocieerd met vandalisme door opgeschoten jongeren, terwijl in de Pijp de neiging bestaat om buitenlanders verantwoordelijk te stellen voor allerlei vormen van overlast. Geconcludeerd wordt, dat kleine criminaliteit – een ongelukkige term voor een moeilijk te omlijnen verschijnsel of complex van verschijnselen – niet alleen via de studie van delicten of daders beter in kaart gebracht kan worden, maar ook via het bestuderen van de sociale context waarin een en ander zich voordoet. Daar horen slachtoffers of potentiële slachtoffers bij, maar ook stedelijke

normen en waarden, omgangsvormen, relaties en netwerken. Met literatuuropgave.

2

Felson, M.

Routine activities and crime prevention in the developing metropolis

Criminology, 25e jrg., nr. 4, 1987, pp. 911-931

Criminele handelingen zijn, net als veel andere activiteiten, vaak routinematige handelingen; de gemiddelde dief pleegt zijn diefstallen op de meest voor de hand liggende plekken. De enorme toename van de mobiliteit met als gevolg een evenredige groei van de (onbewaakte) openbare ruimte heeft een sterke stijging van de criminaliteit tot gevolg gehad. In het huidige stedelijke 'netwerk' kunnen delinquenten vrijwel ongezien hun gang gaan, profiterend van de routinematige handelingen van hun slachtoffers. De laatste jaren is er echter een kentering te bespeuren in de ongebreidelde groei van de openbare ruimte: in plaats van steeds meer wegen en dergelijke neemt tegenwoordig het aantal relatief gesloten structuren als winkel- en kantorencentra toe. In deze centra is het gedrag van mensen en dus ook van delinquenten eenvoudiger te beïnvloeden door het creëren van bepaalde looproutes, het niet onbeperkt toelaten van mensen en het duidelijker toezicht houden. De auteur schetst hoe de stedelijke structuur in de toekomst mogelijk verandert van een netwerk van verbindingen in een conglomeraat van semi-autonoom functionerende centra. De misdaadpreventie zal als gevolg hiervan ingrijpend veranderen. De leidende rol hierin zal niet langer meer vervuld worden door de politie, maar door architecten,

veiligheidsbeambten en managers van dergelijke centra. Informele supervisie en het sturen van bewegingsstromen zullen de kern vormen van de misdaadpreventie. Met literatuuropgave.

3

Kuttschreuter, M., O. Wiegman

Angst voor criminaliteit, risicoperceptie en zelf-effectiviteitsverwachting

Nederlands tijdschrift voor de psychologie en haar grensgebieden, 43e jrg., nr. 5, 1988, pp. 223-232.

In dit artikel wordt nagegaan in hoeverre angst voor criminaliteit samenhangt met percepties omtrent het risico dat men loopt om slachtoffer te worden en verwachtingen ten aanzien van de effectiviteit van alternatieven om een bepaalde situatie het hoofd te bieden. Verondersteld werd, dat angst voor criminaliteit afhankelijk was van de risicoperceptie, d.w.z. de gepercipieerde kans om slachtoffer te worden en de gepercipieerde ernst van de gevolgen en van de zelf-effectiviteitsverwachting, een door Bandura (1977) geïntroduceerd begrip. Zelf-effectiviteitsverwachting betreft de mate waarin mensen zichzelf in staat achten om bepaalde gedragingen succesvol uit te voeren. Wat de criminaliteit betreft spelen een rol de gepercipieerde mogelijkheden om te voorkomen dat men slachtoffer wordt, de gepercipieerde mogelijkheden om een eventuele dader het hoofd te bieden en zich te redden in een situatie en ten slotte de gepercipieerde mogelijkheden om van de gevolgen te herstellen. Een landelijke postenquête (n = 1021) bevestigde de in het artikel gestelde hypothesen met betrekking tot de relaties tussen de angst om slachtoffer te worden, risicoperceptie en zelf-

effectiviteitsverwachting. Het verband met de risicoperceptie bleek sterker dan dat met zelf-effectiviteitsverwachting. Bij de angst om slachtoffer te worden speelt dus vooral de risicoperceptie een rol. Door dit onderzoek is ondersteuning gevonden voor de vaak veronderstelde, maar weinig getoetste relatie tussen angst voor criminaliteit en risicoperceptie. Met literatuuropgave.

4

Meyer, J.P., B. Schacht-Cole e.a.

An examination of the cognitive mechanisms by which assigned goals affect task performance and reactions to performance

Journal of applied social psychology, 18e jrg., nr. 5, 1988, pp. 390-408

In de literatuur is vaak geconstateerd, dat vastgestelde doelen een positief effect hebben op de uitvoering van taken. De 'goalsetting'-theorie voorspelt een toename in motivatie en verrichting als doelen moeilijker worden, de 'expectancy'-theorie echter een afname. De auteurs willen de beide theorieën integreren en onderzochten cognitieve mechanismen (subjectieve verwachting om een doel te bereiken, verwachte voldoening, verwachte en gewenste prestatie), die invloed uitoefenen op de wijze, waarop men een taak verricht. Bij het onderzoek kregen 69 studenten opdrachten van verschillende moeilijkheidsgraad uit te voeren. Vooraf werden hun verwachtingen vastgesteld, die naderhand vergeleken werden met hun feitelijke prestatie en hun tevredenheid daarmee. De doelmoeilijkheid bleek niet het voorspelde positieve effect op de taakverrichting te hebben. Die werkte enerzijds positief op de

uitvoering via verwachte en gewenste prestatie, maar anderzijds negatief i.v.m. persoonlijke ideeën over eigen kunnen en bereikbaarheid van het gestelde doel, terwijl het bovendien een negatief effect had op de voldoening. De effecten van doelvaststelling kunnen dus erg complex zijn. De auteurs vragen in dit verband aandacht voor de negatieve invloed van doelmoeilijkheid op voldoening en ideeën over eigen kunnen. Doelen moeten wel uitdagend, maar toch bereikbaar zijn wil men tot positieve prestaties komen en het gevoel van eigenwaarde behouden.

Met literatuuropgave.

5

Panzarella, R., I. Shapiro
Policy, job practices, and personal values in decision-making by court officers

Journal of criminal justice, 16e jrg., nr. 2, 1988, pp. 111-120

De wijze waarop mensen in organisaties beslissingen nemen en zich gedragen wordt sterk bepaald door de formele organisatie-doelstellingen of richtlijnen; door informele normen samenhangend met de dagelijkse praktijk en door persoonlijke waarden. De auteurs onderzoeken de vraag in welke mate deze factoren met elkaar conflicteren. Daartoe bestudeerden zij de beslissingen van 92 personeelsleden van een rechtbank die belast waren met uitvoerende taken. Aan hen werd een vragenlijst voorgelegd en gevraagd beslissingen te nemen, gebaseerd op eer korte situatieschets over tal van gebeurtenissen die zij vaak tijdens hun dagelijkse werk tegenkomen. Het bleek onder meer dat vaak in noodsituaties niet wordt afgeweken van formeel voorgeschreven gedragswijzen. De

auteurs wijten dit meer aan structurele organisatorische omstandigheden kenmerkend voor bureaucratieën dan aan persoonlijk falen van de betrokkenen. Met literatuuropgave.

6

Schneider, H.J.

Crime in the mass media

Tijdschrift voor criminologie,
nr. 1, 1988, pp. 32-60

Eeuwenlang is de mens al gefascineerd door berichten over misdaad. Ook in de huidige communicatie en massamedia-maatschappij is er grote vraag naar berichtgeving over criminaliteit, een vraag waar de media maar al te graag aan voldoen. Door de grote invloed van diezelfde media bestaat er echter het gevaar dat de media-opvatting van de realiteit voor veel mensen de plaats gaat innemen van de realiteit zelf. Door hun voorstelling van de misdaad hebben de media grote invloed op de attitude van het publiek. Uit empirisch onderzoek blijkt dat de media misdaad voorstellen op een wijze die weinig met de realiteit te maken heeft: de daders zijn altijd akelige, egoïstische personen, terwijl de slachtoffers altijd volstrekt zonder schuld zijn; de meeste aandacht gaat uit naar geweldsmisdrijven, motieven en achtergronden van de daders worden nauwelijks belicht. De individuele misdaad staat volledig los van de sociale en persoonlijke omstandigheden van de betrokkenen. Uit een vergelijkend onderzoek in West-Duitsland bleek dat de wijze waarop de diverse media (amusements- en nieuwsprogramma's, populaire en serieuze kranten) misdaad voorstellen nauwelijks van elkaar verschilt. Dit alles heeft twee gevolgen. In de eerste plaats wordt het publiek vooral bang

gemaakt voor geweldsmisdrijven door onbekenden, in feite de minst voorkomende vorm van misdaad. In de tweede plaats kan een overmaat van media-aandacht voor bijvoorbeeld jeugdbendes leiden tot een toename van de activiteit daarvan door het 'succes' dat ze hebben. De auteur waarschuwt er tenslotte wel voor dat de massamedia niet de rol van zondebok moeten gaan vervullen bij de discussie over de toenemende criminaliteit. Met literatuuropgave.

Strafrecht en strafrechtspleging

7

Beijerse, J. uit

*Het politiebureau: een
aanvaardbare plaats voor
voorlopige hechtenis?*

Delikt en delinkwent, 18e jrg.,
1988, pp. 502-520

Ondanks de algemene opvatting dat voorlopige hechtenis alleen in bepaalde gevallen en slechts in zeer beperkte mate moet worden toegepast, wordt de maatregel het laatste decennium veel vaker getroffen dan daarvoor. De auteur verzet zich hiertegen. Zij beschrijft de denkbeelden m.b.t. de voorlopige hechtenis sinds de wetswijziging in 1974 en de ontwikkelingen in de praktijk. Daarna vat zij de hoofdpunten samen van de berichtgeving rond het verblijf in politiecellen gedurende de afgelopen twintig jaren. Vervolgens doet zij verslag van een onderzoek naar de praktijk van het verblijf in cellen van twintig Rotterdamse politiebureau's en beziet zij de resultaten hiervan in het licht van de nationale regelgeving. De grondslag van de wetswijziging van 1974, 'het tot het strikt noodzakelijke beperken van de

toepassing', blijkt in de praktijk geen weerslag te hebben. De toestand van de politiecellen en de behandeling van daar gehechten voldoet veelal niet aan de minimumeisen die zijn vastgelegd in de artt. 62 en 76 Wetboek van Strafrecht, de Ministeriële Beschikking van 1952 en het Koninklijk Besluit van 1925. Rechters-Commissarissen, Officieren van Justitie en enkele Kinderrechters hebben wel tegen de praktijk geprotesteerd, maar dit heeft niet tot veranderingen geleid. Integendeel, er zijn plannen geopperd om de maximale duur van het verblijf in politiecellen te verlengen tot 42 dagen. Gevolgen van de toegenomen toepassing van voorlopige hechtenis zijn niet alleen de onbedoelde negatieve ervaringen van de aldaar gehechten maar ook het cellentekort. De regering probeert dit echter niet op te heffen met de volgens de auteur gewenste reactie, n.l. terugginging van de voorlopige hechtenis, maar door meer cellen te bouwen.

Met literatuuropgave.

8

Brucken Fock, E.P. von
(Jeugd)strafprocesrecht en het vervolgingscriterium

Tijdschrift voor familie en jeugdrecht, 10e jrg., nr. 5, 1988, pp. 98-101

Sinds 1 januari 1988 geldt voor de toepassing van het jeugdstrafprocesrecht het vervolgingscriterium. Het nog niet bereikt hebben van de leeftijd van 18 jaar op het moment van plegen van het strafbare feit is niet langer het criterium, maar het nog niet bereikt hebben van die leeftijd op het moment waarop de vervolging is aangevangen. De toenmalige minister van Justitie verstond onder vervolging 'dat moment in

het strafprocesrecht waarop door het Openbaar Ministerie enige vordering bij de rechter wordt gedaan of op enige andere wijze de zaak aan diens kennisneming wordt onderworpen'. Deze handelingen omvatten het vorderen van een bevel tot bewaring, het vorderen van een gerechtelijk vooronderzoek en het aanhangig maken van de zaak ter terechtzitting. Deze uitleg, vooral voor wat betreft het laatste punt, heeft tot verwarring geleid en tot uiteenlopende praktijken in de diverse arrondissementen. Wordt uitsluitend bedoeld op het doen uitgaan van de dagvaarding als aanvangstijdstip voor de vervolging of moet ook de kennisneming door de kinderrechter in het kader van het driehoeksoverleg hiertoe worden gerekend? Keuze voor het driehoeksoverleg als aanvangstijdstip verdient volgens de auteur de voorkeur. Maar aangezien niet in alle arrondissementen een driehoeksoverleg functioneert en in de toekomst waarschijnlijk overal zal verdwijnen, is het vervolgingscriterium volgens genoemde uitleg geen geslaagde keuze. Willekeur en rechtsonzekerheid is het gevolg. Wetswijziging is gewenst, waarbij de leeftijd op het moment van uitgaan van de dagvaarding als criterium dient te worden gehanteerd.

9

Davis, G., J. Boucherat e.a.
Reparation in the service of diversion: The subordination of a good idea

The Howard journal of criminal justice, 27e jrg., nr. 2, 1988, pp. 127-134

Schadeherstel en schadevergoeding aan het slachtoffer mogen zich in Engeland weliswaar verheugen in een toegenomen belangstelling van de kant van de

magistratuur en de reclassering, toch schuilt er een aantal gevaren in de huidige toepassing ervan. De auteurs constateren dat deze manier van strafrechtelijke afdoening teveel in het teken staat van strafvermindering en diversie. Op grond van een analyse van verschillende schadeherstelprogramma's komen zij tot de conclusie dat deze programma's zich teveel richten op de belangen van de delinquent, die zoveel mogelijk behoed moet worden voor de negatieve gevolgen van een zware gevangenisstraf. De behoeften van het slachtoffer worden daarmee veronachtzaamd. Ook blijkt het in het licht hiervan moeilijk om politie en rechters ervan te overtuigen dat de delinquent die voor zo'n programma in aanmerking komt werkelijk van plan is zijn leven te beteren: hij heeft immers belang bij deelname. De auteurs stellen dat schadeherstel en schadevergoeding zich nog te zeer aan de zijlijnen van het strafrecht bevinden, in plaats van de kern te vormen van een retributief rechtssysteem.

10

Elliott, D.W.

Criminal damage

The criminal law review, juli 1988, pp. 403-410

In de 'Criminal damage act' van 1971 (GB) vindt men regels m.b.t. twee soorten misdrijven, nl. het gronddelict, waarbij het om vernieling van of schade aan het bezit van een ander gaat, en het gekwalificeerde delict, waarbij de vernieling of schade bovendien rechtstreeks gevaar voor iemands leven met zich meebrengt. In beide gevallen moet er sprake zijn van opzet, roekeloosheid of bewustzijn van voor de hand liggend risico en moet er geen strafuitsluitingsgrond aanwezig zijn. Ook dreiging met vernieling

of schadetoebrengen, al dan niet met kans op levensgevaar, is strafbaar, evenals het in bezit hebben van voorwerpen waarmee je de intentie hebt om schade te berokkenen. De auteur noemt verschillende voorbeelden van wat onder schade en vernieling kan vallen. De rechter stelt uiteindelijk vast wat er in een bepaald geval onder verstaan moet worden, daarbij afgaand op eigen inzichten en gezond verstand. Behandeling van een zaak vindt zonder jury plaats, tenzij het om bedragen van meer dan vierhonderd pond gaat.

11

Glaser, W.F.

'Treatment' or 'sentence' for child molesters: a comparison of Australian offenders with a general prison population

International journal of law and psychiatry, 11e jrg., nr. 2, 1988, pp. 145-156

Het probleem met de bewering dat kindermishandelaars niet zozeer 'slecht' maar eerder 'ziek' zouden zijn, is volgens de auteur vaak de afwezigheid van een empirische onderbouwing. Hij vergelijkt in dit onderzoek de kenmerken van een groep veroordeelde kindermishandelaars met die van een representatieve groep uit de totale gevangenispopulatie. Het onderzoek werd uitgevoerd in Victoria, Australië. Het betrof 36 veroordeelden wegens seksuele delicten met kinderen. De auteur richt zich op sociodemografische kenmerken, strafblad, adolescentietijd, familieachtergrond, seksuele relaties met anderen dan kinderen, psychische en medische problemen. Hoewel de auteur onderkent dat er methodologische problemen in de onderzoekopzet aanwezig zijn, meent hij dat de groep kindermishandelaars niet veel afwijkt van de 'gewone' gevangene. Tot slot gaat de auteur

in op de implicaties van zijn studie voor de rechtspraak en op enkele vraagstukken waarmee de psychiatrie wordt geconfronteerd. Met literatuuropgave.

12

Lewis, D.E.

A linear model of fine enforcement with application to England and Wales

Journal of quantitative criminology, 4e jrg., nr. 1, 1988, pp. 19-37

In de meeste landen is de geldboete de meest voorkomende straf. In vergelijking met andere vormen van straf, zoals (voorwaardelijke) gevangenisstraf, is de geldboete voor de maatschappij een goedkope maatregel ter bestrijding van de criminaliteit. Economen hebben in het verleden mathematische modellen opgesteld om op grond van de te verwachten maatschappelijke effecten van geldboetes vast te stellen hoe deze maatregel optimaal kan worden benut. Deze modellen hielden echter geen rekening met de praktijk: veelal zijn boetes niet te innen, en het apparaat om betaling af te dwingen kost veel geld. Gevangenisstraf bij niet-betaling bijvoorbeeld, is zeer kostbaar. Het door de auteur ontwikkelde model houdt wel rekening met deze praktijk-factoren. In dit artikel wordt het model toegepast op de statistieken van Engeland en Wales. Aangetoond wordt in welke mate beleidswijzigingen ten aanzien van het opleggen van geldboetes, het apparaat om betaling af te dwingen en gevangenisstraf bij niet-betaling hun uitwerking hebben op de totale maatschappelijke kosten ten gevolge van inbraak. Met literatuuropgave.

13

Nienstedt, B.C., M.S. Zatz e.a.
Court processing and sentencing of drinking drivers: using new methodologies.

Journal of quantitative criminology, 4e jrg., nr. 1, 1988, pp. 39-59

Het rijden onder invloed wordt over het algemeen gezien als een delict dat door mensen uit alle lagen van de bevolking wordt gepleegd. De auteurs wilden nagaan of dit ook wordt weerspiegeld in de cijfers m.b.t. veroordeelden voor dit delict. In aanvulling hierop onderzochten zij welke kenmerken samenhangen met soort en duur van de opgelegde straf. Het artikel vermeldt niet alleen de resultaten van hun onderzoek maar geeft ook een uitgebreide beschrijving van de gebruikte analysemethoden: event-history, multinomiale logit en tobit analyse. De onderzoeksgroep bestond uit alle 545 mensen in een voornamelijk stedelijk district van de staat Arizona van wie gedurende de periode 1975-1984 op last van de rechter het rijbewijs werd afgenomen. Het feit dat alleen tot deze maatregel veroordeelden bij het onderzoek werden betrokken geeft naar het idee van de auteurs mogelijk een vertekend beeld, omdat als lichter beschouwde gevallen aldus buiten beschouwing werden gelaten. De onderzochte daderkenmerken waren: opleidingsniveau, leeftijd, ras, soort advocaat (toegevoegd of privé), sekse, militaire status, woonplaats en duur van de strafrechtelijke procedure. Van deze gegevens bleken vooral opleidingsniveau en etniciteit van invloed op de strafrechtelijke afdoening. Meer concreet: elk jaar meer gevolgd opleiding doet de kans op een voorwaardelijke i.p.v. een onvoorwaardelijke gevangene-

nisstraf met 11% toenemen en levert een minder lange onvoorwaardelijke straf op. Een Chicano had 65% meer kans op een voorwaardelijke straf dan een blanke, maar dat is mogelijk te verklaren uit het feit dat blanken al eerder – niet met een straf – worden afgedaan. Ook leeftijd (jonger dan 21 jaar) en verdediging door een privé-advocaat leiden tot een minder zware afdoening. Met literatuuropgave.

14
Stephan, E.

Trunkenheitsdelikte im Verkehr und Alkoholmissbrauch: Ein Abschied von individuellen und gesellschaftlichen Illusionen ist notwendig

Blutalkohol, 25e jrg., nr. 4, 1988, pp. 201–227

De individuele en collectieve overtuiging, dat de meeste dronken automobilisten met een alcoholpromillage van meer dan 1,3 'gezelligheidsdrinkers' zijn, is net zo bedrieglijk als de verwachting dat de meerderheid van de dronken rijders in de toekomst een gedragverandering zal ondergaan door het beroep 'een duidelijke keuze te maken tussen drinken en rijden'. De automobilisten met meer dan 1,3 promille die opvallen in het verkeer, zijn slechts een gedeelte van de 1,5 miljoen alcoholconsumenten in West-Duitsland, die, volgens informatie van de Bondsregering, voor behandeling in aanmerking komen. Ondanks strenge straffen en andere maatregelen heeft de speciale preventie gefaald, omdat er in een groot aantal gevallen sprake is van 'rijdende drinkers'. Een effectief positieve verandering van het recidivecijfer kan slechts verwacht worden, wanneer dronken rijden (alcoholpromillage van meer dan

1,3) wordt aangemerkt als serieus alcoholmisbruik dat behandeld dient te worden. Medisch-psychologische onderzoeken, teneinde de rijbekwaamheid opnieuw vast te stellen, dienen plaats te vinden bij alle gevallen met een alcoholpromillage van boven de 1,3. Het blijvende effect van deze onderzoeken is te zien in de lagere recidive-cijfers van recidivisten in vergelijking met 'first offenders'. Een van de meest belangrijke en recente resultaten van alcoholisme-onderzoek is, dat slechts een gedeelte van de alcoholisten, die behandeling behoeft, lijdt aan controleverlies en niet tot onthouding van drank in staat is. Eénmalige doeltreffende verheldering met een 'waarschuwend karakter', verbonden aan de dringende vraag tot geheelonthouding zou succesvol kunnen zijn voor die groep alcoholisten, mits verdere controle mogelijk is. Volgens deze wetenschappelijke kennis kan de algemene verkeersveiligheid en de individuele noodzaak tot het verkrijgen van een rijbewijs in lijn gebracht worden door het consequent gebruik van een sociaal concept van 'conditionele kwalificatie'. Dit wil zeggen, dat een rijbewijs toegekend zou kunnen worden met daaraan verbonden bepaalde voorwaarden en beperkingen. Met literatuuropgave.

15
Thomann, E.

Notwendigkeit des Ersatzzeugen vom Hörensagen; ein Ausgleich zwischen den Interessen des Strafprozesses und der Polizei ist dringend erforderlich
Kriminalistik, nr. 6, 1988, pp. 342–347

In Zwitserland is de omvang van de georganiseerde criminaliteit (nog) niet zo groot als in een aantal andere landen. Toch stelt

zij ook daar de politie voor problemen die niet of nauwelijks zijn op te lossen met de haar beschikbare methoden en bevoegdheden. Nieuwe moeilijkheden zijn de hoge mate van geslotenheid van criminele organisaties, de mate waarin men elkaar binnen de organisatie dekt en het niet meer alleen lokaal actief zijn. De toegenomen organisatiegraad doet zich vooral voor op drie gebieden: vermogenscriminaliteit, drugshandel en terrorisme. Nieuwe mogelijkheden waaraan de politie behoefte heeft zijn de indirecte getuigenverklaring, de anonieme zegsman en de undercover-politiefunctionaris. Discussies of deze methoden al dan niet toegestaan zijn of moeten worden, zijn in volle gang. Intussen verkeert de praktijk echter in een luchtledig. De Kantonsraad van Zürich heeft in november 1987 een motie aangenomen waarin de indirecte getuigenis alleen geaccepteerd wordt als een directe getuigenverklaring materieel onmogelijk is. Het Instituut voor Criminalistiek te Zürich heeft echter de noodzaak van het gebruik van indirecte getuigenverklaringen naar voren gebracht. Volgens de auteur moeten de inzichten die de politie zelf verworven heeft nu in de openbaarheid worden gebracht. Hij schetst de problemen waar de politie in de praktijk op stuit bij toepassing van de nieuwe methoden. De betrokken partijen, politie, Openbaar Ministerie en de rechterlijke macht, geraken in een belangenconflict zolang geen overeenstemming over toegestane methoden wordt bereikt en door de wetgever wordt geformaliseerd. Met literatuuropgave.

16

Wood, D.

Dangerous offenders, and the morality of protective sentencing

The criminal law review, juli 1988, pp. 424-433

Er is een groeiende belangstelling voor het probleem van de gevaarlijke delinquent. Sommigen vinden, dat ter bescherming van de maatschappij permanente vrijheidsbeneming na het aflopen van de straftijd gerechtvaardigd is. Aanhangers van de vergeldingstheorie daarentegen beschouwen vrijlating na het uitzitten van de opgelegde straf als het enig juiste. In dit artikel worden verschillende meningen m.b.t. permanente bewaring vergeleken. De auteur vindt toepassing van beschermende veroordeling onjuist, maar acht civiele detentie van gevaarlijke personen, al dan niet delinquent, moreel gezien gerechtvaardigd, aangezien dit geen straf is en het vergelijkbaar is met het in quarantaine houden van dragers van levensbedreigende besmettelijke ziektes. Walker daarentegen is voor preventief gevangen houden van gevaarlijke criminelen. Hij maakt geen onderscheid tussen schuldig en gevaarlijk, zodat beschermende vonnissen ook op gevaarlijke niet-criminelen toegepast kunnen worden. Floud en Young wijzen op het recht om als onschuldig beschouwd te worden, op het principe van de rechtvaardige verdeling van risico's en het onderscheid tussen bedoelde (misdrijf) en onbedoelde schade (gevaarlijke ziekte). Zij verwerpen in verband daarmee civiele detentie van niet-criminele gevaarlijke personen, hebben geen bezwaar tegen in quarantaine houden van dragers van gevaarlijke ziektes en zijn voorstander van beschermende gevangenisstraf voor gevaarlijke delinquenten.

Yarmey, A.D., P.K. Popiel

Judged value of medical versus psychological expert witnesses
International journal of law and psychiatry, 11e jrg., nr. 2, 1988, pp. 195-204

In dit Canadese onderzoek wordt ingegaan op de opvattingen van verdedigers, aanklagers, psychiaters, klinische en experimentele psychologen over de waarde van uitspraken van expert-getuigen met hetzij een medische hetzij een psychologische achtergrond. De auteurs beperken zich tot verklaringen van deskundigen omtrent de algemene conditie van de verdachte, zijn of haar gevaarlijkheid en omtrent de accuraatheid van waarnemingen van ooggetuigen. De bedoeling was tevens om vast te stellen wat de kennis was van verdedigers en aanklagers inzake verschillen tussen psychiaters en psychologen, en tussen klinische en experimentele psychologen. Omtrent vraagstukken m.b.t. algemene conditie werden uitspraken van psychiaters het meest waardevol geacht. Zowel verdedigers als aanklagers kenden evenveel waarde toe aan verklaringen van psychiaters en klinisch-psychologen over gevaarlijkheid. Experimentele psychologen werden als competente deskundigen beschouwd waar het gaat om problemen m.b.t. de menselijke waarneming. Een relatief groot aantal aanklagers was niet op de hoogte van het verschil tussen psychiaters en psychologen, en tussen klinische en experimentele psychologen.
Met literatuuropgave.

Criminologie

Amelang, M., J. Schahn e.a.

Techniken der Neutralisierung: eine modelltestende Untersuchung auf der Basis offizieller und selbstberichteter Delinquenz
Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform, 71e jrg., nr. 3, 1988, pp. 178-191

In dit artikel wordt de invloed van neutralisatietechnieken, internalisering van conforme gedragsnormen en het zelf vermelden van delinquent gedrag op jeugdige (mannelijke) proefpersonen onderzocht. In totaal namen 218 proefpersonen - 55 soldaten, 85 leerlingen bij het beroepsonderwijs, 56 jeugdigen in preventieve hechtenis en 22 gedetineerden - deel aan het onderzoek door middel van vragenlijsten. Na het elimineren van onvolledige en onjuist ingevulde formulieren bleven 187 proefpersonen over. Een interne differentiatie van neutralisatietechnieken, zoals aangegeven door Sykes en Matza, t.w. 5 categorieën: het weigeren van de verantwoording, ontkenning van het onrecht, afwijzen van het slachtoffer, verdoemen van hen die verdoemen en een beroep doen op hogere instanties, kon empirisch niet worden aangetoond. In plaats daarvan gaven alle resultaten aanleiding te veronderstellen, dat er sprake is van één algemene neutralisatiefactor. De gedetineerden vertoonden t.o.v. hen die zich niet in gevangenschap bevonden hogere waarden wat deze algemene neutralisatiefactor en het zelf vermelden van delinquent gedrag betreft, maar lagere waarden waar het ging om internalisering van conforme normen. Binnen de onderscheiden groepen bleek er eveneens een significant verband te bestaan tussen de

neutralisatie en de mate van delinquentie. In het bivariate geval bleek de delinquentie-variante beter te kunnen worden verklaard door neutralisatie dan door internalisering van conforme normen. In strijd met de verwachtingen bleken internalisering van conforme normen en verdere variabelen omtrent doelen, normen en waarden van de proefpersonen irrelevant te zijn als moderatoren in de relatie tussen neutralisatie en mate van delinquentie.

Met literatuuropgave.

19

Benson, M.L., E. Walker

Sentencing the white-collar offender

American sociological review, 53e jrg., nr. 2, 1988, pp. 294-302

De auteurs willen met hun onderzoek de studie toetsen van Wheeler, Weisbud et al. die een onderzoek deden naar het verband tussen sociaal-economische status van overtreeders en de zwaarte van de sanctie. De auteurs deden hun onderzoek onder alle tussen 1970 en 1980 wegens witte-boorden criminaliteit veroordeelden in een niet nader genoemde Amerikaanse federale rechtbank. Er waren vier onafhankelijke variabelen (daad gerelateerd, dader gerelateerd, proces gerelateerd en overige) en twee afhankelijke variabelen (enerzijds wel of niet veroordeeld, anderzijds de hoogte van de straf). De auteurs maakten gebruik van de logistieke regressie analyse. Hun onderzoeksresultaten gaven een aantal belangrijke verschillen te zien met de conclusies van Wheeler. Zij concluderen dat sociaal-economische status niet, en etnische afkomst wel gerelateerd zijn aan de zwaarte van de sanctie. De auteurs analyseren tot slot op kritische wijze de door

Wheeler onderzochte rechtbanken ter verklaring van de hierboven genoemde verschillen.

Met literatuuropgave.

20

Rock, P. (red.)

The mannummer: A history of British criminology

The British journal of criminology, 28e jrg., nr. 2, 1988

In dertien artikelen wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis van de criminologie in Groot Brittannië; zes artikelen beschrijven ieder een periode uit de Britse criminologie, vanaf 1870 tot op de huidige dag. De overige zeven artikelen bespreken ieder een bepaald aspect van de ontwikkelingen in de Britse criminologie. Achtereenvolgens komen aan de orde: ontwikkelingen in de methodologie, bijdragen vanuit de psychologie, invloeden van het feminisme, ontwikkelingen in het straf(proces)recht, ontwikkelingen in de criminaliteit, veranderingen in de rol van de overheid, en invloeden van radicale wetenschappelijke stromingen. Uit dit themanummer wordt duidelijk dat de tijd van de elkaar bestrijdende wetenschappelijke stromingen in de Britse criminologie voorbij is, en dat deze zich ontwikkelt tot een 'normale' wetenschap, waarin niet zozeer de benaderingswijzen alswel de objecten van onderzoek aan verandering onderhevig zijn. Met literatuuropgave.

21

Clark, R.D.

Celerity and specific deterrence; a look at the evidence

Canadian journal of criminology, 30e jrg., nr. 2, 1988, pp. 109-120

In de afschrikkingstheorie m.b.t. het effect van straffen is van de drie elementen 'ernst, zekerheid en snelheid' van de straf lange tijd

het laatste het belangrijkste geacht. Toch is er weinig empirisch onderzoek verricht naar het effect van de snelheid van het straffen en geven de conclusies die tot nu toe konden worden getrokken, geen eenduidig beeld. Wel werd de invloed van de duur tussen bepaald gedrag en de sanctie op de afschrikwekkende werking vele malen in laboratoriumsituaties onderzocht, zowel bij dieren als bij mensen. Wanneer alleen de snelheid en niet de andere twee elementen wordt onderzocht, blijkt dat een snelle straf het leggen van een causaal verband tussen het ongewenste gedrag en de sanctie bevordert. Als echter ook de andere elementen bij het onderzoek worden betrokken, of ook bijv. cognitieve vaardigheden van de proefpersonen, dan blijkt het effect niet significant meer. Wanneer men deze resultaten wil extrapoleren naar werkelijke situaties, moet echter ook nog een aantal andere vragen worden beantwoord, zoals: op welk moment begint de straf? Als men aanneemt dat de straf al begint bij de arrestatie, kan men bijv. de hele procedure die aan de feitelijke bestraffing voorafgaat ook als straf beschouwen. Ook zouden volgens de auteur de niet wettelijk bepaalde factoren die een afschrikwekkende werking uitoefenen moeten worden meegewogen bij onderzoek naar het effect van de snelheid van het straffen. Tot slot zouden meer individuele gegevens van de daders, zoals recidive, soort delict en persoonskenmerken, bij empirisch onderzoek moeten worden betrokken.

Met literatuuropgave.

22

Fiala, R., G. LaFree

Cross-national determinants of child homicide

American sociological review, 53e jrg., nr. 3, 1988, pp. 432-445

Kindermishandeling is meer dan alleen maar het gevolg van individuele pathologie. In de literatuur komt een viertal sociaal-structurele oorzaken naar voren. Ten eerste stress door economische factoren als armoede en werkloosheid. Ten tweede door sociale desorganisatie samenhangend met snelle sociale veranderingen. Ten derde door een cultuurpatroon dat het gebruik van geweld legitimeert. De vierde structurele achtergrond wordt gevormd door de gevolgen van sociale isolatie van gezinnen. Het cijfermateriaal m.b.t. doodslag op kinderen werd gebaseerd op gegevens van de World Health Organization. De auteurs maakten gebruik van de regressieanalyse om het effect van de hierboven genoemde variabelen te bepalen in zowel ontwikkelde als minder ontwikkelde maatschappijen. De resultaten wijzen erop dat de factor 'economische stress' de grootste verklarende waarde heeft. De drie andere samenhangen konden niet of nauwelijks ondersteund worden. Tot slot bespreken de auteurs enkele wegen waarlangs een vervolgonderzoek opgezet zou kunnen worden. Met literatuuropgave.

23

Freiberg, A.

The state is a victim of crime

The Australian and New Zealand Journal of Criminology, 21e jrg., nr. 1, 1988, pp. 20-31

Er is nog weinig onderzoek gedaan naar collectiviteiten – in het bijzonder de staat – als slachtoffers van criminaliteit. De auteur

beschouwt dit als een belangrijke leemte in de victimologie en gaat in dit artikel de rol na van de staat als slachtoffer van criminaliteit. Hij concentreert zich daarbij vooral op de schade, geleden door (economische) witte boorden-criminaliteit. De staat als slachtoffer van criminaliteit is in bepaalde opzichten uniek. Alleen de staat kan misdrijven definiëren en daardoor bepalen wanneer en hoe slachtoffer/dader-relaties ontstaan. Voor het overige heeft de staat dezelfde problemen als andere collectiviteiten: zijn grootte en zijn onpersoonlijke en amorfe karakter. Bij misdaden tegen de staat is er zelden sprake van een direkt zichtbaar slachtoffer. Frauduleus handelen ten opzichte van de staat wordt daardoor vaak niet als een echt ernstig vergrijp ervaren en de daders zijn dan ook dikwijls gewone, ordelievende burgers die er geen been in zien om bijv. de belastingen te ontduiken. In dit artikel is slechts een eerste begin gemaakt met de studie van collectiviteiten als slachtoffer van criminaliteit. De auteur pleit ervoor om in het victimologisch onderzoek niet langer zo goed als alleen maar aandacht te besteden aan de individuele slachtoffers, maar ook verdere studies te doen naar collectiviteiten als slachtoffer. Met literatuuropgave.

24

Girouard, D.

Les femmes incarcérées pour vol qualifié, au Québec, en 1985: importance de leur rôle

Canadian journal of criminology, 30e jrg., nr. 2, 1988, pp. 121-134

In het artikel staan twee vragen centraal: wat is de rol van vrouwen bij gekwalificeerde diefstal en wat is de relatieve ernst van deze door hen gepleegde

delicten. De auteur verrichtte een literatuuronderzoek en geeft een samenvatting van de resultaten van onderzoeken. Daarnaast interviewde zij zelf alle vrouwen die in 1985 in Quebec werden ingesloten wegens gekwalificeerde diefstal (n = 13). Uit de literatuur komt naar voren dat pas de laatste jaren de mening postvat dat de rol van vrouwen bij deze delicten niet bescheiden en secundair is, maar dat zij wel degelijk een actief aandeel hebben. De interviews die de auteur met de vrouwen in de gevangenis van Quebec hield (een beperkte groep) en de officiële rapportage over hen bevestigen deze veranderde opvatting: zij waren actief betrokken bij de voorbereiding, gebruikten meestal fysieke kracht en hanteerden soms een (ongeladen) vuurwapen ter intimidatie. Meer dan driekwart pleegde het delict onder invloed van alcohol, drugs of geneesmiddelen. Op grond van een samengestelde index voor de ernst van de delicten (voorbedachte rade, planning, intimidatie, agressie en gebruik van een vermomming) werd vastgesteld dat bijna alle (29 van de in totaal 33) gepleegde delicten moeten worden gekenmerkt als ernstig of zeer ernstig. Met literatuuropgave.

25

Hirschi, T., M. Gottfredson

Causes of white-collar crime
Criminology, 25e jrg., nr. 4, 1987, pp. 949-974

De auteurs zijn van mening dat er ten onrechte vaak een onderscheid gemaakt wordt tussen witteboorden-criminaliteit en 'gewone' criminaliteit. Een gevolg hiervan is, dat de meeste theorieën voor het verklaren van witteboorden-criminaliteit tekortschieten. De auteurs proberen eerst aan de hand van een aantal vragen een definitie te geven van het begrip

witteboorden-criminaliteit: is witteboorden-criminaliteit criminaliteit? Plegen personen uit de hogere sociale lagen misdaden? Verschilt witteboorden-criminaliteit van gewone criminaliteit? In welk opzicht verschillen witteboorden-criminelen van gewone criminelen? In welk opzicht verschilt witteboorden-criminaliteit van gewone criminaliteit? Op grond van de antwoorden op deze vragen zijn de auteurs tot een nieuwe, voor alle soorten criminaliteit geldende theorie gekomen. Aan de hand van empirisch onderzoek tonen zij aan waarom de andere bestaande theorieën in hun ogen niet deugen. Een van de oorzaken daarvan is volgens hen gelegen in het feit dat de meeste andere onderzoekers witteboorden-criminaliteit teveel vanuit hun eigen discipline (sociologie, economie, psychologie) benaderen.

Met literatuuropgave.

26

Jongman, R.W.

Over macht en onmacht van de sociale controle; ontwikkelingen van de Nederlandse criminaliteit
Tijdschrift voor criminologie,
nr. 1, 1988, pp. 4-31

Eerdere analyses van veroordelingscijfers over de periode 1850 t/m 1978 toonden aan dat de stijging in de Nederlandse criminaliteit werd veroorzaakt door jongens die vooral vermogensmisdriven en vernieling pleegden. Recent onderzoek heeft aangetoond dat er een sterke samenhang bestaat tussen werkloosheid en criminaliteit. De sterke toename van de werkloosheid van de afgelopen jaren en de in samenhang daarmee in omvang gegroeide onderklasse heeft er toe geleid dat de stijging van de criminaliteit niet langer meer het domein is van

de 12- tot 17-jarige jongens en van de 18- tot 20-jarigen. Na 1978 is ook onder de 21- tot 24-jarigen weer sprake van een stijging en zelfs onder volwassenen is na jaren van daling weer een toename te constateren.

Bovendien geldt een en ander niet meer uitsluitend voor mannen, maar ook voor vrouwen. Met de in omvang sterk toegenomen onderlaag van de bevolking is ook de relatieve deprivatie toegenomen. De drijfveren die tot criminaliteit leiden zijn sterker geworden, temeer daar een belangrijke maatschappelijke binding als (het perspectief op) het hebben van werk is verdwenen. Steeds meer mensen zijn niet meer in staat zich bepaalde basisbehoeften aan te schaffen, maar zullen zich wel het morele recht toekennen te stelen. De huidige regeringsmaatregelen, geïnspireerd door de commissie Roethof, zullen hier weinig aan kunnen veranderen, omdat zij de bindingen met de samenleving onvoldoende kunnen versterken. De maatregelen zijn vooral gericht op de externe controle en niet zozeer op de interne controle. Overtuigingen veranderen door middel van morele boodschappen zal weinig succes hebben. Op het relatiedomein beschikt de overheid nauwelijks over middelen. Resteert het terrein van de maatschappelijke bindingen. Een gelijkwaardiger werkverdeling biedt de beste mogelijkheden, maar daarover is de auteur niet al te optimistisch.

Met literatuuropgave.

27

Killias, M.

Diskriminerendes Anzeigeverhalten von Opfern gegenüber Ausländern?

Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform, 71e jrg., nr. 3, 1988, pp. 156-166

De hypothese, dat er bij vergrijpen door buitenlanders eerder aangifte wordt gedaan dan bij misdaden, bedreven door de autochtone bevolking en dat hierdoor de oververtegenwoordiging van buitenlanders in de criminaliteitsstatistieken kan worden verklaard, is reeds jaren gemeengoed in de criminologie. Besproken wordt een Zwitserse slachtofferenquête, teneinde de juistheid van deze hypothese na te gaan. Uit de resultaten van dit onderzoek, gehouden onder 3500 willekeurig gekozen huishoudens in het Italiaans- en Duitstalige deel van Zwitserland blijkt dat slachtoffers van geweldsdelicten aangifte doen, ongeacht de nationaliteit van de dader. Discriminatie van buitenlanders op dit gebied werd door het betreffende onderzoek niet bevestigd, ook niet na invoering van diverse variabelen, zoals de ernst van het vergrijp, de nationaliteit van het slachtoffer en bekendheid van het slachtoffer met de dader. De auteur concludeert dat de oorzaak van een eventueel hogere criminaliteit van buitenlanders in Europa dan ook niet moet worden gezocht in selectieprocessen door de autochtone bevolking, maar in het gedrag zelf van de betreffende bevolkingsgroep, in casu buitenlanders.

28

Krahé, B.

Victim and observer characteristics as determinants of responsibility attributions to victims of rape

Journal of applied social psychology, 18e jrg., nr. 1, 1988, pp. 50-58

Vaak worden vrouwen zelf verantwoordelijk gehouden voor het feit dat ze het slachtoffer van verkrachting geworden zijn. Deze studie onderzoekt in hoeverre de toeschrijving van verantwoordelijkheid aan het slachtoffer afhankelijk is van kenmerken van de beoordelaar en van de informatie die deze heeft over het gedrag van het slachtoffer. Studie 1, waarin 72 respondenten (benaderd in stations en winkelcentra) naar aanleiding van een anecdotische gevalsbeschrijving een vragenlijst invulden, laat zien dat de sekse van de beoordelaar niet van invloed is op de mate waarin men het slachtoffer verantwoordelijk houdt. Daarnaast blijkt dat respondenten met stereotype denkbelden over verkrachting het slachtoffer meer verantwoordelijk hielden. Studie 2, waarin opnieuw 72 respondenten een vragenlijst invulden, repliceerde deze resultaten en toont daarnaast aan dat vooral de groep respondenten met stereotype denkbelden over verkrachting gevoelig is voor informatie over het gedrag van het slachtoffer: wanneer het slachtoffer in de anecdote rol-discrepant gedrag vertoonde, werd zij door deze groep respondenten meer verantwoordelijk gehouden voor het feit dat ze verkracht werd. Met literatuuropgave.

Mansel, J.

Ausländische Frauen und Mädchen unter Tatverdacht
 Monatsschrift für Kriminologie
 und Strafrechtsreform, 71e jrg.,
 1988, pp. 166–178

In dit artikel wordt nader ingegaan op de algemeen heersende opvatting, dat buitenlandse vrouwen en meisjes minder snel dan hun Duitse seksegenoten door de politie als verdachten worden geregistreerd. Een en ander zou te verklaren zijn door de streng-traditionele rolverdeling binnen de gezinnen en de daarmee gepaard gaande beperkte bewegingsvrijheid van buitenlandse vrouwen en meisjes. Een vergelijkend empirisch onderzoek naar de statistisch geregistreerde criminaliteit van Duitse, Turkse en Italiaanse vrouwen bevestigt deze stelling echter niet. Uit het soort van delicten, waarbij Turkse en Italiaanse vrouwen oververtegenwoordigd zijn, kan evenwel geconcludeerd worden, dat het niet in eerste instantie hun nationaliteit is, die tot deze oververtegenwoordiging leidt, maar dat primair de volgende factoren een rol spelen: de sociaal minder bevoorrechte positie van buitenlandse vrouwen en meisjes; allochtone vrouwen staan bloot aan een veel intensievere sociale controle, ook van de zijde van de autochtone bevolking; het algemeen bestaande wantrouwen van de autochtone bevolking leidt ertoe dat de Duitsers eerder geneigd zijn allochtone vrouwen aan te geven bij de politie dan – voor eenzelfde vergrijp – Duitse vrouwen en meisjes. Met literatuuropgave.

Mansel, J.

Informelle Kontrolle zur Verhinderung von Kriminalisierung
 Kriminologisches Journal, 20e
 jrg., nr. 2, 1988, pp. 121–142

Gegeven hun a) sociaal minder bevoorrechte positie, b) het bestaan van een strafrechtelijk instrument, dat bijna uitsluitend buitenlanders discrimineert (Ausländergesetz), c) de discriminatie waaraan zij dagelijks worden blootgesteld, d) de op grond van hun 'anders-zijn' veel strengere controle van de zijde van de autochtone bevolking en e) het grotere wantrouwen van de Duitsers ten opzichte van buitenlanders en de daaruit voortvloeiende grotere bereidheid om aangifte te doen, mag worden verwacht dat de criminaliteit onder jonge buitenlanders hoger zal zijn dan die van jonge Duitsers die zich in een vergelijkbare maatschappelijke positie bevinden. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. In dit artikel wordt, aan de hand van een interview met 39 jonge Turken, Italianen en Duitsers, naar een verklaring hiervoor gezocht. De geringere criminaliteit van jonge mannelijke Turken en Italianen moet in eerste instantie worden toegeschreven aan de strengere informele controle door de familie bij jonge Turken en – in mindere mate – bij jonge Italianen. Doordat de ouders ervoor zorgen, dat de vrije tijd van hun kinderen hoofdzakelijk binnen de eigen kring wordt doorgebracht, 'beschermen' zij hun kinderen tegen een eventuele (discriminerende) formele controle. De situatie van de jonge Italianen is in zoverre verschillend van die van de Turken, dat zij enerzijds minder streng door hun ouders worden gecontroleerd en dat anderzijds de Duitsers minder

wantrouwend tegenover Italianen staan.

Met literatuuropgave.

31

Maue, R.

Strukturalistische Kriminologie; Eine theoretische und methodische Neuorientierung in der Wissenschaft vom abweichenden Verhalten

Kriminalistik, 42e jrg., nr. 6, 1988, pp. 335-338

De auteur houdt een pleidooi voor de ontwikkeling van een nieuwe criminologie, nl. een structuralistische, en geeft hiervoor een aanzet. Het structuralisme beoogt feiten te verklaren uit hun inbedding in de hun omgevende totale structuur. Criminaliteit bezien in het licht van de haar omgevende totale structuur is geen eenvoudige opgave volgens de auteur, maar moet toch worden nagestreefd. Pogingen om de structuren waarin afwijkend gedrag plaatsvindt te analyseren om aldus de posities en functies ervan duidelijk te maken, hebben een principieel ander doel dan de traditionele criminologie. Structuralistische criminologen willen zich bewust verwijderen van de theoretische en methodologische concepten van de traditionele criminologie en m.b.v. de door hen voorgestane methode een andere symbolische ordening van criminaliteit opbouwen. De terminologie waarvan zij zich bedient hangt dicht aan tegen de linguïstiek en de psychoanalyse.

32

Nee, C., M. Taylor

Residential burglary in the Republic of Ireland: a situational perspective

The Howard journal of criminal justice, 27e jrg., nr. 2, 1988, pp. 105-116

Deze studie bouwt voort op

eerdere studies in Engeland, waarin werd aangetoond dat bepaalde kenmerken van een woning de kans op inbraak aanzienlijk verhogen. De centrale vraagstelling is, in hoeverre Ierse inbrekers dezelfde afwegingen maken als hun Engelse collega's bij de beslissing om wel of niet een inbraak te plegen. Daartoe werden 50 gedetineerde inbrekers in Ierse gevangenis geïnterviewd. In Ierland kunnen inbrekers gestolen goederen gemakkelijker kwijt via helers dan in Engeland, hetgeen een inbraak in Ierland relatief aantrekkelijk maakt. Bij de selectie van hun doelen letten Ierse inbrekers, meer dan Engelse inbrekers, op de mogelijkheid om de woning aan de achterzijde te benaderen, terwijl de aanwezigheid van struiken om zich te verschuilen een minder belangrijke rol speelt. De auteurs stellen dat het beleid ten aanzien van inbraakpreventie vooral gericht moet zijn op het beïnvloeden van de afwegingen van inbrekers. Onderzoek naar de maatschappelijke oorzaken van inbraak zal minder effectief zijn. Met literatuuropgave.

33

Shavit, Y., A. Rattner

Age, crime, and the early life course

American journal of sociology, 93e jrg., nr. 6, 1988, pp. 1457-1470

Criminaliteit is het hoogst omstreeks het midden en eind van de tienertijd en daalt daarna. Volgens Greenberg kan dit toegeschreven worden aan stress-situaties in deze periode, omdat men zich vaak achtergesteld voelt en nog geen toegang heeft tot de volwassenenwereld. Criminaliteit daalt als men de school verlaat, werk vindt, in dienst gaat of trouwt en als door dit alles de

informele sociale controle toeneemt. Hirschi en Gottfredson vinden echter, dat de leeftijdsverdeling van crimineel gedrag hiermee niet voldoende verklaard wordt en beweren, dat de vorm van de leeftijdsverdeling bij criminaliteit onveranderlijk is, dwars door allerlei sociale groeperingen heen. Volgens hen kan het effect van de leeftijd niet verklaard worden door variaties in achtergrond- en levensloopvariabelen zoals opleiding, werk, huwelijk en militaire dienst en levert een longitudinale studie in verband hiermee geen extra informatie op. Om de juistheid van deze opvattingen te toetsen deed de auteur in 1980 en 1981 onderzoek onder Joods-Israëliëse mannen van 26 en 27 jaar en verzamelde 2144 levensgeschiedenissen. Hij kwam tot dezelfde conclusies als Hirschi en Gottfredson, maar acht het wel van belang om gegevens te verzamelen door longitudinaal onderzoek om vertekening van uitkomsten te voorkomen. Met literatuuropgave.

34

Stark, R.

Deviant places: a theory of the ecology of crime

Criminology, 25e jrg., nr. 4, 1987, pp. 893-910

Het is bekend dat zich in bepaalde buurten, ondanks herhaalde en volledige veranderingen in de samenstelling van de populatie van die buurten, een hoog criminaliteitsniveau handhaaft. Er moet in zulke gevallen iets met de buurt als zodanig aan de hand zijn wat er voor zorgt dat het criminaliteitsniveau hoog blijft. De auteur probeert een eeuw ecologisch onderzoek naar criminaliteit vast te leggen in 30 stellingen om zo te komen tot een theorie van 'deviante buurten'. In de theorie

wordt er van uitgegaan dat buurten met veel criminaliteit en deviant gedrag worden gekenmerkt door dichte bevolkingsgraad, armoede, gemengd gebruik (woon- en werkactiviteiten bestaan naast elkaar), hoge bevolkingsmobiliteit en verval. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan morele reacties van buurtbewoners op deze buurtkenmerken (moreel cynisme onder de bewoners, toenemende motivatie voor deviantie, afnemende sociale controle). Tenslotte wordt beschreven hoe het deviant gedrag, als gevolg van deze reacties, versterkt wordt. Deze ecologische misdaadtheorie beoogt een verklaring te geven voor de vraag waarom criminaliteit en deviantie zo sterk in bepaalde buurten zijn geconcentreerd, zonder bij de beantwoording van die vraag, zoals zo vaak gebeurt, uit te gaan van 'de mens' maar veel meer van 'de buurt'.

Met literatuuropgave.

35

Williams, K.R., R.L. Flewelling

The social production of criminal homicide: a comparative study of disaggregated rates in American cities

American sociological review, 53e jrg., nr. 3, 1988, pp. 421-431

Een belangrijk probleem – zo menen de auteurs – bij vergelijkende studies over doodslag is, dat dit concept gebruikt wordt als ware het een homogene categorie. Deze studies tonen daarom vaak inconsistente resultaten. In hun artikel zetten de auteurs uiteen op welke wijze deze categorie gedifferentieerd kan worden naar een aantal theoretisch zinvolle subcategorieën. Zij maken daarbij gebruik van een drietal theoretische invalshoeken: het verband tussen doodslag en sociale desin-

tegratie, tussen doodslag en armoede, en de invloed van een gewelddadige culturele oriëntatie op dodelijk geweld. Zij hanteren twee criteria ter desagregatie van de doodslag-categorie. Het eerste criterium betreft de aard van de aan de doodslag voorafgaande gebeurtenissen en het tweede de aard van de relatie tussen dader en slachtoffer. De auteurs betrekken in hun onderzoek alleen gevallen van 'non-negligent manslaughter'. Op grond van criminaliteitscijfers over de periode 1980-1984 bleek onder meer dat met toenemende intimiteit in relaties de kans toeneemt dat doodslag voortkomt uit conflict.

Met literatuuropgave.

36

Wright, R., R. H. Logie
How young burglars choose targets

The Howard journal of criminal justice, 27e jrg., nr. 2, 1988, pp. 92-104

Voor het opzetten van een effectief inbraak-preventieprogramma is het noodzakelijk inzicht te hebben in de manier waarop inbrekers hun doelen kiezen. Daartoe werden tien jonge gedetineerde inbrekers geïnterviewd aan de hand van een setje foto's, waarop woningen stonden afgebeeld die al dan niet bepaalde kenmerken (goed hang- en sluitwerk, bordje met 'wacht u voor de hond', struikgewas, alarm-installatie, geparkeerde auto) hadden. Dezelfde foto's werden voorgelegd aan tien huiseigenaren. De resultaten laten zien dat de inbrekers vooral letten op de mogelijkheid zich te verschuilen (struikgewas), onopgemerkt te blijven (hond en alarminstallatie) en op de mogelijke aanwezigheid van bewoners (geparkeerde auto). De kwaliteit van het hang- en

sluitwerk was voor de inbrekers geen belangrijke factor. Daarentegen bleken de huiseigenaren het hang- en sluitwerk als erg belangrijke factor aan te merken voor de kans op inbraak, terwijl men de aanwezigheid van struikgewas en een geparkeerde auto minder belangrijk achtte. De auteurs suggereren dat preventieprogramma's meer moeten inspelen op maatregelen, die de woning in de ogen van inbrekers minder aantrekkelijk maken. Met literatuuropgave.

Gevangeniswezen

37

Bernasco, W., A.J.F.M. Kerkhof e.a.

Suïcidaal gedrag van gedetineerden in Nederland; een exploratief onderzoek

Tijdschrift voor criminologie, nr. 1, 1988, pp. 61-76

Onder gedetineerden is sprake van een sterk verhoogd suïcide-risico. Zowel het aantal suïcides als het aantal suïcidepogingen zijn de afgelopen twintig jaar sterk gestegen. Dossieronderzoek, aangevuld met administratief-juridische en medische gegevens van 44 suïcides en 198 suïcidepogingen, waarbij is vergeleken met gegevens van twee steekproeven van niet-suïcidale gedetineerden, heeft uitgewezen dat de meeste suïcides worden gepleegd door middel van verhangen. Bij suïcidepogingen gaat het vooral om het snijden in polsen of armen en het inslikken van voorwerpen. Suïcidaal gedrag van gedetineerden vindt overwegend plaats in de cel, kort na insluiting 's avonds en tijdens de eerste periode van detentie. Deprivatie en de spanningen rond arrestatie en rechtsgang lijken een sterk ontwrichtende werking te hebben.

De ernst van het delict en in samenhang daarmee de lengte van de straf spelen eveneens een rol. Gedetineerden die in het buitenland zijn geboren en geen Nederlands spreken vertonen meer suïcidaal gedrag. Uit vraaggesprekken met 25 suïcidepogers en 28 inrichtingswerkers is naar voren gekomen dat er vaak sprake is van problemen op diverse terreinen: het strafrechtelijk proces, de inrichtingssituatie, relaties, de thuissituatie en verslaving. Als motief noemt een meerderheid, naast andere zaken, doodswensen. Inrichtingswerkers daarentegen menen dat het de gedetineerden vooral gaat om iets gedaan te krijgen. In veel gevallen is het mogelijk een suïcidale crisis te signaleren. Een belangrijke indicatie is het voorkomen van een of meer pogingen in het verleden. Van de geïnterviewde gedetineerden had 75% al eerdere pogingen gedaan. Deze bleken bij de inrichtingswerkers echter zelden bekend. Ook het uiten van suïcidale gedachten kan een aanwijzing vormen. Analyse van medische gegevens wijst uit dat suïcidale gedetineerden vaker depressiviteit, slapeloosheid en zelfisolierend gedrag vertonen. Het lijkt van belang om tijdens de eerste detentiefase en tijdens routinematige medische controles een indruk te verkrijgen van de psychische weerbaarheid van de gedetineerden. Inventarisatie van eerdere pogingen, extra aandacht voor allochtone gedetineerden en uitwisseling van informatie tussen inrichtingen verdienen daarbij de aandacht.

Met literatuuropgave.

38

Haar, G. ter

Partners van mannelijke (ex-) gedetineerden

Proces, 67e jrg., nr. 7/8, 1988,

pp. 195-204

Relaties van gedetineerden zijn vaak het slachtoffer van een traumatische ervaring wanneer hun partner (of een ander lid van hun relatie-systeem) verdacht wordt van crimineel gedrag. Plotseling krijgen zij te maken met politie, gevangenis, huiszoekingen enz. De auteur signaleert knelpunten en geeft aanbevelingen om de positie van de, meestal vrouwelijke, relaties van de ruim 95% mannelijke gedetineerden te verbeteren. De aanbevelingen hebben betrekking op de houding van de politie bij het onderzoek, huiszoekingen en in verzekeringstelling, op de rol van de advocaat en de reclasseringsambtenaar. Deze laatste kan met zijn maatschappelijk werk-achtergrond hulp bieden bij financiële moeilijkheden, huisvestingsproblemen en contact met de partner. De problematiek rond dit contact wordt geschetst (duur en frequentie van de bezoeken in de HvB's en gevangnissen worden te kort bevonden) evenals de hulpverlening bij psychische problemen die bij de relatie rijzen wanneer de partner gedetineerd wordt. De positie van vrouwen van (ex-)gedetineerden dient volgens de auteur betrokken te worden in discussies omtrent straf- en penitentiair recht. Met literatuuropgave.

39

Kommer, M.M.

Gevangenisbouw in internationaal perspectief

Balans, 19e jrg., nr. 5, 1988, pp. 7-10

Het Nederlandse gevangeniswezen staat in het buitenland in hoog aanzien. De vraag is echter of dit ook geldt voor onze penitentiaire nieuwbouwplannen. De auteur vergelijkt deze plannen met die in de VS en in Groot-Brittannië. Het

nieuwbouwprogramma in de VS is onvergelykbaar veel groter dan het Nederlandse. Belangrijkste parallel met de Nederlandse situatie is het beperkte budget. De oplossingen daarvoor in Californië zijn vergaande standaardisatie, slaapzalen in plaats van één-persoonscellen en lease-constructies om de financiering te vereenvoudigen. In Groot Brittannië is in tegenstelling tot in Nederland veel publicitaire aandacht gevraagd voor de bouwkundige opzet van de nieuw te bouwen penitentiaire inrichtingen. In Engeland is die opzet vooral geïnspireerd vanuit de problematische leefomstandigheden in de bestaande inrichtingen. In Nederland is de bouwkundige opzet van de nieuwbouwinrichtingen vooral ingegeven door krappe financiële omstandigheden. De auteur concludeert dat het Nederlandse gevangeniswezen in een aantal opzichten niet slechts zijn voorsprong op het buitenland aan het verliezen is, maar zelfs wordt voorbijgestreefd. Dit blijkt vooral als de Nederlandse bouwtekeningen worden vergeleken met de Angelsaksische foto's en tekeningen. De auteur betreurt het vooral dat zowel gedetineerden als personeel de komende honderd jaar worden opgescheept met gebouwen die ons nu al een eeuw achteruit dreigen te zetten.

40

Maguire, K.E., T.J. Flanagan

e.a.

Prison labour and recidivism

Journal of quantitative criminology, 4e jrg., nr. 1, 1988, pp. 3-18

In het Amerikaanse gevangeniswezen hebben werkprogramma's altijd een centrale rol ingenomen. Dergelijke programma's hebben altijd een tweeledig doel voor

ogen: een economisch (het verminderen van de onderhoudskosten van de gedetineerden) en een pedagogisch (de gevangenen verantwoordelijkheidsgevoel e.d. bijbrengen). Probleem hierbij is echter het feit dat veel van het in de gevangenis geleerde werk daarbuiten nauwelijks kans op een baan biedt. Het voorkomen van recidive, een van de doelen van werkprogramma's in de gevangenis, komt hiermee ernstig onder druk te staan. De auteurs hebben onderzoek gedaan onder 1794 mannelijke gedetineerden (856 deelnemers aan werkprogramma's en 938 niet-deelnemers) die zes maanden of langer opgesloten zaten. Op grond van een uitgebreid statistisch onderzoek komen zij tot de conclusie dat het verschil in recidive tussen de deelnemers aan werkprogramma's en de anderen verwaarloosbaar is. Eventuele verschillen zijn eerder in verband te brengen met verschillen tussen de beide groepen; factoren als huidskleur, type misdrijf, drugsgebruik, werkloosheid en arbeidsverleden zijn bepalender voor recidive dan het deelnemen aan een arbeidsprogramma in de gevangenis. Deze resultaten zouden, aldus de auteurs, aanleiding moeten zijn om de waarde van arbeidsprogramma's in de gevangenis opnieuw te bezien en de programma's wellicht anders te structureren.

Met literatuuropgave.

41

Shivrattan, J.L.

Social interaction training and incarcerated juvenile delinquents
Canadian journal of criminology, 30e jrg., nr. 2, 1988, pp. 145-163

Over het algemeen worden de resultaten van resocialisatieprogramma's voor jeugdige delin-

quenten weinig positief bevonden. De auteurs menen echter dat eerst grondiger onderzoek moet worden verricht voor weer nieuwe programma's worden ontwikkeld. Zij evalueerden een sociale vaardigheidstraining voor jeugdige tot gevangenisstraf veroordeelden dat werd ontwikkeld door de universiteit van Toronto. Het programma behelsde acht zittingen waarin op directe, actieve en gestructureerde wijze kennis en vaardigheden worden aangeleerd m.b.t. het handelen in interactie-situaties. Van de 43 jonge delinquenten die aan het onderzoek deelnamen werden er 14 at random toegedeeld aan het programma, 14 kregen een stress-beheersingstraining en 15 in het geheel geen bijzonder programma. Meetinstrumenten waren de MMPI en de Jesness Behavioural Checklist (Observer Form en Self-Appraisal Form), elk afgenomen vlak voor, vlak na en zes weken na de deelname. Bovendien werd een follow-up onderzoek verricht na 12 tot 15 maanden m.b.v. reclasseringsrapporten en verslagen van vrienden en familie. Het trainingsprogramma blijkt significante verbetering op te leveren op een aantal testschalen vlak na deelname aan de training en eveneens in het gedrag gedurende de follow-up periode. De stress-beheersingsgroep vertoonde geen verbetering. De schrijver concludeert dat het leren omgaan met spanningen op zich niet voldoende is maar dat er nog andere (sociale) vaardigheden nodig zijn voor een succesvolle aanpassing.

Met literatuuropgave.

Psychiatrische hulp

42

Vanheerentals, L.

Dwangopname in Vlaanderen; wetgeving, discussie en praktijk
Maandblad geestelijke volksgezondheid, 43e jrg., nr. 6, 1988, pp. 672-685

In België wordt de wettelijke basis voor gedwongen internering in verband met krankzinnigheid geleverd door wetgeving uit 1850. Ondanks vele pogingen om de bestaande wetgeving te wijzigen, blijft het een archaisch aandoend stelsel. Dat betekent bijvoorbeeld dat vrijwillig opgenomen patiënten thans in een juridisch vacuum verkeren. Verder is het problematisch dat de arts nagenoeg soeverein kan beslissen over een dwangopname: het gerechtelijk toezicht treedt pas in werking na de opname, maar wordt in de praktijk pas echt geactiveerd wanneer de patiënt hierom zelf verzoekt. De patiënt is zich echter meestal niet bewust van zijn rechten, hetgeen ervoor zorgt dat rechterlijke tussenkomst zeer zelden plaatsvindt. De auteur beschrijft de praktijk van de dwangopnames en constateert dat deze steeds vaker wordt aangeklaagd door patiëntengroepen. Tenslotte bespreekt de auteur drie visies op dwangopname. Er wordt onderscheid gemaakt tussen de voorstanders van het gevaars-criterium, de voorstanders van het bestwil-criterium, en (een klein aantal) voorstanders van het radicale abolitionistische standpunt. Het gevaars-criterium, zoals verwoord in het wetsvoorstel van Herman-Michielsen, neemt op dit moment een centrale positie in de discussie in. Dit voorstel en enige andere recente voorstellen zijn erop gericht de rechter vroeg-

tijdig bij de dwangopname te betrekken.

Met literatuuropgave.

Kinderbescherming

43

Aussems, A.M.J.

De alternatieve sanctie, een mogelijkheid om pedagogisch effectief te straffen

Proces, 67e jrg., nr. 7/8, 1988, pp. 187-184

Het toepassen van alternatieve sancties lijkt een goede methode om te reageren op het gedrag van jeugdige delinquenten, maar het effect ervan op het gedrag van de jeugdige is nog onvoldoende onderzocht. Een beoordeling van de effectiviteit van alternatieve sancties kan plaatsvinden door de toepassing te toetsen aan gegevens uit gedragswetenschappelijk onderzoek naar effectieve wijzen van bestraffing. In het bijzonder de methode van overcorrectie is van belang, omdat de alternatieve sancties daarvan lijken afgeleid. Bij deze methode staan twee componenten centraal: 1) 'restitutional overcorrection' (herstel van de gevolgen van het ongewenste gedrag waardoor een betere toestand ontstaat) en 2) 'positive practice overcorrection' (oefenen van relevant correct gedrag). De eerste component vormt het uitgangspunt voor de werkprojecten, de tweede voor de leerprojecten. Voor een effectieve toepassing van de methode van overcorrectie is het van belang dat de straf snel volgt op het ongewenste gedrag, dat er consequent bestraft wordt, dat er een duidelijk verband bestaat tussen de straf en het ongewenste gedrag, dat er goede begeleiding is en dat de reden of aanleiding tot het gedrag in beschouwing wordt genomen. Nadere bestudering van

de toepassing van alternatieve sancties leert dat niet aan al deze criteria wordt voldaan. Hoewel niet aan alle criteria zal kunnen worden voldaan, zal men moeten trachten er zoveel mogelijk aan tegemoet te komen. Alleen dan kan de alternatieve sanctie een pedagogisch zinvolle uitbreiding zijn van het sanctiepakket voor minderjarigen, die leidt tot gedragsverbetering c.q. het tegengaan van recidive.

44

Russel, R.

Role perceptions of attorneys and caseworkers in child abuse cases in juvenile court

Child welfare, 67e jrg., nr. 3, 1988, pp. 205-216

In de afgelopen twee decennia is er sprake geweest van een toegenomen erkenning van de rechten van kinderen en hun biologische en pleegouders. Als gevolg daarvan zijn advocaten vaker betrokken bij zaken betreffende kindermishandeling en -verwaarlozing. Daarom ook moeten advocaten en hulpverleners steeds vaker samenwerken, hetgeen de kans op conflicten heeft doen toenemen. Met name waar het gaat om bevoegdheden en rolopvattingen kunnen conflicten ontstaan. In deze bijdrage wordt verslag gedaan van een onderzoek in de Amerikaanse staat Indiana onder advocaten en hulpverleners naar het bestaan van dergelijke rolconflicten. Een schriftelijke enquête onder 108 hulpverleners en 88 advocaten toonde aan dat bij 18 op een totaal van 28 mogelijke taken verschil van mening bestond tussen hulpverleners en advocaten over wie in eerste instantie voor die taken verantwoordelijk is. Bij meer dan de helft van de taken was er echter een meerderheid van de advocaten en een meerderheid van

de hulpverleners het met elkaar eens over wie de desbetreffende taken op zich zou moeten nemen. De gevonden verschillen van mening hangen wellicht samen met het feit dat in Indiana tot voor kort geen advocaten bij dergelijke zaken betrokken waren. Het werk werd gedaan door hulpverleners, die tijdens het werk waren getraind. Zij verrichtten ook allerlei 'wettelijke' activiteiten. Bij advocaten wordt er tijdens hun opleiding op gehamerd dat alleen zij 'wettelijke' taken mogen verrichten. Onbekendheid met elkaars werk vormt een bron van conflicten. Meer inzicht in elkaars werk en verheldering van elkaars rol kan mogelijke conflicten verhelfen en voorkomen. Plaatselijke en regionale bestuurders zouden de samenwerking tussen de verschillende beroepsgroepen moeten stimuleren.

Met literatuuropgave.

45

Skaff, L.F.

Child maltreatment coordinating committees for effective service delivery

Child welfare, 67e jrg., nr. 3, 1988, pp. 217-230

De noodzaak van een interdisciplinaire aanpak van verwaarloosde en mishandelde kinderen en hun families wordt algemeen onderkend. In de VS zijn in een groot aantal plaatsen commissies in het leven geroepen waarin verschillende (hulpverlenings-) organisaties participeren. Deze commissies hebben tot taak verwaarlozing en mishandeling van kinderen onder de aandacht van het publiek te brengen, preventie-programma's te stimuleren en een interdisciplinaire, op de samenleving georiënteerde aanpak mogelijk te maken. Een exploratief onderzoek onder een

steekproef van 28 coördinatiecommissies, waarvan in deze bijdrage verslag wordt gedaan, heeft uitgezeten dat de werkzaamheden van deze commissies bijdragen aan een verbeterde gemeenschapsaanpak van verwaarlozing en mishandeling. Met name de mogelijkheid te komen tot snelle uitwisseling van kennis en ervaring tussen verschillende organisaties en hulpverleners is een positief gevolg van de commissies. Mede daardoor konden nieuwe hulpverleningsvoorzieningen worden opgezet, kon wetgeving worden gerealiseerd en werd de samenleving zich meer bewust van het probleem. Er is derhalve voldoende reden om ook elders dergelijke commissies in te stellen. Wel dient er aan een aantal voorwaarden te worden voldaan. Zo dienen de participerende organisaties het met elkaar eens te zijn dat het bestaande hulpverleningssysteem onvoldoende functioneert. Bovendien moet er overeenstemming zijn over de uit te voeren taken. Door wie de commissie ingesteld moet worden (staat, gemeente of koepelorganisatie) hangt af van de plaatselijke omstandigheden. Hetzelfde geldt voor de na te streven doelstellingen.

Met literatuuropgave.

Politie

46

Fijnaut, C.

De schermutselingen rondom de politieke bestrijding van de georganiseerde misdaad

Tijdschrift voor criminologie, nr. 2, 1988, pp. 148-157

Het beleidsplan Samenleving en Criminaliteit (1985) stelde, dat de georganiseerde misdaad een groot gevaar voor de Nederlandse samenleving vormt. Een uiterste

krachtsinspanning zou nodig zijn om dit opkomende gevaar af te wenden. Hiertoe bevatte het beleidsplan aanzetten in allerhande richtingen. Nu, drie jaar later, vraagt de auteur zich af wat er allemaal van het voorgestelde beleid is terechtgekomen. Hij beperkt zich in dit artikel tot één bepaald (belangrijk) onderdeel ervan, nl. de reorganisatie van de recherche op bovenlokaal, (inter)regionaal niveau. Geconstateerd kan worden, dat van het voorgestelde beleid minder en minder terecht komt naarmate het door de minister van Justitie in samenwerking met andere overheden moet worden gerealiseerd. Inmiddels heeft het breed samengestelde Beraad inzake het politiebudget (Beraad-Kremers) de noodzaak van samenwerking om te komen tot een bovenlokale, (inter)regionale bestrijding van zware, georganiseerde criminaliteit nog eens beklemtoond in zijn rapport van februari jl. Deze samenwerking wordt in het rapport aangeduid als een kwestie waarvoor – ondanks alle bezuinigingen – extra middelen moeten worden gereserveerd. De auteur meent dat, ervan uitgaande dat de geplande reorganisatie van de recherche inderdaad op korte of langere termijn over de hele linie daadwerkelijk zal worden aangepakt, het allereerst meer dan aangewezen is dat het academisch wetenschappelijk onderzoek naar de georganiseerde misdaad in ons land wordt bevorderd. Alleen zulk onderzoek zou op den duur ook een zinnige discussie over die reorganisatie mogelijk maken.

47

Haveman, R.H.

Politie en slachtoffers van anti-homoseksuele criminaliteit
Proces, 67e jrg., nr. 6, 1988, pp. 155–168

Anti-homoseksuele criminaliteit lijkt zo langzamerhand een structureel verschijnsel te worden. De frequentie ervan is niet bekend, aangezien het 'dark number' erg hoog is (ruim 90%). De daders, doorgaans jonger dan 21 jaar, zouden volgens sommigen 'multi-rammers' zijn. Zij zijn dikwijls al bij de politie bekend en plegen het delict vaak met z'n tweeën of in groepen. Men doet het uit verveling, omdat de homo een gemakkelijk slachtoffer is of uit bevooroordeeldheid. Het slachtoffer wordt meestal uitgekozen o.g.v. stereotype kenmerken. Of men wel of niet voor zijn homo-zijn uitkomt maakt daarbij geen verschil. Er wordt weinig aangifte gedaan i.v.m. de houding van de politie, uit angst voor represailles of voor het bekend worden van de seksuele geaardheid. De politie probeert met een projectmatige aanpak haar kennis te vergroten, eigen vooroordelen en negatief optreden te bestrijden en tevens de slachtoffers beter te informeren. Men hoopt zo de aangiftebereidheid te vergroten. De andere genoemde problemen kunnen aangepakt worden door de mogelijkheden van anonieme aangifte en anoniem getuigen uit te breiden en door het proces achter gesloten deuren te laten plaatsvinden. Door de projectmatige aanpak komt er verandering in de houding van de politie, maar verdere hulpverlening zou beter door andere instanties verschaft kunnen worden.

48

Hoekendijk, M.G.M., B. Verheugd e.a.

Praktijkgerichtheid van de NPA-opleiding
Algemeen politiebld, 137e jrg., nr. 11, 1988, pp. 253–257
Hoewel praktijkgerichtheid altijd

al een belangrijke doelstelling is geweest van de opleiding van politie-ambtenaren, constateren de auteurs dat de relatie tussen opleiding en praktijk toch nog altijd problematisch is. Zij beschrijven hoe de afstemming van de opleiding op de praktijk thans wordt gerealiseerd. Een nieuw aspect binnen de opleiding is het streven naar meer integratie van politieel en wetenschappelijk onderwijs. Dit krijgt in belangrijke mate gestalte in de vorm van de praktijkopdracht aan het eind van de opleiding. Hiervoor moeten de studenten met de opgedane kennis een werkelijk bestaand probleem in de praktijk aanpakken t.b.v. de organisatie van de politie. Ook gaan docenten meer naar de praktijk toe voor het geven van adviezen en cursussen, wat tot een tweezijdige levering van informatie en diensten leidt. Wat betreft de onderwijsactiviteiten wordt ook in de vakken bedrijfs- en bestuurskunde meer aansluiting gezocht bij de praktijk. Door de hele opleiding heen zijn praktijkgerichte trainingen ingevoerd op het vlak van sociale en managementvaardigheden. Samenwerking met politiefunctionarissen uit diverse korpsen heeft geresulteerd in een 'politie managementgame', een computersimulatiemodel waarin op grond van ingevoerde kwalitatieve en kwantitatieve gegevens besluitvorming kan worden getraind en geanalyseerd. De auteurs stellen vast dat de geschetste ontwikkelingen zowel op initiatief van de opleiding als van het praktijkveld in gang zijn gezet.

49

Oosten, A. van
Beleid maken

Het tijdschrift voor de politie,
50e jrg., nr. 7/8, 1988, pp.
308-313

Er bestaan veel methodes om beleid te maken. Welke methode de voorkeur verdient, hangt vaak af van de specifieke situatie waarin geopereerd wordt. Een belangrijk aspect bij het vinden van de juiste methode om beleid te maken bij de politie is dat men niet goed weet hoe het uitvoerend personeel bij het beleid maken kan worden ingeschakeld. De kloof tussen uitvoerend en leidinggevend personeel bij de politie is groter dan in veel andere organisaties. De auteur concentreert zich hier op de methodiek van beleid voor een bepaald probleem. Dergelijk beleid heeft nut als het probleem zo ingewikkeld is, dat het met bestaande routines en met improvisatie niet voldoende effectief en efficiënt is aan te pakken. Dit beleid neemt dan de vorm aan van een concreet plan: het nastreven van bepaalde doelen door bepaalde middelen in een bepaalde volgorde aan te wenden. In het onderhavige artikel bespreekt de auteur in een zeer duidelijke volgorde de verschillende fasen, die een beleidsmaker (d.i. degene die het beleid voorbereidt) doorloopt, alvorens een bepaald beleid voor te leggen aan de opdrachtgever. Een en ander wordt verduidelijkt met een aantal schema's aan de hand van enkele voorbeelden.

50

Poelert, B.

*De (on)rechtmatigheid van de
grootschalige opsporingsmethode*
Het tijdschrift voor de politie,
50e jrg., nrs. 5 en 6, 1988, pp.
217-221 en pp. 263-265

In deel I van de discussie wordt ingegaan op de juridische (on)mogelijkheden van de grootschalige opsporingsmethode. De auteur reageert met name op een artikel van Bijvoet in dit

tijdschrift. Allereerst wordt het begrip 'grootschalige opsporingsmethode' gedefinieerd als een methode van opsporing, waarbij grote groepen mensen hun medewerking wordt gevraagd om aan te tonen, dat zij geen verdachte zijn. De auteur geeft enkele voorbeelden (o.a. Stede Broec). Vervolgens wordt de methode onderworpen aan de juridische toetsing: Art. 27Sv. komt aan de orde; de vraag of deelname aan het onderzoek ook daadwerkelijk op vrijwilligheid gebaseerd is; art. 29 Sv. en het probleem van de geïndividualiseerde verdachte. Het wordt dan duidelijk dat de auteur, net als Bijvoet, moet concluderen dat deze opsporingsmethode strijdig is met het Nederlandse (straf-)rechtssysteem. Na enige internationale rechtsvergelijking (Engeland, België, Zweden en de VS) blijkt, dat de omstreden opsporingsmethode onder bepaalde omstandigheden c.q. voorwaarden toegepast wordt. De auteur vraagt zich in deel 2 van het artikel dan ook af of dit dan toch niet geoorloofd is. Het gaat uiteindelijk toch om ernstige misdrijven waarvan de noodzaak tot het pakken van de dader door weinigen bestreden zal worden. De omstandigheden c.q. voorwaarden waaronder deze opsporingsmethode dan toegepast zou kunnen worden zijn door een rechter opgesteld, toen de behoefte aan toepassing van de methode zich voordeed. Er dient sprake te zijn van: een delict van zeer ernstige aard; grote veront-rusting bij de bevolking; een 'ultimum remedium'; een geografisch beperkt gebied; een redelijke kans op succes en een beveiliging tegen misbruik. Tenslotte wordt, na bespreking van de belangrijke rol van het OM in deze kwestie, geconcludeerd, dat de zorgvuldige

wijze, waarop de politie de grootschalige methode heeft ontwikkeld en uitgevoerd, door de rechtbank is gehonoreerd. De voorwaarden voor deze opsporingsmethode dienen echter wel scherp gesteld en gehouden te worden, daar anders het glijbaan-effect in werking treedt. Met literatuuropgave.

51
Rossion, A.

How the French police have adapted to the appearance of computer crime in France
International criminal police review, 43e jrg., nr. 411, 1988, pp. 7-11

Een groot probleem bij studies naar computercriminaliteit is het gebrek aan adequaat statistisch cijfermateriaal door de afwezigheid van een op deze misdrijven toegesneden wetgeving. Het aantal geregistreerde computermisdrijven in Frankrijk is stijgende, hoewel vele misdrijven niet worden aangemeld. Na een door Interpol georganiseerd computerfraude-seminar, werd in 1983 in Frankrijk besloten tot het vormen van een opleiding in de technieken van computercriminaliteit ten behoeve van het onderzoek naar economische en financiële misdrijven. Er is in Frankrijk een tendens waarneembaar naar een specifiek op computercriminaliteit gerichte wetgeving.

52
Sampson, R.J., J. Cohen
Deterrent effects of the police on crime: a replication and theoretical extension

Law and society review, 22e jrg., nr. 1, 1988, pp. 163-190
Dit artikel sluit aan op de recentelijk ontstane discussie over het effect van politie-optreden op criminaliteit. De auteurs gaan in

op de theorie van Nilson en Boland (1978) die stelt dat een 'actieve' wetshandhaving door politie-afdelingen (bijv. veel bekeuringen voor verkeersovertredingen, frequent aanhouden van verdachte of de openbare orde verstorende personen) leidt tot een reductie van criminaliteit over de gehele linie doordat 1) indirect het arrestatie-risico vergroot wordt en 2) direct van dit beleid een preventieve werking uitgaat. Deze stellingen worden door de auteurs getoetst in een onderzoek naar diefstal in 171 Amerikaanse steden in 1980. De belangrijkste resultaten van dit onderzoek laten zien dat 'actief' politiebeleid een direct (d.w.z. een daling veroorzakend) effect heeft op de totale diefstalcijfers, onafhankelijk van de beslissende factoren voor criminaliteit (bijv. armoede, ongelijkheid, ontwrichte gezinnen). Dit effect op diefstal is het grootst bij volwassen delinquenten en zwarte delinquenten. Auteurs onderzoeken de redenen van deze resultaten en bespreken de theoretische en beleidsimplicaties.

Met literatuuropgave.

53

Walther, S.R.B., G.P. de Vries
Slachtofferhulp binnen het politiebudget?

Het tijdschrift voor de politie,
50e jrg., nr. 7/8, 1988, pp.
303-307

Het huidige kabinet heeft in haar beleid een hoge prioriteit gegeven aan de normhandhaving en de criminaliteitsbestrijding, ten koste van de hulpverleningstaak. Mede door de financiële tekorten komt de taakvervulling van de politie binnen de slachtofferhulpverlening ten gevolge van dit spanningsveld onder hoge druk te staan. Na een korte bespreking van de politietaak en de aanbeve-

lingen van de werkgroep Vaillant wordt aandacht geschonken aan het rapport van de werkgroep Politiebudget en het kabinetsstandpunt daaromtrent. In de hoop dat het kabinet zich zal herbezinnen op het door haar gevoerde beleid, wordt gewezen op een discrepantie in het aan de ene kant gevoerde beleid m.b.t. slachtoffers en het aan de andere kant gevoerde budgetaire beleid voor de politie. Een (budgetaire en beleids-)accentverschuiving wordt dan ook noodzakelijk geacht.

Met literatuuropgave.

Drugs

54

Bloch, S.A., S. Ungerleider
Targeting high-risk groups on campus for drug and alcohol prevention: an examination and assessment

The international journal of the addictions, 23e jrg., nr. 5, 1988, pp. 299-319

Vele Amerikaanse universiteiten hebben te kampen met een aanzienlijke alcohol- en drugsproblematiek, vooral onder mannelijke, blanke, katholieke jongerejaars studenten met lage studieresultaten. Eerdere studies suggereren dat preventie- en voorlichtingsprogramma's effectief zijn bij de strijd tegen alcohol- en drugsgebruik en bij de beïnvloeding van de attitudes ten aanzien van alcohol en drugs. De vraag die in dit artikel aan de orde wordt gesteld is in hoeverre dergelijke programma's ook werkelijk die groepen studenten bereiken, die het meeste risico lopen om in de problemen te komen door alcohol- en drugsgebruik. De gegevens zijn verzameld door middel van vragenlijsten aan een gestratificeerde steekproef van

bewoners van een universitaire campus in New England. De resultaten van de 975 geretourneerde vragenlijsten laten zien dat het universitaire preventieprogramma er niet in slaagt om de mensen die in de hoogste nood verkeren extra hulp te verlenen: deze groep maakt niet meer gebruik van de aangeboden hulp dan andere campusbewoners, die minder problemen met alcohol en drugs hebben. Vanuit effectiviteitsoverwegingen zou het programma zich toch meer op deze probleemgroep moeten richten, aldus de auteurs. Met literatuuropgave.

55

Dembo, R., M. Dertke e.a.
The relationship between physical and sexual abuse and tobacco, alcohol, and illicit drug use among youths in a juvenile detention center

The international journal of the addictions, 23e jrg., nr. 4, 1988, pp. 351-378

In het meeste onderzoek naar de antecedenten van tabak-, alcohol- en drugsgebruik ligt de nadruk op sociaal-culturele en sociaal-psychologische factoren. Daarbij is de mogelijke rol van traumatische jeugdervaringen, zoals mishandeling en incest, onderbelicht gebleven. Deze studie sluit aan bij een negental eerdere studies naar de relatie tussen dergelijke jeugdervaringen en latere delinquentie. Na een uitvoerige bespreking van deze negen studies wordt uiteengezet hoe de gegevens voor de huidige studie verzameld zijn: er zijn 145 interviews afgenomen bij jongeren die verbleven in een jeugdgevangenis in Florida. De resultaten laten zien dat traumatische jeugdervaringen vooral samenhangen met drugsgebruik, maar nauwelijks met tabak- en alcohol-

gebruik. Deze studie geeft echter geen inzicht in het proces dat aan deze relatie ten grondslag ligt. Daarom doen de auteurs aanbevelingen voor vervolgonderzoek, waarin vooral 'gevoel van eigenwaarde' als mediërende variabele bestudeerd moet worden. Met literatuuropgave.

56

Rüter, C.F.

Die strafrechtliche Drogenbekämpfung in den Niederlanden
Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, 38e jrg., nr. 2, 1988, pp. 385-404

Welke rol speelt het strafrecht in Nederland bij de bestrijding van het drugsgebruik? Deze vraag stond centraal bij de lezing, die de auteur gaf in het Max-Planck Instituut te Freiburg op 29 juni 1987. De zeer goede verhouding tussen Nederland en Duitsland wordt steeds vaker op de proef gesteld door de verschillen in de recente drugspolitiek (bijv. de zaak Harm Dost). De auteur voelt zich dan ook geroepen om de rol van het strafrecht bij de bestrijding van drugs in Nederland nader te verklaren, vooral daar waar het de bestrijding van de zgn. soft drugs betreft. In Duitsland wordt het gebruik van deze soort drugs veel zwaarder bestraft. Dit grote verschil tussen beide landen kan volgens de auteur verklaard worden door het feit, dat de Nederlanders een praktische boven een ideologische en streng dogmatische oplossing verkiezen. Naar Duitse maatstaven springt de Nederlander zeer nonchalant om met zijn strafwetten en is er in Nederland 'tussen norm en werkelijkheid nagenoeg overal sprake van een aanzienlijke discrepantie'. Voor hen (de Nederlanders) betekent een strafwet geen heilig 'moeten', doch een wettelijk

mogen'. Om een en ander te verduidelijken legt de auteur uit hoe het Nederlandse strafrecht, met al zijn eigenaardigheden, toegepast wordt. Ter sprake komen: het opportuniteitsprincipe, het prioriteitsbeginsel, de kosten-baten analyse en het rechtsbewustzijn bij de Nederlandse bevolking. Daarna worden de wet op de verdovende middelen (Opiumwet) en de bestaande richtlijnen besproken en vergeleken met de Duitse wetgeving op dit gebied. Aan het eind van zijn betoog concludeert de auteur, dat er zeer grote gelijkenis bestaat tussen de Nederlandse en de Duitse drugswetgeving, echter met één grote uitzondering: de strafrechtelijke vervolging van soft-drugsgebruikers. De auteur geeft dienaangaande enkele redenen aan voor de manier waarop politie en justitie deze zaken aanpakken en bewijst, met enig cijfermateriaal, dat niet-vervolging in Nederland tot afname van het gebruik van (soft)-drugs heeft geleid. Elke cultuur heeft zo zijn eigen middelen om gebruik van drugs te bestrijden. Een, in heel Europa geldende, eensluidende wet op verdovende middelen zou niet aan te bevelen zijn.

57

Sagel-Grande, I.

Das niederländische Alkohol-/Verkehr-Projekt (AVP) in Drenthe; von Freiheitsstrafen zum Strafen in Freiheit
Blutalkohol, 25e jrg., nr. 4, 1988, pp. 228-240

Nadat de auteur een beschrijving van het Drentse Alcohol Verkeer Project (AVP) heeft gegeven, bespreekt zij de resultaten die tot nu toe werden gemeten en gaat zij in op de twee volgende vragen: moet deelname aan een AVP binnen de strafrechttoepassing

plaatsvinden en mag het een vrijheidsstraf vervangen? De resultaten zijn tot nu toe positief bevonden: in vergelijking met een controlegroep werd door deelnemers aan het project in 30% van de gevallen minder gerecidiveerd gedurende één jaar na de deelname en ook had de projectgroep over het algemeen minder alcoholproblemen in diezelfde tijd. Resultaten op langere termijn zijn nog niet voorhanden. Op de vraag op welk moment deelname aan een AVP zou moeten plaatsvinden, antwoordt de auteur dat dit eigenlijk veel eerder dan na een veroordeling zou moeten gebeuren, bijv. als verplicht onderdeel van het theoretisch gedeelte van het rijexamen. Voordelen hiervan zijn dat de mensen dan nog jonger zijn (beter leervermogen en makkelijker te beïnvloeden), dat daarmee waarschijnlijk veel ongelukken kunnen worden voorkomen en dat de kosten door de burgers zelf worden betaald en niet door de gemeenschap. De cursus zou dan eventueel een vervolg kunnen hebben voor rijders onder invloed die worden betrapt en dan meer specifiek kunnen worden gericht op deze probleemgroep. M.b.t. de tweede vraag vindt de auteur dat deelname aan een AVP nooit een straf mag vervangen maar slechts een deel van een sanctie mag uitmaken. Zij ziet het als een ondersteunende maatregel, waarvan in enige mate een generaal-preventief effect kan uitgaan maar vooral een speciaal-preventief effect.

Met literatuuropgave.

Boekwerken

Onderstaande publikaties kunnen te
leen gevraagd worden bij het Weten-
schappelijk Onderzoek- en Docu-
mentatiecentrum Schedeldoeksha-
ven 100, 's-Gravenhage, tel.
070-70 65 53/54.

Angenent, H., B. Beke
*Bestuurlijke preventie van recreatie-
criminaliteit*
Groningen, Criminologisch
instituut, 1988

Angenent, H., H. Schipper
*Drie projecten voor jongeren,
geschiedenis om van te leren*
Groningen, Rijksuniversiteit,
Criminologisch instituut, 1988

Assistance
*Assistance to victims and prevention
of victimization, recommendation
no. R (87) 21 adopted by the
Committee of Ministers of the
Council of Europe on 17 september
1987 and explanatory
memorandum*

Strasbourg, Council of Europe,
1988

Belderbos, F., J. Visser (red.)
Beroep: prostituee
Utrecht, Stichting Welzijns Publi-
katies, 1987

Bok, R.W. de, F.M. Lenting e.a.
*Handleiding alcoholwetgeving/
ademanalyse; samengesteld door
docenten van de beide Verkeers-
scholen voor politie en de Neder-
landse Politie Academie*
Lochem, van den Brink, 1988

Boot, T., H.J. Heijboer e.a. (red.)
Beveiligingsjaarboek 1988
Arnhem, Noorduijn, 1988

Borghuis, M.G.M. (red.)
*Etnische minderheden in
Nederland: een geselecteerde bibli-
ografie van sociaal-wetenschappe-
lijke publicaties 1945-1986*
Muiderberg, Coutinho, 1988

Bos, P.A.H. (voorz.)
*Rapport golden ten: rapport van de
werkgroep golden ten ingesteld door
de Recherche Advies Commissie*
Z.pl., z.uitg., ca. 1988

Brand-Koolen, M.J.M. (voorz.)
Strafrecht en rechtshandhaving
's-Gravenhage, Prof. Mr. B.M.
Teldersstichting, 1988

Didde, J.C.M.L.
*Jeugdonderzoek: een inventarisatie
van in Nederland lopend en
afgesloten jeugdonderzoek over de
jaren 1982-1987*

Amsterdam, Noord-Hollandsche
uitgevers maatschappij, 1988

Draijer, N.
*"Een lege plek in mijn geheugen",
seksueel misbruik van meisjes door
verwanten*

Den Haag, Ministerie van Sociale
Zaken en Werkgelegenheid, 1988

Draijer, N.
*Seksueel misbruik van meisjes door
verwanten; een landelijk onderzoek
naar de omvang, de gezinsachter-
gronden, de emotionele betekenis en
de psychische en psychosomatische
gevolgen*

Den Haag, Ministerie van Sociale
Zaken en Werkgelegenheid, 1988

Geerts, R.W.M., C.H. van Heel
Heling in Nijmegen en omgeving
Nijmegen, Onderzoek en advies-
bureau Geerts, 1988

Graham, J.

Amusement machines: dependency and delinquency

London, Her Majesty's Stationery Office, 1988

Gugten, M. van der

De rol van de sport binnen een anti-vandalisme beleid: een beschouwing vanuit het perspectief van jeugdschandalen

Amsterdam, Vrije Universiteit, Interfaculteit lichamelijke opvoeding, 1987

Houten, M.L.P. van

De anonieme getuige (scriptie)

Z.pl., z.uitg., 1988

Jaarverslag

Jaarverslag Openbaar Ministerie 1987; strafrechtshandhaving en open grenzen

's-Gravenhage, Ministerie van justitie, 1988

Kindermishandeling

Kindermishandeling vermeelenswaard; advies over de aanpak van kindermishandeling: preventie, hulpverlening en rechtstoepassing (advies van de Raad voor het jeugdbeleid)

Rijswijk, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1988

Leaman, A., S. Wilson

Crime prevention in schools: practical guidance

London, Her Majesty's Stationery Office, 1987

Newburn, T., H. de Peyrecave

The use and enforcement of compensation orders in magistrates' courts

London, Her Majesty's Stationery Office, 1988

Onderzoek minderheden

Onderzoek minderheden 1988

's-Gravenhage, Ministerie van Binnenlandse Zaken, directie hoofdlijnen minderhedenbeleid, 1988

Radzinowicz, L.

The Cambridge institute of criminology: its background and scope

London, Her Majesty's Stationery Office, 1988

Sandfort, Th.G.M.

Het belang van de ervaring; over seksuele contacten in de vroege jeugdijaren en seksueel gedrag en beleven op latere leeftijd

Utrecht, Rijksuniversiteit Utrecht, Interfacultaire werkgroep homostudies, 1988

Scholte, E.M.

Jeugd, politie en hulpverlening: preventieve hulp aan jongeren met psychosociale problemen

Leuven, ACCO, 1988

Shapland, J., J. Vagg

Policing by the public

London, Routledge, 1988

Smit, J.

Reclassering, schadevergoeding en conflictbemiddeling; een inventarisatie

Den Bosch, Nederlandse Federatie van reclasseringsinstellingen, 1988

Sociaal

Sociaal en cultureel rapport 1988

Rijswijk, Sociaal en cultureel planbureau, 1988

Tussenverslag

Tussenverslag bestuurlijke preventieprojecten

Den Haag, Ministerie van justitie en Binnenlandse Zaken, Stuurgroep bestuurlijke preventie criminaliteit, 1988

Verwoerd, J.R.A.

Beroep op de rechter als laatste remedie? Enkele vergelijkingen tussen de rechtsculturen in

Nederland en de Westduitse deelstaat Nordrhein-Westfalen: 1970-1984 (proefschrift)

Arnhem, Gouda Quint, 1988

Mededelingen

Themanummers Justitiële Verkenningen

Regelmatig worden, bijvoorbeeld ten behoeve van het onderwijs, grote aantallen exemplaren van Justitiële Verkenningen nabesteld. Voor de bepaling van de oplage is het wenselijk vroegtijdig op de hoogte te zijn van de mogelijke vraag. Om die reden geven wij, onder voorbehoud, de thema's die de redactie op dit moment in voorbereiding heeft. Over de inhoud van de nummers kan met de redactie contact worden opgenomen.

JV9, december 1988: Actuele ontwikkelingen omtrent slachtofferhulp

JV1, januari/februari 1989: Recherchetactiek en -techniek

JV2, maart 1989: Problematische groepen in de gevangenis

JV3, april 1989: Politiesterkte en politietaken

De WODC-rapporten

Om zo veel mogelijk belanghebbers te informeren over de onderzoekresultaten van het WODC wordt een beperkte oplage van de rapporten kosteloos verspreid onder functionarissen, werkgroepen en instellingen binnen en buiten het Ministerie van Justitie. Dit gebeurt aan de hand van een verzendlijst die afhankelijk van het onderwerp

van het rapport opgesteld wordt. Overige belangstellenden kunnen de WODC-rapporten bestellen bij de Staatsuitgeverij, afdeling Verkoop, tel: 070-78 98 80. De WODC-interimrapporten zijn zolang de voorraad strekt gratis te verkrijgen bij het WODC. De (interim)rapporten van de CWOK zijn (kosteloos) te verkrijgen bij het CWOK-secretariaat (070-70'62 07/09).

In 1987 zijn de volgende WODC-rapporten in de officiële reeks verschenen:

Duyme, P.C. van

Eindrapport experiment frauderegistratie

WODC 72

Bol, E. en J. Overwater

Recidive van dienstverleners

WODC 73

Hekman, E. en A. Klijn

Samen/Gescheiden

WODC 74

Hesseling, R.

Kleine criminaliteit in Utrecht

WODC/SEC 75

Werff, C. van der en B. Docter-Schamhardt

Alimentatie na scheiding

WODC 76

Minderhoud, P. en R. Radema

Indirect onderscheid tussen migranten en autochtonen in de WAO

WODC 77

Grapendaal, M.

In dynamisch evenwicht; verkennend onderzoek naar gedeti-

neerden subcultuur
WODC 78

In 1988 verschenen tot nu toe:
Junger-Tas, J. en M. Kruissink
Ontwikkeling van de jeugdcriminaliteit
WODC 79

Klijn, A.
Duurder recht, minder vraag?
WODC 80

Essers, J.J.A. en A. Rook
Vervolging en strafvordering bij opiumwetdelicten
WODC 81

Junger, M. en T. van Hecke
Schadevergoeding binnen het strafrecht
WODC 82

Brouwers, M. en M. Sampiemon
Vrouwen in detentie
WODC 83

Werff, C. van der, E.M. Naborn en B.J.W Docter-Schamhardt
Rechterlijke uitspraken over de regeling van het gezag en de omgang bij scheiding
WODC 84

Hoogenboom, A.B.
Particuliere recherche: een verkenning van enige ontwikkelingen
WODC 85

In de interimreeks van het WODC verschenen in 1987 de volgende uitgaven:
Kruissink, M.

Halt, een alternatieve aanpak van vandalisme
WODC/SEC

Barens-Hoornweg, E.
Jaarverslag kinderrecht
Cozijn, C.

Opnieuw: De opvattingen van de Nederlandse bevolking omtrent de duur van alimentatie na echtscheiding

Roëll, G.
Een inventarisatie van heling in Nederland

Baerveldt, C.
School en delinquentie

WODC/SEC
Grapendaal, M. en J. Overwater
Een bestemmingsevaluatie van gevangenis III in 's-Gravenhage
Cozijn, C.

De executie van de geldboete
Slothouwer, A. en J. van Emmerik
Prioriteitenbeleid en informatiebehoefte

Interimreeks WODC in 1988 tot nu toe:

Essers, A.A.M., en P.H. van der Laan
Jeugd & Justitie

Andel, H. van
Crime prevention that works: the care of public transport in the Netherlands

Door het interne onderzoekteam J&J van de CWOK werden in 1987 de volgende rapporten uitgegeven:

Ooyen-Houben, M. van, H. de Kort en I. Stolp
Meer jonge kinderen in pleeggezinnen
J&J 9

Laan, P.H. van der
Leerprojecten onderzocht
J&J 10

Reeuwijk, P.M.C., en E.G.M.J. Berben
Vrijwillige pleegzorg
J&J 11

Interimrapporten in 1987:
Vissers, J., en J. Piederiet
De residentiële carrière van jongeren in de kinderbescherming
Ooyen-Houben, M. van, en H. de Kort

Meer jonge kinderen in pleeggezinnen, deel I

Ooyen-Houben, M. van, en H. de Kort

Meer jonge kinderen in pleeggezinnen, deel II

Ooyen-Houben, M. van, H. de Kort en I. Stolp

Meer jonge kinderen in pleeggezinnen, bijlagen

Ooyen-Houben, M. van, H. de Kort en I. Stolp

Vier stappen in de richting van een pleeggezin

Laan, P. van der

Verlag tweede informatiedag leerprojecten en alternatieve sancties

Interimrapporten in 1988 tot nu toe:

Terlouw, G.J., E.A.I.M. van den Berg en N. Mertens

Hometraining anno 1987

Congressen

Van detentie naar gemeenschap

De Vereniging voor Penitentiair Recht en Penologie zal op vrijdag 25 november a.s. haar najaarsvergadering houden met als discussiethema "Van detentie naar gemeenschap; luiden alternatieve straffen een kentering van de vrijheidsstraf in?" Leden en belangstellenden zijn van harte welkom.

Datum: 25 november 1988, 14.00 uur

Plaats: Janskerkhof 15a, Utrecht

Inlichtingen: Postbus 9049, 6500 KK Nijmegen

Reclassering: Horizon 2000

De Nederlandse Federatie van Reclasseringsinstellingen zal op 2 december 1988 een congres organiseren over de ontwikkelingen die er tussen nu en het jaar 2000 te verwachten zijn in criminaliteit, strafrecht en hulpverlening. Vanuit diverse invalshoeken en disciplines zullen deskundigen een oriëntatie op de toekomst geven. In de middag zullen in workshops diverse thema's worden uitgediept.

Datum: 2 december 1988

Plaats: Jaarbeurs Congesentrum, Utrecht

Inlichtingen: mw. M.H.C. Thelen-

Bode, antwoordnummer 294, 5200 VH 's-Hertogenbosch

Middeleeuws strafrecht

Op 9 december a.s. organiseert de Werkgroep strafrechtsgeschiedenis naar aanleiding van haar vijftienjarig bestaan een congres over de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden

Datum: 9 december 1988

Plaats: KNAW, Trippenhuys, Kloveniersburgwal 27-29, Amsterdam

Inlichtingen: P.J. Meertens-Instituut, Herman Roodenburg, tel. 020-23 46 98

Vertalers in het strafrecht

De Vrije Universiteit organiseert een symposium over de rol van de vertaler in het strafrecht.

Datum: 16 december 1988

Plaats: VU Amsterdam, Auditorium

Inlichtingen: VU Congresbureau, tel. 020-5 48 46 56

De toekomst van het jeugdstrafrecht

Het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum (WODC) van het Ministerie van Justitie organiseert de 'VIIth international Workshop on Juvenile Criminology'. Tijdens deze workshop zullen vier hoofdthema's centraal staan: Kwantitatieve en kwalitatieve ontwikkelingen van de jeugdcriminaliteit; Wetenschappelijke toetsing van enkele belangrijke theorieën die ten grondslag liggen aan beleidsinterventie; Effectiviteit van sancties. Naast plenaire inleidingen door vooraanstaande internationale wetenschappers, zullen papers gepresenteerd worden in engels-en franstalige werkgroepen. Op basis hiervan zal er in de werkgroepen gedurende het congres toegewerkt worden naar het vierde en afsluitende thema:

De toekomst van het jeugdstrafrecht. Geïnteresseerden vanuit diverse disciplines worden uitgenodigd deel te nemen en eventueel een bijdrage in de vorm van een paper te leveren.

Datum: 29 t/m 31 mei 1989

Plaats: Leeuwenhorst Congres Centrum te Noordwijkerhout

Inlichtingen: WODC, Ministerie van Justitie, Pb. 20301, kamer H149, 2500 EH Den Haag. Tel. 070-70 65 41 (mw. Boendermaker), 070-70 65 51 (mw. Mertens)

Auteursrecht voorbehouden.
Behoudens uitzondering door de Wet gesteld, mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n) op het auteursrecht c.q. de uitgever van deze uitgave, door de rechthebbende(n) gemachtigd namens hem (hen) op te treden, niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking. Het verlenen van toestemming tot publikatie in dit tijdschrift houdt in:

1. dat de auteur de uitgever machtigt om de door derden verschuldigde vergoeding voor kopiëren conform artikel 17, lid 2, Auteurswet 1912 en het KB van 20 juni 1974, Staatsblad 351 ex artikel 16B 1912 te doen geldend maken door en overeenkomstig de statuten en reglementen van de Stichting Reprerecht te Amsterdam.
2. dat de auteur de Uitgever machtigt om zijn rechten ex artikel 16 sub A ten vierde Auteurswet 1912 (bloemlezingen) geldend te maken volgens dezelfde beginselen als die van de Stichting Reprerecht. Een en ander behoudens uitdrukkelijk voorbehoud zijdens de auteur.